

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE POZİTİVİZM

KEMAL EMRE AKDERE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Alper MUMYAKMAZ

NİSAN – 2025

YOZGAT

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE POZİTİVİZM

KEMAL EMRE AKDERE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Alper MUMYAKMAZ

NİSAN – 2025

YOZGAT

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün Sosyoloji Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans 91127523004 numaralı öğrencisi Kemal Emre AKDERE'nin hazırladığı “**Türk Modernleşmesinde Pozitivizm**” başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri gereğince 10/04/2025 Perşembe günü saat 11.00'da yapılmış, tezin onayına oy birliği ile karar verilmiştir.

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ERYÜCEL

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Alper MUMYAKMAZ

(Danışman)

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../..... tarih ve sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../ 20.....

İmza

Prof. Dr. Ümit BUDAK

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğini beyan ederim.

Kemal Emre AKDERE

10/04/2025

ÖN SÖZ

Öncelikle bu tezin hazırlanmasında emeği geçen akademik danışmanım Doç. Dr. Alper MUMYAKMAZ'a çok teşekkür ederim. Savunma jürimdeki değerli hocalarım Doç. Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ'a ve Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ERYÜCEL hocalarıma da tezime katkıları için ayrıca teşekkür ederim. Son olarak da destekleri için aileme ve ayrıca Havva Şöhret'e teşekkürü borç bilirim.

Kemal Emre AKDERE

10/04/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE POZİTİVİZM

KEMAL EMRE AKDERE

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. ALPER MUMYAKMAZ

Bu çalışma, pozitivismi yalnızca bir bilim anlayışı olarak değil, aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan Türk modernleşme sürecinde etkili bir düşünsel zemin ve ideolojik araç olarak ele almaktadır. Tezin özgün yönü, pozitivismin Türkiye'deki tarihsel serüvenini tarihsel sosyoloji yöntemiyle disiplinler arası bir perspektiften analiz etmesidir. Bu bağlamda pozitivist düşüncenin Batı'daki felsefi kökenlerinden başlayarak, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki Osmanlı aydınları üzerindeki etkisi ve 1923-1945 arası Cumhuriyet reformlarının fikrî arka planına katkısı derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca Ziya Gökalp, Sait Halim Paşa, Şerif Mardin, Erol Güngör gibi yerli düşünürlerin pozitivismle kurdukları farklı ilişkiler karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Çalışma, pozitivismi Türkiye özelinde yalnızca bir aktarma ideolojisi olarak değil, aynı zamanda toplumsal yeniden inşa süreçlerinin aktif bir bileşeni olarak konumlandırarak, bu alandaki benzer araştırmalardan ayrılmaktadır. Bu yönüyle tez, pozitivismin Türkiye'deki modernleşme sürecindeki çok katmanlı etkisini ve sürekliliğini hem kavramsal hem de tarihsel olarak ortaya koymayı hedeflemektedir.

2025, viii + 144 Sayfa

Anahtar Kelimeler: Pozitivism, Türk Modernleşmesi, Aydınlanma, Batılılaşma, Modernleşme

ABSTRACT

MASTER THESIS

POSITIVISM IN TURKISH MODERNIZATION

KEMAL EMRE AKDERE

YOZGAT BOZOK UNIVERSITY

SCHOOL of GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SUPERVISOR: ASSOC. PROF. DR. ALPER MUMYAKMAZ

This study examines positivism not only as a conception of science, but also as an influential intellectual ground and ideological tool in the Turkish modernization process from the Ottoman Empire to the Republic. The unique aspect of the thesis is that it analyzes the historical adventure of positivism in Turkey from an interdisciplinary perspective with the method of historical sociology. In this context, starting from the philosophical origins of positivist thought in the West, its influence on Ottoman intellectuals during the Tanzimat and Constitutional Monarchy periods and its contribution to the intellectual background of the Republican reforms between 1923 and 1945 are analyzed in depth. In addition, the different relations that local thinkers such as Ziya Gökalp, Sait Halim Pasha, Şerif Mardin and Erol Güngör established with positivism are discussed comparatively. The study differs from similar studies in this field by positioning positivism in Turkey not only as an ideology of transmission but also as an active component of social reconstruction processes. In this respect, the thesis aims to reveal the multi-layered impact and continuity of positivism in the modernization process in Turkey both conceptually and historically.

2025, viii + 144 Pages

Keywords: Positivism, Turkish Modernization, Enlightenment, Westernization, Modernization

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
TEZ BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
2. POZİTİVİZMİN FELSEFİ KÖKENİ.....	5
2.1. Kavram Olarak Pozitivizm.....	5
2.2. Teorik Olarak Pozitivizm.....	8
2.2.1. Antik Yunan Düşüncesinde Pozitivizm	11
2.2.2. 17. ve 18.Yüzyıllarda Pozitivizm ve Katkı Yapan Düşünürler	15
2.2.2.1 Francis Bacon (1561-1626).....	17
2.2.2.2 Rene Descartes (1596-1650)	18
2.2.2.3 Thomas Hobbes (1588-1679).....	20
2.2.2.4 John Locke (1632-1704).....	21
2.2.2.5 Isaac Newton (1642-1727).....	22
2.2.2.6 David Hume (1711-1776)	24
2.2.3. Aydınlanma Düşüncesi ve Pozitivizm	26
2.2.4. Fransız Devrimi ve Pozitivizm	34
2.3. Metodolojik Olarak Pozitivizm: Yaklaşım ve Tartışmalar	37
3. TARİHSEL SOSYOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN TÜRK MODERNLEŞMESİ.....	43
3.1. Tarih ve Sosyoloji İlişkisi	43
3.1.1. Annales Okulu ve Sosyoloji-Tarih İş Birliği	46

3.2. Modernleşme ve Batılılaşma Üzerine Bir Tartışma	49
3.2.1. Türkiye’de Modernleşme ve Batılılaşma Kavramları Üzerine	52
3.3. Türk Aydınlarının Modernleşme Düşünceleri	56
3.3.1. Mümtaz Turhan	56
3.3.2. Şerif Mardin	60
3.3.3. Erol Güngör	65
3.3.4. Baykan Sezer	70
3.3.5. Ziya Gökalp	72
3.3.6. Saîd Halim Paşa	75
4. TÜRK MODERNLEŞMESİNDE POZİTİVİZM	78
4.1. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Modernleşme Tarihine Genel Bakış	78
4.2. Türk Modernleşmesinin Pozitivist Kökenleri	83
4.2.1. Toplumsal Dönüşüm Aracı Olarak Pozitivizm	84
4.3. Yeni Osmanlı Düşüncesi ve Pozitivizm	86
4.4. Jön Türk Düşüncesi ve Pozitivizm	91
4.5. Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinde Pozitivist Düşünce (1923-1945)	101
4.6. Demokrat Parti Döneminde Pozitivist Düşünce	106
4.7. 1950 Sonrası Ekonomik, Siyasi ve Kültürel Değişme	111
4.7.1. Ekonomik Değişme	111
4.7.2. Siyasi Değişme	114
4.7.3. Kültürel Değişme	115
4.7.4. Bireyselleşme	116
5. SONUÇ	119
6. KAYNAKÇA	124

1. GİRİŞ

Modernleşme, her toplumun tarihsel, kültürel ve siyasal bağlamına göre farklı biçimlerde tezahür eden çok boyutlu bir dönüşüm sürecidir. Türkiye özelinde modernleşme, yalnızca Batı'dan alınan teknik bilgi ve kurumların adaptasyonu ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda zihniyet dünyasında da köklü bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda pozitivism, sadece Batı'nın bilimsel gelişme sürecinin taşıyıcısı değil, aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan Türk modernleşme çizgisinin entelektüel altyapısını şekillendiren başlıca düşünsel referanslardan biri olmuştur. Bu çalışma pozitivismi Türkiye'nin modernleşme serüveni içinde anlamaya yönelik çok katmanlı bir okuma sunmayı amaçlamaktadır. Pozitivist düşüncenin tarihsel gelişimi, Batı felsefesinde özellikle Auguste Comte ile sistematik bir forma bürünmüş olsa da bu çalışmanın temel amacı pozitivismin Türkiye'deki alımlanma biçimlerini, yerli düşünceyle olan etkileşimini ve dönüşümünü ortaya koymaktır. Türkiye'de pozitivism yalnızca bir bilim felsefesi olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzeni tesis etme, bireyi rasyonelleştirme ve devlet-toplum ilişkilerini yeniden inşa etme yönünde ideolojik bir araç olarak kullanılmıştır. Pozitivismin Türkiye'deki serüveni, aynı zamanda modern bilginin epistemolojik temelleriyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda tez, pozitivist bilgi anlayışının Türkiye'de nasıl yeniden üretildiğini, hangi toplumsal koşullar altında meşruiyet kazandığını ve ne tür tepkilerle karşılaştığını da incelemektedir. Bu yönüyle çalışma, pozitivismin sadece etkilerini değil, sınırlarını ve eleştirilerini de dikkate alan dengeli bir yaklaşım benimsemektedir.

Bu çalışma, Türk modernleşmesinde pozitivismin rolünü sadece fikir düzeyinde değil, kurumlar, aktörler ve pratikler bağlamında inceleyerek literatüre disiplinler arası, tarihsel ve eleştirel bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Pozitivismi salt Batılı bir bilim anlayışı olarak değil, aynı zamanda Türkiye'nin kendi içsel modernleşme arayışlarının önemli bir bileşeni olarak ele alan bu çalışma, bu yönüyle alan yazındaki pek çok çalışmadan ayrılmaktadır. Örneğin Zeynep Yıldırım'ın "Mustafa Reşit Paşa ve Pozitivismin Türk Siyasal Hayatına Girişi" (2016) başlıklı tezi, pozitivismin Osmanlı bürokrasisi ve düşün dünyasına girişini Mustafa Reşit Paşa örneği üzerinden ele alarak, pozitivismi daha çok Tanzimat dönemindeki siyasal reformların arka planında yer alan bir düşünce akımı olarak değerlendirmiştir. Öte yandan Huriye Barut Elçi'nin "Pozitivismin Türk Devrimi'ne Etkileri" başlıklı yüksek lisans tezi (2020) ise pozitivismi, erken Cumhuriyet dönemi inkılaplarının ideolojik dayanaklarından biri olarak ele almış ve pozitivist düşüncenin Cumhuriyet'in kurucu kadrolarındaki etkisini incelemiştir. Benzer şekilde Murtaza

Korlaelçi'nin *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi* adlı çalışması ise pozitivizmin Batı'dan Osmanlı'ya aktarımı sürecine odaklanmış; düşüncenin felsefi yönünden ziyade, Türkiye'ye girişindeki siyasal, kültürel ve entelektüel kanalların tespitine ağırlık vermiştir. Her üç çalışma da pozitivizmi, belirli dönemsel bağlamlarda çoğunlukla Tanzimat ya da erken Cumhuriyet reformları ekseninde ele almış ve Türkiye'ye özgü tarihsel dönüşümün taşıyıcı düşünce yapısı olarak değil, Batı'dan alınmış ve yerel düzeyde uygulamaya sokulmuş bir ideolojik form olarak sınırlı biçimde değerlendirmiştir. Oysa bu tez tezi benzer diğer çalışmalardan ayırt eden yönü, pozitivizmin Türk düşünce tarihindeki karşılığını yalnızca Batı'dan doğrudan alınan bir kavramsal aktarımla sınırlı görmemesidir. Aksine bu çalışma, pozitivizmin Türkiye bağlamında geçirdiği dönüşümleri, yerli düşünürlerin katkılarıyla nasıl yeniden biçimlendirildiğini ve hangi tarihsel ihtiyaçlara cevap verdiğini sorgulamaktadır. Bu bağlamda Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Şerif Mardin, Baykan Sezer gibi düşünürlerin pozitivizmle kurdukları ilişki karşılaştırmalı bir perspektifle ele alınmış; pozitivizmin Türkiye'deki yerelleşme süreci analiz edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, pozitivizmi pasif bir alımlama nesnesi değil, aktif olarak içselleştirilmiş ve dönüştürülmüş bir düşünce sistemi olarak görmektedir. Diğer yandan bu tez, pozitivist düşüncenin yalnızca erken Cumhuriyet dönemine ait bir fenomen olarak değerlendirilmesinin ötesine geçerek Tanzimat'tan itibaren başlayan ve 1950 sonrası döneme kadar uzanan geniş bir tarihsel periyodu kapsamaktadır. Bu uzun dönemli bakış, pozitivizmin Türkiye'deki etkisinin geçici değil, süreklilik arz eden bir düşünsel damar olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışmada pozitivizmin sadece bilimsel ve eğitsel reformlara değil, aynı zamanda toplumsal dönüşüm, birey-toplum-devlet ilişkisi ve ulus inşası süreçlerine etkisi bütüncül olarak analiz edilmiş, yöntem olarak ise tarihsel sosyoloji çerçevesinde yapılandırılmıştır. Bu yaklaşım, pozitivizmin Türkiye'deki tarihsel seyrini sadece felsefi bir bağlamda değil, toplumsal, siyasal ve kültürel yapıların dönüşümüyle birlikte ele alma imkânı sunmuştur. Böylelikle pozitivizmin yalnızca soyut bir fikirler manzumesi olmadığı, aksine pratikte kurumlar, yasalar, eğitim politikaları ve hatta gündelik yaşamla nasıl iç içe geçtiği ortaya konmuştur.

Positivist yaklaşım, bilgi üretmenin en güvenilir ve etkili yolu değildir. 19. ve 20. yüzyıllarda Humboldt, Bachelard, Koyré, Lakatos, Kuhn ve diğer birçok düşünür, pozitivist bilim anlayışından farklı olan bilim elde etme yöntemlerine dikkat çekmiştir. Ancak teknolojinin gerektirdiği duyarsızlık ve endüstriyel üretimin sorumsuz politikaları pozitivizmin yayılmasını etkilemiştir. Pozitivist yaklaşımda araştırmacının toplumsal

çelişkileri tanıma sorumluluğu yoktur. Bu nedenle pozitivismi reddetmek bilime karşı olmak anlamına gelmez. Aksine, bilimin her alanda gelişmesini sağlamak ve çevresel ve toplumsal adalet konularındaki eylemlerimizin temelini oluşturan güvenilir bilgi alanları yaratmak için pozitivist bilim anlayışının aşılması gerekir. Çünkü herhangi bir araştırma konusuyla ilgili güvenilir bilgi, doğayı ve insanları korumada ve sorumluluk almada büyük önem taşır. Bilgi, özen ve sorumluluk olmadan her konu eksiktir. Bilginin ele aldığı nesneler arasındaki farkları görmek, buna göre araştırma yapmak, uygun yöntemleri belirlemek, sadece matematik ve ölçümleri değil, hayal gücünü ve soruları çeşitlendiren her türlü bağlantı etkinliğini de dahil etmek, eleştirel olmak ve sorumluluk almak için pozitivismi aşmak gerekir. Günümüzdeki disiplinler arası çalışmalar hem doğanın hem de toplumsal gerçeklik alanının pasif bir bilim nesnesi veya kar elde edilebilecek basit kaynaklar olmadığını, insanların (en azından günümüz koşullarında) yaşayamayacağı sürekli hareket halindeki canlı ağlar olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, tüm hakikat iddialarını ve bilimsel araştırmaları mekanik bir evren tasarlama ve doğayı ve toplumu statik olarak algılama çabasında salt bir laboratuvar ortamına veya ekonomik bir kaynağa indirgeyen yaklaşımların ötesine geçmek için farklılıkları, karşıtlıkları ve çelişkileri hesaba katan bilimsel yaklaşımlara ihtiyaç vardır. Bu tür teorilerin geliştirilmesi ancak eleştirel bir bakış açısıyla mümkündür. Bu eleştiri, yalnızca bilimsel teorilerin Popper'cı anlamda incelenmesini değil, daha da önemlisi, dogmalar açısından yaşamın hareketini ve çelişkilerini kavramaya çalışan bilimsel bir sorgulayıcı tutumu gerektirir. Toplumsal gelişimin bilimsel gelişim yoluyla elde edilebileceği iddiasına dayanan pozitivism, başlangıçta Bacon'ın bilimsel ütopyasında olduğu gibi insanları putlardan kurtarma hareketi olarak ortaya çıkmıştır ancak indirgemeci tutumu ve daha sonra neo pozitivistler tarafından geliştirilen iddialar nedeniyle kendi putlarını yaratmıştır. Ancak epistemolojik ufku da genişletmiştir. Pozitivism, 19. yüzyılda en etkili düşünce sistemlerinden biri olarak ortaya çıkmış ve modern bilimin epistemolojik ve metodolojik temellerini şekillendirmiştir. Auguste Comte'un sistematik bir felsefi çerçeveye yerleştirdiği bu fikir, bilgi edinme yöntemi olarak bilimsel gözlem, deney ve rasyonel düşünceye dayanmaktadır. Pozitivism, bilginin insan zihninin gelişimiyle paralel olarak üç temel aşama çerçevesinde geliştiğini varsayar: teolojik, metafizik ve pozitif. Bu yaklaşım, bilimsel bilginin toplumların gelişimi ve düzenlenmesi için temel bir araç olduğu fikrini destekler. Comte'un bu önerisi yalnızca bilimsel düşüncenin bir manifestosu olarak değil, aynı zamanda modern toplumların tasarımı için önemli bir rehber olarak da kabul edilmiştir.

Pozitivizmin modernleşme süreçlerindeki önemi, bilimsel bilginin toplumsal reform ve kalkınmaya uygulanabilirliğiyle doğrudan ilişkilidir. Modernleşme çabaları sayesinde bilim artık yalnızca bir araştırma yöntemi olarak değil, aynı zamanda toplumsal değişimin bir aracı olarak da kullanılmaktadır. Özellikle 19. yüzyılda Avrupa'da ivme kazanan bilimsel ve teknolojik ilerleme, Osmanlı İmparatorluğu ve diğer Doğu toplumlarındaki modernleşme hareketlerinin en önemli temellerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda pozitivizm hem Batı biliminden yararlanmada hem de toplumların yeniden yapılandırılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet gibi dönüm noktaları Batı bilimsel ve idari modelini Osmanlı bürokrasisi ve toplumsal yapısıyla bütünleştirmeyi amaçlamıştır. Bu süreçte pozitivizm sadece bir düşünce sistemi değil aynı zamanda Osmanlı aydınlarının modernleşme ve reform arayışlarında bir rehber olmuştur. Özellikle Jön Türkler Batı'nın bilimsel ve teknolojik ilerlemelerini benimseyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü engellemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda pozitivizm sadece bilimsel bilginin aktarımıyla sınırlı kalmamış aynı zamanda siyasal ve toplumsal değişimin anahtarı olarak görülmüştür.

Tarihsel sosyoloji perspektifinden bakıldığında pozitivist yaklaşımın özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve erken Cumhuriyet'teki modernleşme süreci üzerindeki etkisi çok boyutlu bir analizi gerektirmektedir. Bu dönemde hem yerel hem de küresel gelişmelerle şekillenen pozitivist düşünce bireyden topluma çok katmanlı bir yapıyı etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne paralel olarak ortaya çıkan Jön Türk hareketi, Batı'nın bilimsel ve teknolojik ilerlemelerinden ilham alarak devletin yeniden yapılandırılmasını savunmuştur. Bunu izleyen cumhuriyet döneminde pozitivist ilkeler giderek daha fazla uygulanmış ve toplumsal yapıyı çağdaşlaştırmak için kapsamlı reformların temelini oluşturmuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra pozitivizm, devletin yeniden inşası için bir rehber olarak benimsenmiş ve eğitim sisteminden hukuka, ekonomiden kültüre kadar birçok alandaki reformlar pozitivist düşünceden etkilenmiştir. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün "Hayatta en hakiki rehber bilimdir" sözleri, pozitivizmin Türkiye'nin modernleşme sürecindeki önemli rolünü yansıtır. Erken cumhuriyet dönemindeki reformlar, pozitivist düşüncenin toplumsal yapıyı değiştirme gücünü göstermiştir. Bilimsel bilgi, toplumsal ilerleme ve bireysel özgürlükler arasındaki ilişkiyi güçlendirmiştir.

2. POZİTİVİZMİN FELSEFİ KÖKENİ

2.1. Kavram Olarak Pozitivizm

Pozitivizm etimolojik olarak Fransız lügatlerinde “gerçek, olgu, kesin” gibi manalara gelen “positif” kelimesinden doğmuştur. İlk defa Henri de Saint Simon tarafından 1830 yılında sosyal felsefenin içeriğini belirtmek için kullanılmış, sonrasında Auguste Comte tarafından bugün yaygın olarak kullanılan anlamına kavuşturulmuştur.¹ Çeşitli anlamlarda kullanılan “positif” sözcüğü ontolojik olarak olayların ilk nedenlerini ve nihai amaçlarını sorgulamaya değil, olayları belirleyip doğrudan bağlantılar kurarak birbirleriyle ilişkilendirme çabasıdır. Pozitivizm genel olarak aklı ve bilimi her şeyin önüne koyan, bilim temelli bir dünya görüşünü ifade eder.

Pozitivizm, Aydınlanma düşüncesine kadar uzanan köklere sahiptir. Saint-Simon, Auguste Comte ve nihayetinde Viyana Çevresi ekolü aracılığıyla modern bilim anlayışının gelişimine katkıda bulunmuştur. Bilimsel bilginin niteliği, elde edilme yöntemi, sınırları ve amacı gibi unsurların pozitivizmde nasıl ele alındığını kavramak, bu felsefi sistemin anlaşılması açısından önemlidir. Pozitivizme göre bilimsel bilgi, nesnel gerçekliğin insan zihni tarafından kavranmasıyla oluşur; bu tanım, bilginin özne ile nesne arasında kurulan bir ilişkiye dayandığını, nesnenin özünün insan zihni tarafından edinildiğini ifade eder. Sosyal bilimler bağlamında pozitif olma ya da olmama kavramı üzerine yürütülen tartışmalara yanıt veren pozitivist düşünce, ifadelerin olgusal olarak sınanabilirliğini bilimsel ve anlamlı olmanın temel koşulu olarak kabul eder. Örneğin, "kâğıdın yazılması" veya "gözlüğün kırılması" gibi cümlelerde anlatılan olaylar gözlemlenip, fiilen sınanabilirken; "güzellik", "iyilik" ya da "rahatlık" gibi kavramlarla ilgili ortaya atılan cümleler bu sınanabilirlik ve gözlemlenebilirlik şartlarını karşılamadığından bilimsel ölçütlere uygun görülmez. Çünkü bu tür anlatımlar dış dünyayı değil, kişisel değerlendirmeleri içerir.²

Bu kavramın içerdiği anlamı sistemli bir şekilde ortaya koyan Auguste Comte Fransa'da hüküm süren anarşi ortamından büyük rahatsızlık duymuş ve hem Aydınlanma hem de Fransız Devrimi'ne yol açan düşünce akımlarını eleştirmiştir. Kendi geliştirdiği

¹ İlhan Kutluer, “Pozitivizm”, *İslam Ansiklopedisi*, C:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.335

² Hasan Selçuk Tandoğan, *Osmanlı Modernleşmesinde Belirleyici Bir Anlayış Olarak Pozitivizm*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2018, s.5.

"pozitivizm" veya "pozitif felsefe"yi Aydınlanmanın olumsuz ve yıkıcı felsefesine karşı bir alternatif olarak tasarlamıştır. Comte, ilk olarak "toplumsal fizik" adını verdiği ve 1839'da "sosyoloji" olarak yeniden adlandırdığı disiplini geliştirmiştir. "Toplumsal fizik" terimi, Comte'un sosyolojiyi doğa bilimlerine benzetme çabasını ortaya koymaktadır. Bu yeni bilim, toplumsal yapıların incelendiği "toplumsal statik" ve toplumsal değişimin ele alındığı "toplumsal dinamik" gibi iki ana konuyu kapsamaktadır. Comte'a göre toplumsal dinamik, toplumsal statikten daha önemlidir. Bu vurgu, onun sosyal reformlara olan ilgisini ve özellikle Fransız Devrimi ile Aydınlanmanın yarattığı sorunların düzeltilmesi gerektiğine inandığını gösterir. Comte, devrimci bir değişimi savunmamış; toplumun doğal evrimiyle zamanla iyileşeceğine inanmıştır. Bu durum Comte'un düşüncelerindeki önemli bir dönüm noktasına, yani evrimci teorisi veya "üç aşama yasası"na işaret eder. Bu teoriye göre, dünya üç entelektüel aşamadan geçmiştir. Comte'a göre bu süreç sadece dünyayı değil, toplumları, bireyleri, bilimleri ve hatta zihinleri de etkiler. İlk aşama, 1300'den önceki dönemi kapsayan "teolojik aşama"dır. Bu dönemde doğaüstü güçler ve dini figürler, her şeyin kaynağı olarak görülmüştür. Toplumsal ve fiziksel dünya, Tanrı tarafından yaratılmış olarak kabul edilmiştir. İkinci aşama, kabaca 1300 ile 1800 yılları arasında gerçekleşen "metafizik aşama"dır. Bu dönemde kişiselleştirilmiş tanrılar yerine, doğa gibi soyut güçlerin her şeyi açıkladığına inanılmıştır. Son olarak, 1800'lerden itibaren dünya "pozitif aşama"ya girmiştir. Bu aşamada, insanlar artık mutlak nedenler aramayı bırakmış, bunun yerine toplumsal ve fiziksel dünyayı yöneten yasaları anlamaya çalışmıştır.

Pozitivizmi, *“gözlemlenmiş olguları düzenlemek amacıyla hangi düşünce düzeninde olursa olsun teoriler tasarlamaya dayanan özel felsefe yapma tarzı”*³ şeklinde formüle edip kullanan Auguste Comte’a göre bilimin işlevi olaylarla teoriler arasında bağlantı kurmaktır. Çünkü pozitivizme göre bilim, dış dünyayı öngörmemizi ve açıklamamızı sağlayan bir bilgi arayışıdır. Bu sebeple insanlar arasındaki farklı ilişkileri yönetip özetler ve insana pratik olarak hizmet eder. Pozitivist bilim anlayışına göre, insan ile insanın dışında yer alan "nesnel gerçeklik" birbirinden ayrıdır. İnsan, uygun yöntemler kullanarak dış dünyaya dair edindiği bilgileri, bu nesnel gerçekliğin zihnindeki bir yansıması olarak görür. Bu genel yaklaşım çerçevesinde, pozitivizm gerçeği yansıtan sistematik bir çaba olan "bilimi", nesnel gerçeklik karşısında test edilemeyen (yani doğrulanamayan ya da

³ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, Çev., E. Ataçay, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2015, s.65.

yanlışlanamayan) iddialardan oluşan "ideoloji" ve "metafizikten" ayırmayı hedefler. Böylece bilimsel düşünme biçimine bu anlamda bir üstünlük kazandırmak amaçlanır.⁴

Pozitivizme göre, evrende gözlemlenebilir ve sabit bir doğal düzen vardır. Bu düzen sadece bilimsel yöntemlerle anlaşılabilir açıklanabilir şekildedir. Doğadaki olaylar arasında belirli neden-sonuç ilişkileri vardır ve bilimsel araştırmalar bu ilişkileri keşfetmeyi hedeflemektedir. Pozitivizm, evrenin bir kaos ya da rastgelelik içinde olmadığını, aksine belirli yasalara tabi olduğunu ileri sürer. Bu ilke, doğanın işleyişinin keşfedilebilir olduğunu ve bu keşiflerin düzenli bir biçimde yapılabileceğini savunur. Bilim insanlarının amacı, doğadaki bu düzeni keşfetmek ve açıklamaktır. Örneğin yerçekimi yasası, doğadaki düzenin bir yansımasıdır ve bu yasanın bilimsel olarak keşfedilmesi pozitivizmin doğal düzen anlayışına dayalıdır.⁵

Pozitivizm, bilimi en güvenilir bilgi kaynağı olarak görür. Doğa bilimlerinin yöntemleri ve başarıları bu görüşün temel dayanağıdır. Pozitivistler, toplumsal bilimlere de dahil olmak üzere, tüm bilgi alanlarında doğa bilimlerindeki gibi bir kesinlik ve nesnellik elde edilmesi gerektiğini savunurlar. İnsan davranışları ve toplumsal olaylar bile bilimsel yöntemlerle incelenebilir ve bu yöntemlerle açıklanabilir olmalıdır. Bu düşünceye göre bilim, insanlığın tüm sorunlarını çözebilecek en güçlü araçtır. Bilimsel bilginin ilerlemesi, toplumun refahını artıracak ve bireylerin yaşam kalitesini yükseltecektir. Örneğin pozitivist felsefeye göre bir toplumda yoksulluk sorununun çözümü, bilimsel veriler ve ekonomik modeller kullanılarak gerçekleştirilebilir. Pozitivizmin bir diğer önemli öğretisi ise olgular ile değerler arasında net bir ayrım yapmasıdır. Olgular, gözlemlenebilir ve ölçülebilir gerçeklikleri ifade ederken, değerler kişisel ya da kültürel inançlardan türetilir ve subjektiftir. Pozitivizme göre, bilgi yalnızca olgulara dayanmalıdır; değer yargıları, bilginin bir parçası olamaz. Örneğin, bir toplumdaki ekonomik durum üzerine yapılan bir analiz, ekonomik verilerin nesnel gözlemlerine dayanmalıdır. Ancak, bu ekonomik durumun iyi ya da kötü olduğuna dair sahip olunan değer yargılar, subjektif oldukları için bilimsel bilginin bir parçası olarak kabul edilmez. Bilimsel bilgi yalnızca olgularla ilgilenir; neyin doğru, iyi ya da ahlaki olduğuna dair kararlar ise bilimin dışında tutulur.⁶

⁴ Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay, İstanbul 1993, s.78.

⁵ Alper Bilgili, *Sosyal Etkenlerin Bilimsel Bilginin Oluşumundaki Rolünün Analizi: Kuhn ve Güçlü Program Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013, s.60-7.

⁶ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev., O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, s. 48-51.

Pozitivizm, doğa ve toplum yasalarının keşfedilmesi gerektiği fikrine azami derecede önem atfeder. Bilimsel yasalar, belirli olayların neden meydana geldiğini ve gelecekte nasıl meydana geleceğini açıklayan genel prensiplerdir. Bu yasalar, doğa olayları arasında düzenli ilişkiler olduğunu ve bu ilişkilerin bilimsel yöntemlerle keşfedilebileceğini öne sürer. Örneğin, Newton'un hareket yasaları, doğadaki cisimlerin nasıl hareket ettiğini açıklayan bilimsel yasalardır. Bu tür yasalar, gözlemler ve deneylerle doğrulanmış genellemelerden oluşur. Pozitivizme göre, toplumun işleyişi de bilimsel yasalarla açıklanabilir. Toplumun karmaşık yapısı, bu yasalarla analiz edilip anlaşılabilir hale gelir.⁷

2.2. Teorik Olarak Pozitivizm

Pozitivist yaklaşıma göre bilimsel bilgi, nesnel gerçekliğin insan zihni tarafından anlaşılmasını ifade eder. Başka bir deyişle bilimsel bilgi, bilen özne (insan) ile bilinen nesne arasındaki bir ayrımı temel alarak ve nesnenin özünün insan zihni tarafından kavranmasıdır. Bu bakış açısından pozitivizm, bilimsel bilginin temel koşulu olarak insan öznenin dışında nesnel bir gerçeklik alanının var olduğunu kabul eder. Pozitivist bilimsel bilgi anlayışı, ampirist geleneği içine almakla birlikte, yalnızca ham bir ampirizmden ibaret değildir. Pozitivizm, yalnızca olgusal olarak test edilebilen betimleyici bilgilerle yetinmez, aynı zamanda bu bilgiyi sistematik bir şekilde düzenleyerek, incelediği gerçeklik alanına dair genellemelere ulaşmayı hedefler. Bu kısa açıklama bile, pozitivist anlayışta bilimsel bilginin temel ölçütlerinin ne olduğuna dair bir fikir verir. Pozitivizmin temel varsayımlarına göre, bilginin bilimselliğinin en önemli ölçütü, onu ifade eden önermenin olgusal olarak test edilebilirliğidir. Diğer bir deyişle bilimsel bilgi, olgusal içerik taşıyan önermelerle ifade edilirken, bilimsel olmayan bilgi bu tür bir olgusal içerikten yoksun olduğundan test edilmesi mümkün değildir. Örneğin, "bu masa kırık" önermesi anlamlıdır, çünkü belirli bir masa söz konusudur ve onun kırık olup olmadığını gözlem yoluyla sınyarak önermenin doğruluğunu tespit etmek mümkündür. Buna karşılık, "kırık masalar çok güzel görünür" önermesini aynı şekilde doğrulamak ya da yanlışlamak mümkün değildir, çünkü bu önermede sınyanabilir olmayan "güzellik" kavramı devreye girmektedir.⁸

Comte'un 19.yy'da sistematik hale getirdiği pozitivizme göre bilimin işlevi, olaylarla kanunlar arasında bir bağlantısallık oluşturmaktır. Pozitivist felsefeye göre bilim, insani tecrübeler arasındaki farklı ilişkileri yönetip özetleyen ve insana pratik olarak hizmet eden

⁷ Paul Langevin, *Pozitivizm Üzerine*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 24.

⁸ Levent Köker, *İki Farklı Siyaset*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1990, s.20.

bir araçtır. Bilim, dış dünyayı öngörmemizi ve açıklamamızı sağlayan bilgi arayışıdır. Bu tür bir bilgiye ulaşmak, dış dünyadaki düzenli ilişkileri ifade eden genel teoriler kurmayı gerektirir. Bu genel teoriler, deney ve gözlem yoluyla keşfedilen olayları hem tahmin edilebilir hem de anlaşılabilir hale getirir. Bu perspektiften bakıldığında pozitivizm, deneyimle ortaya çıkanın ötesinde ya da arkasında bir öz arayışına girişen her çabayı bilim dışı, anlamsız ve metafizik ile dinin geçersiz iddialarına kapılmış bir girişim olarak değerlendirir.⁹

Pozitivizmin temelinde epistemoloji, yani bilginin doğası ve kaynağına dair belirli varsayımlar yer alır. Auguste Comte'un geliştirdiği pozitivist epistemoloji, bilginin yalnızca deneysel gözlemler ve ampirik veriler aracılığıyla elde edilebileceği fikrini savunmaktadır. Bu noktada pozitivizm, felsefi bilgi ile bilimsel bilgi arasındaki ayrımı net bir şekilde ortaya koyar. Bilgi yalnızca duyularla algılanabilen olgulara dayandığında gerçek ve geçerlidir. Ancak bu yaklaşımın sınırlılıkları da mevcuttur. Bilginin yalnızca deneysel verilere dayanması, soyut kavramlar ve spekülatif düşüncelerin bilimsel araştırmanın dışında bırakılmasına yol açar. Pozitivizmin bu yaklaşımı, daha önceki rasyonalizm ve ampirizm çatışmalarından türemiştir. Pozitivizmin rasyonalizme karşı geliştirdiği en güçlü argüman, teorik bilgilerin deneyimle doğrulanması gerekliliğidir.¹⁰

Bilginin gözlemlenebilir olgulara dayanması gerektiği görüşü, bilimsel araştırmaların temeline yerleşmiş bir ilkedir. Bilimsel bilgi, gözlemler, deneyler ve bunların doğrulanabilir sonuçları üzerine inşa edilir. Bu yaklaşım özellikle doğa bilimlerinde sıklıkla kullanılan bir yöntemdir çünkü bilim insanları, doğrudan gözlemleyebildikleri olgulara dayanarak doğa yasalarını keşfetmeye çalışırlar. Gözlemlenebilir olguların önemini savunan bu yaklaşıma göre, güvenilir bilgiye ancak nesnel veri ve tekrarlanabilir deneylerle ulaşılabilir. Gözlemlenebilir olgular, farklı gözlemciler tarafından tekrarlanabilir ve doğrulanabilir olduğundan, subjektif yorumlardan bağımsız bilgi sağlarken deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilgiler, farklı zaman ve mekânlarda tekrar edilebilir. Bu da bilginin doğruluğunu test etmeyi sağlar. Gözlemlenebilir verilerden elde edilen bilimsel yasalar, gelecekteki olaylar hakkında öngörülerde bulunmayı mümkün kılar. Örneğin, fiziksel yasalar bir deneydeki olayları açıklarken, başka bir ortamda da benzer sonuçların çıkacağını öngörebilir. Bununla birlikte, sadece gözlemlenebilir olgulara

⁹ Kasım Küçükalp ve Ahmet Cevizci, *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2010, s. 153-4.

¹⁰ Tony Bilton vd, *Sosyoloji*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2008, s. 413-5.

dayanarak bilgi üretmek, bilimsel araştırmanın tüm yönlerini kapsamaz. Soyut kavramlar, teori geliştirme sürecinde merkezi bir rol oynar. Bilim, yalnızca gözlemleri kaydetmekten ibaret değildir; aynı zamanda bu gözlemler arasında bağlantılar kurmak, neden-sonuç ilişkilerini anlamak ve daha geniş bir çerçevede dünyayı anlamlandırmak için teoriler geliştirmek gerekir.¹¹

Pozitivizmin gözlemlenebilir yasalara yaptığı vurgu bilimsel determinizm fikrine dayanmaktadır. Bilimsel determinizm, doğadaki olayların kesin neden-sonuç ilişkileriyle açıklanabileceğini ifade eder. Bilimsel determinizm, pozitivizmin doğayı ve toplumu anlamaya yönelik tek araç olarak bilimi kabul etmesi anlamına gelmektedir. Ancak bu yaklaşım, özellikle doğa bilimlerinde olduğu kadar sosyal bilimlerde de tartışmalıdır. İnsan davranışlarının ve toplumsal süreçlerin mekanik ve determinist yasalara indirgenip indirgenemeyeceği tartışma konusudur. Bilimsel determinizmin insan davranışını açıklamadaki sınırlılıkları, sosyal bilimlerde yeni metodolojik arayışlara yol açmıştır.¹²

Teorik olarak pozitivizm tartışmalarının belki de en radikal savlarından biri, pozitivizmin metafizik ve teolojik açıklamaları tamamen reddetmesidir. Pozitivist felsefe, metafiziksel soruları anlamsız bulur ve bu tür soruların bilimsel bilgiye katkı sağlamadığını savunur. Comte'un bu tavrı, özellikle Kant ve Hegel gibi düşünürlerin metafiziksel sistemleriyle doğrudan çelişir. Comte'a göre bilginin amacı, doğrudan gözlemlenebilen olguların düzenlenmesi ve yasalarla açıklanmasıdır. Metafizik sorular, gözlemlenebilir olmadığı için bilgi kaynağı olarak kabul edilmez. Teolojik sorular ise doğrudan bilimsel yöntemle aykırı bulunduğu için dışlanır. Metafiziğin tamamen reddi, felsefenin doğası hakkında önemli bir soruyu gündeme getirir: Felsefe yalnızca bilimsel bilginin bir aracı mı olmalıdır? Kant'ın "kendinde şey" kavramıyla pozitivizmin metafizik reddi karşılaştırıldığında, felsefi bilgi arayışının sınırları daha net ortaya çıkar. Ayrıca, Hegel'in diyalektik sistemine karşı Comte'un pozitif sisteminin eleştirisi, pozitivizmin felsefi tutarlılığı üzerine düşünmeyi sağlar.¹³

Pozitivizme getirilen eleştirilerin büyük kısmı toplumsal bilimlerdeki karmaşıklığı göz ardı etmesiyle ilgilidir. Sosyoloji, psikoloji ve ekonomi gibi disiplinlerde, insan davranışlarının kesin yasalarla belirlenebileceği görüşü sınırlı bulunur. İnsan davranışlarının çok katmanlı

¹¹ Doğan Özlem, *Bilim Felsefesi*, Notos Kitap, İstanbul 2012, s.42.

¹² Alper Mumyılmaz, "Doğa Bilimleri, Sosyal Bilimler ve Metod Problemi", *Journal of Islamic Research*, S:1, Yıl:2015, s.87.

¹³ Taner Timur, *Felsefe, Toplumbilimleri ve Tarihçi*, Yordam Kitap, İstanbul 2011, s.317.

yapısı, bireysel bilinç, kültürel bağlamlar ve öznel anlamlar göz önüne alındığında, pozitivistimin bilgi hiyerarşisi eleştirilmeye açıktır.

Bu noktaya kadar gerek kavramsal gerek teorik olarak genel bir anlam dünyasını ifade etmeye çalıştığımız pozitivistim kavramı bir metot olarak Auguste Comte tarafından sistemleştirildiği 19.yüzyıl'dan önce köklerini çok daha önceki filozofların eserlerinde bulur. Aydınlanma düşüncesi, bilimsel devrimler ve 17. ve 18. yüzyılın ampirist filozoflarının çalışmaları, pozitivistimin zeminini hazırlayan önemli unsurlar olmuştur. Özellikle Antik Yunan felsefesinin atomcu filozofları başta olmak üzere Aristoteles, Francis Bacon, Kepler, Galilei, Descartes, Thomas Hobbes, John Locke, Isaac Newton, Wilhelm Leibniz, Berkeley, David Hume, D'Alembert, Cabanis, Saint Simon ve Charles Fourier gibi filozoflar, doğrudan gözleme dayalı bilgiye duyulan güveni artırarak pozitivistime giden yolu açmışlardır. Bahsi geçen isimlerin pozitivistime yaptıkları doğrudan ve dolaylı katkılar bir yana tezin bu bölümünde deneyci düşüncüyü sistemleştirmek suretiyle ampirizmin öncüsü kabul edilen bazı filozofların ne şekillerde pozitivistime katkı yaptıkları değerlendirilecektir.

2.2.1. Antik Yunan Düşüncesinde Pozitivistim

Pozitivistim, her ne kadar 19. yüzyılda Auguste Comte tarafından sistemleştirilmiş bir düşünce akımı olsa da kökleri çok daha eskiye, Antik Yunan felsefesine kadar uzanır. Pozitivistimin dayandığı temel ilkeler olan akıl, gözlem ve deney yoluyla bilgiye ulaşma fikri, Antik Yunan'daki bazı düşünürlerin yaklaşımlarıyla yakından örtüşmektedir. Bu nedenle, pozitivistimi daha iyi anlamak için Antik Yunan felsefesinde doğa, bilgi ve gerçeklik anlayışlarına göz atmak önem arz etmektedir.

Antik Yunan felsefesinde, özellikle Miletli filozoflar (Thales, Anaksimandros, Anaksimenes), doğayı gözlem ve akıl yoluyla anlamaya çalışarak, mitolojik ve tanrısal açıklamaların ötesine geçmişlerdir. Bu düşünürler, evrenin kökenini ve işleyişini doğal nedenlerle açıklamaya çalışmış ve ilk kez bilimsel düşüncenin temellerini atmışlardır. Örneğin Thales, dünyanın suyun üzerinde durduğunu ve tüm varlıkların ana maddesinin su olduğunu öne sürmüştür. Thales'in bu düşüncesi, dünyayı mitolojik hikayelerden ziyade gözlemlenebilir doğa unsurlarıyla açıklamaya çalışması bakımından önem arz eder.

Benzer şekilde, Demokritos ve Epikuros gibi materyalist filozoflar, evrenin atomlardan oluştuğunu ve doğanın temelinde fiziksel, gözlemlenebilir nedenlerin olduğunu savunmuşlardır. Bu görüş, doğayı ve insanı açıklarken metafiziksel unsurlardan kaçınıp

maddi ve gözlemlenebilir gerçeklikleri temel alması bakımından pozitivistin erken bir biçimi olarak kabul edilebilir. Demokritos'un atomcu görüşü, daha sonra modern bilimin ve özellikle Comte'un pozitivistinin temel bir dayanağı olmuştur. Demokritos'a göre, evrendeki her şey madde ve boşluktan oluşur; her şeyin maddi bir açıklaması vardır.¹⁴ Antik Yunan'dan Comte'a kadar uzanan bu düşünce hattı, doğayı ve toplumu sadece gözlem ve deneyle açıklama çabalarının tarihsel sürekliliğini göstermektedir. Atomcu filozoflara göre, bilgi de diğer doğa olayları gibi atomların birbirleriyle girdikleri karşılıklı etkileşimin bir sonucudur. Dışarıda hali hazırda bulunan nesnelerden gelen bazı veriler duyulara ulaşır ve onları harekete geçirir. Bu süreçte atomlar, duyularımızda bazı imgeler ve izlenimler oluşturur. Ancak bu imgeler, bilgiyi tam olarak oluşturmak için yeterli değildir; çünkü algılar ve atomlar sadece görünüşleri yansıtır. Algısal bilgi, yalnızca renk, ses, koku ve tat gibi görünüşlerin ikincil özelliklerini bize sunar. Bu özellikler ise atomların kendileri değil, onların birleşimleridir. Var olan şeylerin temel özelliklerini doğrudan bilemeyiz. Atomları olduğu gibi algılamak mümkün değildir, ancak onları düşünce yoluyla kavrayabiliriz. Bu nedenle atomcular, diğer İlk Çağ filozofları gibi hem kuşkucu hem de akılcıdır. Pozitivistlere göre ise ağaç ve sandalye gibi maddi nesneler, gözlemler ve deneylerle doğrudan anlaşılabilir; onların ötesinde metafiziksel bir varlık alanı aramak bilimsel bir açıklama yöntemi değildir.¹⁵

Demokritos'a göre, her şeyin temelinde bulunan atomlar ve onların hareketleri, evrendeki tüm olayları açıklar.¹⁶ Bu maddeci ve deneysel yaklaşım, Platon'un idealist dünyasına karşıt bir pozisyon alır. Antik Yunan'da Demokritos ve atomcu filozofların düşünceleri, doğa olaylarının ve evrenin yapısının maddi temellere dayandığını savunan, erken dönem maddeci yaklaşımların en dikkat çekici örneklerindendir. Bu atomlar, sürekli bir hareket halindedir ve birbirleriyle birleşip ayrılarak dünyadaki tüm fiziksel olayları oluştururlar. Demokritos'un bu açıklamaları, evrendeki değişimleri metafiziksel bir nedene bağlamak yerine, tamamen doğal ve maddi nedenlerle açıklama çabası olarak yorumlanabilir.

Bu bakış açısı, özellikle Platon'un idealist evren anlayışına doğrudan bir karşı çıkıştır. Platon, dünya üzerindeki her şeyin kusurlu ve geçici kopyalar olduğunu, asıl gerçekliğin ise duyuların ötesinde yer aldığını savunurken, Demokritos ve atomcular gerçekliğin maddi dünyada olduğunu ve bu dünyanın atomların hareketleriyle açıklanabileceğini öne

¹⁴ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi Cilt 1*, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s.134-50.

¹⁵ Doğan Özlem, *Felsefe ve Doğa Bilimleri*, Notos Kitap, İstanbul 2013, s.50-5.

¹⁶ Ercan Salgar, "Atomcu Felsefe ve Modern Bilim", *Kilikya Felsefe Dergisi*, S:26, Yıl: 2022, s.102-121.

sürmüşlerdir. Bu durum felsefenin en eski çatışmalarından biri olan “idealist” ve “materyalist” yaklaşımlar arasındaki derin ayrılığın da bir yansımasıdır.¹⁷

Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda bilimdeki ilerlemeler, Demokritos’un maddeci ve atomcu düşüncesinin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Bu dönemde, atom teorisi yeniden ele alınmış ve evrenin anlaşılmasında önemli bir model haline gelmiştir. Isaac Newton’un mekanik evren modeli, evrenin doğa yasalarına göre işlediğini ve maddi dünyanın bu yasalarla açıklanabileceğini savunan bir düşünceye dayanır. Bu bakış açısı, Demokritos’un atomcu evren anlayışına benzer bir şekilde, metafiziksel açıklamaları dışlar ve maddi dünyanın bilimsel bir yöntemle anlaşılabilirliğini savunur. Demokritos özelinde ele alınan atomist felsefenin bu yaklaşımı, Antik Yunan’dan modern bilime uzanan bir köprü niteliğinde olup, doğa olaylarını maddi temellerle açıklama çabasının erken bir ifadesi olarak değerlendirilebilir.¹⁸

Felsefe tarihinde Aristoteles ile birlikte önemli bir kırılma noktasına gelinmiştir. Aristoteles, hocası Platon’dan temelde ayrılmış ve dünyayı daha somut, maddi gerçekler üzerinden açıklama çabasında olmuştur. Aristoteles bu nedenle, bugün hem fiziğin hem biyolojinin hem de zoolojinin kurucularından biri olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar bir "Metafizik" kitabı olsa da Aristoteles’in "metafizik"ten anladığı şey, Platon’un anladığından oldukça farklıdır. Bu ayrım çok önemlidir; hatta pozitivistin Antik Yunan’daki temellerini bu fark üzerinden değerlendirmek gerekir.¹⁹ Aristoteles ile birlikte evren tasavvuru, daha somut ve ayakları yere basan bir hale gelmiştir. Aristoteles, evreni ve doğayı maddi sebepler üzerinden açıklamaya çalışan bir filozof olarak hayvanları, doğal olayları ve insanı incelerken, dünyadaki olayları maddi sebeplerle açıklamaya çalışmıştır. Örneğin bir nesneyi havaya attığımızda, o nesnenin yere düşeceğini söylerken, Aristoteles buna şu şekilde cevap vermiştir: "Nesne yere düşer, çünkü nesne yere düşmeye eğilimlidir." Oysa bugün biliyoruz ki Newton’un genel kütle çekim teorisine göre, bir nesnenin kütlesi ne kadar büyükse, çevresinde oluşturduğu çekim kuvveti o kadar büyüktür. Aristoteles’in bunu o dönemin koşullarında anlaması elbette mümkün değildi, ancak kendisi de bir nesnenin yere düştüğünü gözlemlemiş ve bu durumu açıklamaya çalışmıştır. Nesnelerin dünyaya yani yere doğru çekildiklerini gözlemleyerek, "maddeler

¹⁷ Vladimir Nikolayeviç Diakov ve Sergey İvanoviç Kovalev, *İlkçağ Tarihi Cilt 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul 1987, s.358.

¹⁸ Cemal Yıldırım, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s.151.

¹⁹ A. Kadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, Sentez Yayınları, İstanbul 2012, s. 126.

yere düşmeye eğilimlidir" çıkarımını yapmıştır.²⁰ Bu örnek, Aristoteles'in felsefe tarihinde, sorduğu sorulara somut ve maddi cevaplar üretmeye çalışan ve bilimsel düşüncenin temellerini atan bir filozof olduğunu göstermektedir. Aristoteles'in bu yaklaşımı, felsefe tarihinde önemli bir değişim yaratmıştır zira o, evreni maddi gerçekliklerle açıklama girişiminde bulunarak metafiziksel ya da ruhçu yaklaşımların ötesine geçmiştir. Bilimsel düşüncenin ilk adımlarını atan Aristoteles, gözleme ve deneyime dayalı bilgiye büyük önem vermiştir. Platon'un idealar dünyası gibi soyut kavramlarla değil, doğrudan bu dünyada var olan somut gerçekliklerle ilgilenmiştir. Aristoteles, var olan her şeyin dört neden (maddi neden, formel neden, fail neden ve ereksel neden) üzerinden açıklanabileceğini savunarak, doğadaki olayları ve maddeleri belirli bir sistematik çerçevede incelemiştir.²¹

Aristoteles'in bilime yaptığı katkıları, pozitivistin erken bir yorumu olarak değerlendirmek mümkündür. Fizik, biyoloji ve zooloji gibi alanlarda yaptığı gözleme dayalı sistematik çalışmalarla bilimsel bilgiye ulaşmanın en güvenilir yolunun nesnel ve deneysel yöntemler olduğunu göstermeye çalışmıştır. Özellikle hayvanlar ve bitkiler üzerine gerçekleştirdiği incelemeler, doğrudan gözlem ve sınıflandırmaya dayalı olup, deneysel bir biyoloji anlayışının temellerini atmıştır. Aristoteles'in canlıları gözlemleyerek sınıflandırma çabası, doğa yasalarını nesnel verilere dayanarak açıklamaya yönelik bir yaklaşımı temsil etmekte, bu da pozitivist bilimin temelinde yatan sistematik ve deneysel yöntemin ilk adımlarını oluşturmaktadır. Doğadaki tüm canlıların gözlem ve sınıflandırılmasının, pozitif bilimin temel araçlarıyla gerçeği anlamının en önemli yolu olduğunu savunması, erken dönem pozitivist anlayışın bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Aristoteles'in fizik anlayışı da dönemi için oldukça ilerici bir yaklaşımdır. Maddenin hareketi, doğası ve nesnelerin birbirleriyle etkileşimleri üzerine çalışmalar yapmış, ancak günümüzde kabul edilen Newtoncu fizik yasalarına benzer sonuçlara ulaşamamıştır. Aristoteles'e göre, hareket eden her nesnenin bir nedeni olmalıdır ve nesneler doğal olarak "doğal yerlerine" dönme eğilimindedirler. Bu düşünce, onun fizik anlayışında temel bir rol oynar.²² Örneğin bir taşın yere düşmesi, taşın doğasının yeryüzüne ait olmasıyla açıklanır. Aristoteles'in bu fiziksel düşünceleri, bilimsel

²⁰ Hakan Yücefer, "Aristoteles", *Cogito Dergisi*, Der: K. Ökten, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s.20-28.

²¹ David Ross, *Aristoteles*, Çev., A. Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s.72-135.

²² Ross, *Aristoteles*, 97.

gelişmelerle zamanla aşılmış olsa da onun doğa ve hareket üzerine yaptığı çalışmalar, sonraki bilim insanları için zemin hazırlamıştır.²³

Bu bağlamlarda Aristoteles ve Auguste Comte arasında, pozitivizm anlamında bir ilişki kurmak, bilimsel yöntemin ve bilginin gelişimi açısından önemli bir veri sağlar. Aristoteles, antik dönemde doğayı sistematik gözlemlerle inceleyerek ve sınıflandırarak bilimsel düşüncenin temellerini atmıştır. Onun biyoloji, fizik ve doğa felsefesi üzerine yaptığı çalışmalar, gözleme dayalı bilgi üretmenin önemini vurgulamış ve bilimsel yöntemin ilkel formlarını kullanmıştır. Auguste Comte ise 19. yüzyılda pozitivizm düşüncesini geliştirirken, bilimsel bilginin yalnızca gözlem, deney ve olgulara dayanan nesnel verilerle elde edilebileceğini savunmuştur. Aristoteles'in doğadaki olguları gözlemlene ve sınıflandırma çabası ise Comte'un pozitivist düşüncesindeki “olgusal bilgiye” ulaşma anlayışıyla örtüşmektedir. Her iki düşünür de insan bilgisinin doğrudan gözlemlenebilir gerçeklikten türetilmesi gerektiğini savunmuş, Comte ise Aristoteles'in başlattığı bu bilimsel bakış açısını modern anlamda sistematize ederek felsefi bir akıma dönüştürmüştür. Comte'un pozitivist yaklaşımının yani doğayı ve toplumu bilimsel yollarla incelemenin, spekülatif metafizik yerine olgusal verileri merkeze almanın gerekliliğini ortaya koyması kabulünden hareketle Aristoteles'i, Comte pozitivizminin öncülerinden biri saymak mümkündür.²⁴

2.2.2. 17 ve 18. Yüzyıllarda Pozitivizm

17. yüzyıl, modern bilim ve felsefe tarihinde köklü değişimlerin yaşandığı ve pozitivist düşüncenin bir anlamda temellerinin atıldığı dönemdir. Bu yüzyılda ortaya çıkan düşünsel gelişmeler, bilginin yalnızca gözlemlenebilir ve deneyime dayalı verilere dayanması gerektiğini savunan bir anlayışa yön vermiştir. Bu dönüşümde en belirleyici unsurlar arasında deneysel yöntemlerin geliştirilmesi, gözlemin bilgi edinme sürecindeki rolünün artması, doğa yasalarının keşfi ve metafiziksel açıklamaların sınırlandırılması gibi faktörler bulunmaktadır. Bilimsel bilgiye ulaşmada gözlem ve deneyime verilen önem, daha sonraki yüzyıllarda pozitivizmin ana ilkeleri haline gelecektir.²⁵

Özellikle bu dönemde akıl ve deney temelli bilgiye yönelme anlayışı, bilgiye dair spekülatif ve metafizik açıklamalardan uzaklaşma çabasını beraberinde getirmiştir. Deney

²³ Kaan H. Ökten, *Aristoteles*, Say Yayınları, İstanbul 2007, s.126.

²⁴ Cihan Ballıkaya, “Pozitivizm, Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S:33, Yıl:2015, s.87-106.

²⁵ Ali Taşkın ve Metin Becermen, *Felsefe Tarihi 2-Rönesans, Yeniçağ ve 19.yy Felsefesi Tarihi*, Sentez Yayınları, İstanbul 2012, s.76.

ve gözlemin ön plana çıkarılması, bilginin yalnızca doğrudan algılanabilen olgular üzerinden elde edilmesi gerektiğine dair bir bakış açısı doğurmuştur. Bu dönemde doğa yasaları, gözlem ve matematiksel modellemeyle açıklanabilir hale getirilmiş, doğanın işleyişine dair sistematik yasalar oluşturulmuştur. Doğa olaylarını anlamak için akıl ve gözlemi temele alan bu yaklaşım, pozitivist düşüncenin bilgiye dair olgusal ve nesnel bir çerçeve arayışını desteklemiştir. Bunun yanında nedensellik ilişkileri 17. yüzyıl düşüncesinde bilimsel bir bağlamda ele alınarak, olaylar arasındaki ilişki ve düzenliliklerin gözlemler yoluyla ortaya çıkarılması gerektiği savunulmuştur. Bilimsel açıklamaların yalnızca gözlemlenebilir gerçekliklerle sınırlı olması gerektiğine dair bu yaklaşım, doğa olaylarının gözlemsel ve deneysel veriler ışığında açıklanmasını hedefleyen pozitivist felsefenin öncülerinden biri olarak görülebilir. Bu çerçevede, olaylar arasında neden-sonuç ilişkilerinin gözlemle saptanması gerektiği fikri, pozitivistin ilerleyen dönemlerde geliştireceği bilimsel yaklaşımı önemli ölçüde şekillendirmiştir.²⁶

Metafizik eleştiriler bu dönemin belirgin özelliklerinden biridir. Bilimsel bilgiye dair spekülative, metafiziksel açıklamalardan kaçınılması gerektiğine dair görüşler, bilginin yalnızca deney ve gözlem yoluyla doğrulanabileceği anlayışını güçlendirmiştir. Bu doğrultuda, 17. yüzyıl düşünürleri bilimsel bilgiye ulaşmada kesinliği ve doğruluğu ararken, spekülative yorumlardan uzak durmayı ve bilginin sınırlarını olgusal gerçekliklerle belirlemeyi amaçlamışlardır. Bu gibi metafizik eleştiriler, pozitivistin bilgiye dair sınırları netleştirme çabalarına katkı sağlamış ve bilimsel bilgiye dair nesnel bir çerçevenin oluşmasına katkıda bulunmuştur. 17. yüzyıl, pozitivistin temellerinin atıldığı bir dönem olarak, bilgiye dair deneyimsel ve gözlemsel yaklaşımları ön plana çıkarmış, nedensellik ve doğa yasalarının gözlem yoluyla keşfedilmesi gerektiğine dair düşünceleri desteklemiş ve bilimsel bilginin sınırlarını belirlemede önemli bir dönemeç oluşturmuştur. Bu çerçevede, 17. yüzyılda geliştirilen bilimsel ve felsefi yöntemler, pozitivistin bilimsel bilgiye dayalı, gözlemsel ve olgusal çerçevesini inşa etmede önemli bir rol oynamıştır.²⁷ Bu dönemde, özellikle Descartes, Bacon, Hobbes ve Locke gibi düşünürler, felsefede önemli dönüşümler gerçekleştirmiştir. Bu noktada çalışmaları ve kurdukları felsefi sistemler pozitivistle büyük oranda örtüşen bir kısma değindiğimiz bu filozoflar doğa bilimlerinin gelişmesine zemin hazırlamış, akıl ve deneyimle elde edilen bilginin değerini savunmak suretiyle sonraki yüzyıllarda bilim ve sanat başta olmak üzere birçok alanda

²⁶ Randall Collins, *Dünya Felsefe Tarihinin Oluşumu*, Çev., T. Göbekçin, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s.668,

²⁷ Afşar Timuçin, *Descartes Felsefesine Giriş*, Bulut Yayınları, İstanbul 2014, s.7-10.

kendisini gösterecek pozitivist düşüncenin ana doktrinlerinin hazırlanmasında kaynak teşkil etmiştir.²⁸

2.2.2.1. Francis Bacon (1561-1626)

Francis Bacon, bilgiye ulaşmada deney ve gözlem yönteminin önemini vurgulayan empirik düşünür olarak bilinmektedir. Bacon'a göre gerçek bilgi, soyut spekülasyonlardan değil, deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilgilerden oluşur. Bacon, klasik felsefeye eleştirel yaklaşarak bilginin yalnızca mantıksal çıkarsamalarla değil, sistematik gözlem ve deneylerle edinilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu bakış açısı, bilimsel yöntemin gelişiminde temel bir adım olmuştur.²⁹ Bacon'ın özellikle *Novum Organum* adlı eserinde geliştirdiği "İdoller" kavramı, insan zihninin önyargılardan ve yanılsamalardan arınması gerektiğini savunur. İdoller, insanların bilgi edinme sürecinde karşılaştıkları engeller olarak tanımlanır ve dört kategoride ele alınır: Kabile İdoller, Mağara İdoller, Çarşı İdoller ve Tiyatro İdoller. Bacon, bu engelleri aşarak bilgiye ulaşılabilirliğini ifade etmektedir. Bu düşünce, bilimsel yöntem açısından büyük bir adım olarak kabul edilir ve pozitivist bilimin bilgiye ulaşmada öne sürdüğü olgusal temele dayanma ilkesine öncülük eder.³⁰

Bacon'ın bilimsel yöntemi geliştirmeye yönelik çabaları, özellikle deneycilik akımının yayılmasına önayak olmuştur. Bacon, bilim insanlarının doğayı gözlemleyip deney yaparak bilgiye ulaşmalarını önermiş ve bu sürecin sistematik olarak yapılmasını vurgulamıştır. Bu anlamda Bacon, skolastik düşüncenin otoriteye dayalı bilgi anlayışına karşı çıkmış ve bunun yerine olgulara dayalı bilgiye ulaşmayı önermiştir.³¹ Bacon'ın bu yöntemi, "indüksiyon" olarak bilinmektedir ve küçük gözlemlerden genel kurallara ulaşmayı içerir. Oysa Bacon'dan önceki dönemde, bilgiye ulaşmada daha çok tümdengelim yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, pozitif bilimin en temel ilkelerinden biri haline gelmiş ve Bacon'ın düşüncelerini pozitivist bilimin temel taşlarından biri haline getirmiştir. Auguste Comte gibi düşünürler, Bacon'ın bilimsel yöntemine dair geliştirdiği bu indüksiyon ilkesinden etkilenerek kendi pozitivist sistemlerini geliştirmişlerdir. "*Doğayı doğrulukla bilmenin tek güvenli yolunun bilim olduğunu, bilimsel yöntemin insana doğayı*

²⁸ Collins, *Dünya Felsefe Tarihinin Oluşumu*, 668-72.

²⁹ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2017, s.37.

³⁰ Ernst Bloch, *Rönesans Felsefesi*, Çev., H. Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul 2002 s.87.

³¹ Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 297.

denetleyeceği bilgiyi sağlayacağını”³² ileri süren bu bakış açısı, pozitivist düşüncenin temel ilkesi olan “metafiziğin reddi” fikrini önceleyen bir düşünce yapısını temsil eder. Bacon’ın bu yaklaşımı, bilginin metafiziksel temellerden ayrılmasına ve yalnızca doğrulanabilir olgulara odaklanmasına yol açmıştır. Bu ayrım, pozitivistin “olguların bilimi” olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bacon, bilginin doğru yöntemle elde edilmesinin önemini vurgularken, metafizik soruların bilimsel ilerlemeyi engellediğini düşünmüştür. Bu fikir, pozitivist düşüncede metafiziksel tartışmaların dışında kalan, somut ve gözlemlenebilir bilgiye odaklanma eğilimini desteklemiştir.³³

Bacon’un düşünceleri, özellikle 19. yüzyılda Auguste Comte’un öncülüğünde sistematik bir felsefi doktrin haline gelen pozitivistin temel taşlarını atmış ve modern bilim anlayışının kurulmasında anahtar bir rol oynamıştır. Bugün de bilimsel yöntemin temel ilkeleri olarak kabul edilen gözlem, deney ve nesnellik gibi kavramlar, Bacon’un düşünce sisteminin modern bilime en büyük katkılarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁴

Bu bağlamda, Bacon’un pozitivistliğe olan katkıları, bilginin metafiziksel tartışmalardan sıyrılarak somut gerçeklere odaklanmasını sağlayan bir paradigma sunmuş ve bilimsel düşüncenin gelişmesine öncülük etmiştir.

2.2.2.2. René Descartes (1596-1650)

Descartes, 17. yüzyılın felsefe dünyasına kazandırdığı metodolojik yaklaşım ve rasyonel düşünceyle, pozitivistin temelinde yatan birçok ilkenin gelişimine katkıda bulunmuştur. "Açık ve seçik" bilgi arayışı³⁵, analitik düşünceye olan vurgusu ve bilimsel yöntemle uyumlu yöntem anlayışı, onu modern bilimin kurucularından biri yaparken, pozitivistin de doğrudan olmasa bile dolaylı bir şekilde gelişmesine zemin hazırlamıştır. Descartes, bilgiye ulaşmada "kesinlik" arayışını merkeze koyan bir düşünürdür. Pozitivist, yalnızca doğrulanabilir bilgiye odaklanarak metafiziksel spekülasyonlardan uzak durmayı amaçladığı yerde Descartes’ın “Cogito, ergo sum” (Düşünüyorum, öyleyse varım) ilkesine dayalı rasyonalist epistemolojisi, bilgiye ulaşmada kuşkuculuğu ve eleştirel düşünceyi bir temel olarak alır. Bu yöntem, doğru bilgiye ulaşmak için her türlü şüpheyi kullanma

³² Ahmet Cevizci, *17.yy Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2016, s.40.

³³ Cevizci, *17.yy Felsefesi*, 48.

³⁴ Kenan Özkan, “Türk Modernleşmesinde Pozitivistin Bilim Algısı”, *Belgi Dergisi*, S:7, Yıl:2014, s.937.

³⁵ John Cottingham, *Descartes’ı nasıl okumalıyız?* Çev., F. Erkek, Runik Kitap, İstanbul 2021, s.18.

eğilimindedir ve böylelikle pozitivist düşüncenin temelini oluşturan sistematik bilgiye ulaşma anlayışına paralellik gösterir.³⁶

Descartes'ın "açık ve seçik" fikir kavramı, bilginin doğruluğunu sağlamak için net ve ayırt edilebilir fikirlerin gerekliliğine gönderme yapar. Pozitivizm ise bilimsel yöntemle doğrulanan kesin bilgiyi arar. Descartes'ın bu bilgiye ulaşma anlayışı, pozitivizmin bilgiye dair katı gereksinimlerini destekleyen bir düşünsel arka plan sunmuştur.

Descartes'ın "metodik şüphe" yöntemi, kesin bilgiye ulaşma sürecinde her şeyin sorgulanabileceği bir düşünme sürecini ifade etmektedir. Descartes, bu yöntemiyle bilginin ancak şüpheden geçtikten sonra sağlam bir temele oturabileceğini söyler. Bu yaklaşımı bilimsel yöntemin temelindeki eleştirel yaklaşımı yansıtarak pozitif bilimlerin her bilgi iddiasını test etmek suretiyle geçerliliğini ispatlamaya dayalı tutumuyla uyumluluk gösterir.³⁷

Descartes'ın doğayı açıklamak için geliştirdiği mekanistik evren anlayışı, her olayın belirli bir neden-sonuç ilişkisi içinde açıklanabileceğini ifade etmektedir. Bu anlayış, pozitivizmin "deterministik" dünya görüşünü destekleyen bir felsefi arka plan sağlar. Pozitivizm, doğa yasalarını keşfetmeye ve her olayın bir nedeni olduğunu anlamaya çalışır; bu nedenle determinizm, pozitivist felsefenin temel ilkelerinden biri olarak kabul edilir. Bu anlamda Descartes, doğa olaylarını açıklarken mekanik prensiplere dayanarak metafizik açıklamaları reddetmiş ve olgularla ilişkili bir açıklama yöntemi sunmuştur. Bu yaklaşım, pozitivizmin de bilginin yalnızca gözlenebilir ve ölçülebilir doğa olayları üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini öne süren görüşleriyle paralellik gösterir. Descartes'ın bu mekanik evren anlayışı, doğayı insan aklıyla anlamamanın mümkün olduğunu söyler ve pozitif bilimin doğayı insan yararına kullanma hedefini de etkiler.³⁸

Descartes'ın düşünceleri doğrudan bir pozitivist felsefi sistem oluşturmamış olsa da onun yöntem anlayışı, eleştirel şüpheciliği ve bilginin nesnelliğine vurgu yapması, pozitivizmin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Descartes'ın "metodik şüphe" yöntemi, bilgiye ulaşmada deney ve gözlemin önemine inanan pozitivist yaklaşımı desteklerken; mekanik evren tasarımı ve analitik düşünce sistemi, doğa bilimlerinin gelişiminde ve bilimsel yöntemin ilerlemesinde etkili olmuştur.

³⁶ Cevizci, 17.yy Felsefesi, 150.

³⁷ Desmond M. Clarke, *Descartes*, Çev., N. Nirven ve Berkay Ersöz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.207.

³⁸ Cevizci, 17.yy Felsefesi, 157.

2.2.2.3. Thomas Hobbes (1588-1679)

Thomas Hobbes 17. yüzyılda modern felsefenin ve siyaset teorisinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuş bir filozof olarak karşımıza çıkar. Hobbes'un siyaset ve ahlak felsefesindeki önemi çoğu zaman onun varlık, bilgi ve insan doğası üzerine görüşlerinin arka planda kalmasına neden olmuştur. Oysa Hobbes, modern çağın materyalist, eleştirel ve pozitivist yaklaşımlarının öncüsüdür ve bu alanlardaki yenilikçi bakış açısı, onun doğrudan ontoloji, epistemoloji ve psikoloji üzerine fikirlerinden kaynaklanır. Ayrıca Hobbes'un siyaset ve ahlak felsefesi, bu temel alanlardaki düşüncelerinin üzerine inşa edilmiştir. Hobbes'un siyaset anlayışı, ontoloji ve epistemolojisinden bağımsız bir alan değildir; aynı şekilde bilgi felsefesi de siyaset teorisinden ayrı tutulamaz. Bütünlüklü bir yapıya sahip olan Hobbes'un felsefesi, birbirini tamamlayan unsurlardan oluşan uyumlu bir sistem sunar.³⁹ Hobbes'un deterministik dünya görüşü ve mekanistik doğa anlayışı ile Locke'un empirizmi ve doğal hukuk teorisi, pozitivist bilimsel bilgiye dayalı ve olgusal gerçeklere odaklanan yaklaşımının temellerine önemli katkılar sağlamıştır.

Thomas Hobbes, doğayı mekanistik bir yapıda görmüş ve her olayın belirli bir neden-sonuç ilişkisi içinde açıklanabileceğini savunmuştur. Bu deterministik evren anlayışı, pozitivist bilimsel temellerden biri olan doğa yasalarına dayalı nedensellik ilkesini destekler niteliktedir. Hobbes'un doğayı fiziksel yasalar çerçevesinde açıklayarak her olayın belirli nedenlere dayandığını ve insan davranışlarının bile doğa yasalarına tabi olduğunu ileri sürdüğü ve Descartes ile benzerlik gösteren bu deterministik bakış açısı, pozitivist bilimsel temelinin oluşturan bir düşüncedir. Hobbes, doğa olaylarını açıklarken gözlem ve mantıksal çıkarımlar kullanmış ve doğa yasalarına dayalı bir evren anlayışı geliştirmiştir. Hobbes'un toplumsal düzen ve siyaset teorisini doğa yasalarına dayandırarak geliştirmesi, pozitivist bilimsel doğaya dair yasalara bağlı bir bilgi arayışını destekleyen önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.⁴⁰

Hobbes, bilgiye ulaşmada rasyonalist bir yöntem yerine, gözleme ve deneyime dayalı bir yaklaşımı tercih etmiştir. Felsefeyi bilimsel yöntemle ele almayı savunan Hobbes, bilgiye ulaşmada deneyimi ve gözlemi esas alır. Bu yaklaşım, pozitivist bilimsel bilgiye dair

³⁹ Solmaz Zelyut, *Dört Adalı: Hobbes, Locke, Berkeley, Hume*, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2010, s.11.

⁴⁰ Cevizci, *17.yy Felsefesi*, 96-9.

benimsediği ampirik ilkelerle paralellik göstermektedir. Hobbess, bilgiyi ancak duyusal algılarımız ve deneyim aracılığıyla elde edebileceğimiz bir olgu olarak kabul eder.⁴¹

Auguste Comte'un bilginin ancak deneysel verilerle doğrulanması gerektiğini savunduğu yaklaşımıyla Hobbess'un bilgiye dair yaklaşımı, pozitivist felsefenin "olgusal bilgiye" dair temel ilkelerinden biri olan gözlemlenebilirlik ilkesini destekleyen önemli bir katkıdır.

2.2.2.4. John Locke (1632-1704)

Locke'a göre, bilgi dağarcığımız yalnızca deneyimle sınırlıdır. Aslında bu görüş tamamen yeni değildir; ondan önce başkaları da bunu çeşitli şekillerde dile getirmiştir fakat Locke'a yakın olan düşünürlerden Bacon ve Hobbess, bilgiyi gözlem üzerine kurmayı savunmuşlardır ve bu sebeple "ampirist" olarak adlandırılmışlardır. Ancak Bacon ve Hobbess insanın zihinsel yetileri hakkında derinlemesine bir sorgulamada bulunmamışlardır. Her ikisi de bazı düşünce tarzlarını geçersiz ve hatalı bulup eleştirirken, zihnin doğru yöntemle kesin bilgiye ulaşabileceği fikrini sorgulamadan kabul etmişlerdir. Benzer şekilde Descartes da uygun bir yöntem izlenirse insan aklının çözümleyemeyeceği bir problem olmadığını düşünmüştür. Bu varsayım, Locke'un eleştirel bir sorgulamayla masaya yatırdığı temel varsayımdır: 'İnsan zihni, evrenin gerçek doğasını keşfetme kapasitesine sahiptir' inancı. Daha sonraları Hume, bu sorgulamayı bir adım ileri taşıyarak, güvenilir bilgiye ulaşmanın gerçekten mümkün olup olmadığını sorgulayacaktır.⁴² Bu bağlamda "An Essay Concerning Human Understanding (İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme)" adlı eserinde insan zihninin doğuştan gelen hiçbir bilgiye sahip olmadığını, tüm bilginin duyusal deneyimle edinildiğini savunduğu bu anlayış, pozitivistmin yalnızca gözlemlenebilir ve deneyimlenebilir olgulara dayalı bilgiye odaklanması gerektiği fikrini destekler niteliktedir. Locke'a göre bilgi, duyusal algılarla zihne gelen basit fikirlerden oluşur ve bu fikirlerin birleşimi, daha karmaşık bilgileri meydana getirir. Locke'un bu empirist yaklaşımı, Comte'un bilgiye ulaşmada deney ve gözlemi esas alan pozitivist anlayışına paralel bir felsefi yaklaşımı yansıtır.⁴³

Locke doğa durumu teorisinde, insanların doğuştan gelen hakları olduğunu ve bu hakların toplum düzeninde korunması gerektiğini savunur. Toplumsal sözleşme anlayışında, bireyler toplumsal düzeni sağlamak ve doğa yasalarını korumak amacıyla bir yönetim altında toplanmayı kabul ederler. Locke'un bu teorisi, toplum düzeninin doğa yasalarına

⁴¹Zelyut, *Dört Adalı*, 16.

⁴²Zelyut, *Dört Adalı*, 48.

⁴³Peter Watson, *Fikirler Tarihi*, Çev., K. Atakay vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s.737-40.

dayalı bir açıklamasını sunar ve toplumsal yapıların gözlemlenebilir olgularla açıklanmasını önemser.⁴⁴ Bu yaklaşım, pozitif bilimlerin toplumsal olayları anlamak ve düzenlemek için gözlemlenebilir gerçekliklere odaklanması gerektiğine dair pozitivist görüşleri destekler. Locke'un toplumsal düzeni doğa yasalarına ve gözlemlenebilir gerçekliklere dayalı olarak açıklama çabası, Comte'un pozitivist sosyolojisinin temel ilkelerinden olan toplumun doğa yasalarına bağlı olarak işlediği fikrine katkı sağlar.

Hobbes ve Locke, bilgiye ulaşmada deney ve gözleme dayalı bir yöntem önermiş ve metafizik açıklamaları reddetmişlerdir. Hobbes'un matematiksel düşünceye dayalı yaklaşımı ve Locke'un empirist bilgi teorisi, her ikisinin de pozitivist bilginin bilgiye dair katı nesnellik arayışını destekleyen düşünsel katkılar sunduğunu gösterir. Hobbes, analitik düşünceyle olayları parçalara ayırarak incelemenin önemine dikkat çekerken, Locke bilgiye ulaşmada doğrudan deneyim ve gözleme vurgu yapar. Bu bilimsel yöntem anlayışı, pozitivist bilginin olgusal ve ölçülebilir bilgi arayışını yansıtan bir epistemolojik temeldir.⁴⁵

Hobbes'un mekanistik evren anlayışı ve deterministik bakış açısı, pozitivist bilginin doğa yasalarına dayalı nesnel bilgi arayışını beslerken⁴⁶; Locke'un empirizmi ve deneyim odaklı bilgi anlayışı, pozitivist bilginin bilgiye dair ampirik ilkelerini desteklemiştir. Her iki düşünür de toplumsal düzenin ve bilginin metafizik açıklamalardan arındırılarak gözlemlenebilir gerçeklikler üzerinden anlaşılması gerektiği fikrini savunmuşlardır. Bu katkılar, pozitivist bilginin yalnızca olgusal ve doğrulanabilir bilgiye dayalı bir bilimsel yöntemi savunan felsefi duruşunun şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

2.2.2.5. Isaac Newton (1642-1727)

Isaac Newton, modern bilimin ve pozitivist düşüncenin temelini oluşturan en önemli figürlerden biri olarak 17. yüzyılda geliştirdiği bilimsel ilkeler ve doğa yasaları, yalnızca fizik ve matematik alanlarında değil, bilgiye ulaşma yöntemleri ve bilimsel düşüncenin doğasında devrim yaratmıştır. Newton'un, gözlemlenebilir olgulara dayalı bilimsel yöntemi, doğa yasalarını belirleyen kuramları ve metafiziğin bilimsel bilgide yeri olmadığına dair görüşleri, pozitivist bilginin gelişimine büyük katkı sağlamıştır.⁴⁷

⁴⁴ Roger Woolhouse, *John Locke*, Çev., A. Terzi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s.214.

⁴⁵ Cevizci, *17.yy Felsefesi*, 529.

⁴⁶ Emile Durkheim, *Hobbes Üzerine*, Çev., M. Odabaş, Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s.28.

⁴⁷ Seda Özsoy, "Bilim Tarihinin Temel Problemlerinden Biri Olarak Yöntem ve Newton'un Konuya Yaklaşımı", *Dört Öge Dergisi*, S:1, Yıl:2013, s.100.

Newton, bilimsel yöntemi gözlem, deney ve matematiksel analiz temeline dayandırmıştır. *Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica* (Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri) adlı eserinde Newton, fiziksel olayları açıklarken deney ve gözlemi temel alır ve bu gözlemleri matematiksel kuramlarla ifade eder. Bu yaklaşım, doğa bilimlerinin metafizik açıklamalardan uzak, objektif bir şekilde ele alınması gerektiğini savunan pozitivist düşüncenin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁴⁸ Newton'un bilimsel yöntemi de nesnel ve deneysel verilere dayalı bir bilgi edinme süreci önerir. Bu yöntem, metafiziksel spekülasyonları dışlayarak, olgusal ve deneysel bilgiyi merkeze alır. Newton'un bu bilimsel yöntemi, Comte ve diğer pozitivistler için ideal bir model olmuş, pozitivistlerin bilimsel bilgiye ulaşmada deneysel bir yöntemi esas almasına katkı sağlamıştır.⁴⁹

Pozitivizmin temel ilkelerinden biri, doğanın yasalarla anlaşılabilir bir sistem olduğuna ve tüm olayların, belirli nedensellik ilkeleri içinde açıklanabileceğine olan inançtır. Newton'un doğa yasaları ise her olayın belirli neden-sonuç ilişkilerine göre meydana geldiğini savunarak, pozitivist bakış açısının doğuşuna katkıda bulunmuştur. Newton'un doğa yasalarına dayalı bu deterministik evren görüşü, doğayı anlamanın ve bilimsel bilgi edinmenin mümkün olduğu fikrini pekiştirmiştir. Newton'un doğa anlayışı, evrenin makine gibi işlediği mekanistik bir yapıya dayanır ve her olay belirli bir neden-sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşir. Bu mekanistik evren görüşü, pozitivistlerin doğa olaylarını açıklama biçimiyle örtüşmektedir. Newton, evrendeki her hareketin matematiksel ve fiziksel yasalarla açıklanabileceğini savunarak, bilimin nesnel bir gözlem aracı olarak kullanılabileceğini göstermiştir.⁵⁰

Newton doğa olaylarını açıklarken doğaüstü ya da metafiziksel açıklamalardan uzak durmaya çalışarak doğa yasalarını bilimsel yöntemlerle anlaşılabilir ve açıklanabilir kılmıştır. Bu yaklaşım, bilimsel bilginin nesnel gözlem ve deneyle sınırlandırılması gerektiğini savunan pozitivistlerin temel ilkesiyle uyumludur.⁵¹ Newton, doğa yasalarını metafiziksel açıklamalara başvurmadan çözmeye çalışmış ve gözlemlenebilir gerçeklik üzerinden bilimsel bilgiyi tanımlamıştır. Newton'un bu tutumu, Comte'un pozitivistliğin metafiziği reddetme ilkesini destekler. Pozitivist felsefe, gözlemlenemeyen ya da

⁴⁸ Watson, *Fikirler Tarihi*, 16.

⁴⁹ George Ritzer ve Jeffery Stepnisky, *Sosyoloji Kuramları*, Çev., H. Hülür, Deki Yayınları, Ankara 2014, s.8.

⁵⁰ Anthony Giddens, Philip W. Sutton, *Sosyolojide Temel Kavramlar*, Çev., A. Esgin, Phoenix Yayınları, Ankara 2018, s.82.

⁵¹ Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı Cilt 1*, Çev., A. Bölükbaşı, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya 2015, s.122.

deneyimlenemeyen bilgiye dair spekülasyonların bilimsel bilgi kapsamında değerlendirilemeyeceğini savunur. Newton'un bilginin yalnızca nesnel olgular üzerinden elde edilmesi gerektiğine dair bu yaklaşımı, bilimsel bilgi arayışının sınırlarını çizerek pozitivist düşünceye büyük bir katkı sağlamıştır.⁵²

2.2.2.6. David Hume (1711-1776)

David Hume, bilgiye ulaşmada yalnızca duyuşal deneyime güvenilmesi gerektiğini savunan bir empiristtir. *A Treatise of Human Nature* (İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme) adlı eserinde Hume, bilginin doğrudan duyuşal algılarla elde edildiğini ve zihnimizdeki tüm fikirlerin aslında duyularımızdan türetildiğini ileri sürer. Bu yaklaşım, Auguste Comte'un pozitivizminin de benimsediği temel ilke olan "olgusal ve deneyime dayalı bilgiye" olan vurguyu destekler niteliktedir.⁵³ Hume, nedensellik kavramını eleştirerek bilimsel bilginin sınırlarına dair önemli sorular ortaya koymuştur. Ona göre, bir olayın diğerine neden olduğu inancı, gözlemlerimiz sonucunda zihnimizde oluşan bir beklentidir ve bu beklenti, yalnızca geçmişte gözlemlediğimiz düzenlilikten kaynaklanır. Yani, bir olayın başka bir olaya neden olduğuna dair kesin bilgiye ulaşmamız mümkün değildir; yalnızca olayların düzenli ardışıklığını gözlemleriz. Hume'un bu eleştirisi, pozitivist düşüncenin bilgiye dair sınırları belirleme çabasını destekler. Hume, nedenselliğin zihnimizde bir alışkanlık sonucu meydana geldiğini savunarak, bilimsel bilginin yalnızca gözlemler üzerinden doğrulanabileceği fikrine katkıda bulunur. Comte gibi pozitivistler için Hume'un bu görüşü, bilimsel açıklamaların metafiziksel spekülasyonlardan arındırılması gerektiğine dair önemli bir dayanak noktası olmuştur. Hume, metafiziği büyük ölçüde reddetmiş ve bu alanın bilgiye katkı sağlamadığını savunmuştur. Hume'a göre metafiziksel sorular, deney ve gözlemlerle doğrulanamayacağı için anlamsızdır. Bu görüş, pozitivizmin "metafiziğin reddi" ilkesine önemli bir dayanak oluşturur.⁵⁴ Hume'un bu yaklaşımı, özellikle Comte'un pozitivizmi için önemli bir temel sağlamıştır.

Hume, evrendeki düzenin temelinde "birbiriyle benzerlik gösteren nedenlerin her yerde benzer sonuçlar doğurması" olduğunu öne sürerken, ampirik bilgiye karşı şüpheci bir duruş sergiler. Ancak bu şüphe, aynı zamanda Hume'un gözünde bilginin deneyimle şekillenebileceğini ve mantık ile gözleme dayalı bilimsel bir süreç içinde anlaşılabilirliğini

⁵² Özsoy, "Bilim Tarihinin Temel Problemlerinden", 91.

⁵³ Zelyut, *Dört Adalı*, 90-5.

⁵⁴ Talcott Parsons, *Toplumsal Eylemin Yapısı Cilt 2*, Çev., A. Bölükbaşı, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya 2015, s.553.

de ima eder. Hume'un düşüncesinde deneysel bilgi, pozitivist yaklaşımda olduğu gibi gözlemlerden ve dış dünyadan elde edilen verilere dayanır. Hume, bilginin temelini oluşturan algıyı iki boyutta değerlendirir: ide bağıntıları ve olgu durumları. Pozitivist anlayışla örtüşen olgu durumları, gerçek dünyada var olan şeyler arasındaki bağlantılara dayanarak, deneyim aracılığıyla doğruların keşfedilmesine olanak tanır. Bu olgular, gözlem yöntemiyle doğrulanabilir oldukları için pozitif bilimlerin temel yaklaşımını da destekler.

Hume, matematik veya mantıksal alanlardaki doğruların yalnızca düşünsel süreçlerle keşfedildiğini ve gerçek dünya hakkında doğrudan bilgi sunmadığını ifade eder. Pozitivist bakış açısından, bu doğrular deneysel bilgilerden farklıdır, çünkü gerçekliği yansıtmazlar; yalnızca düşüncede geçerli olan soyutlamalardır. Bu sebeple, Hume'un empirik bilgiye dair şüphecî yaklaşımı, kesinliği olmayan olasılıkları ve deneyime dayalı bilgiyi sorgulaması, pozitivist bakış açısında da yansımaları bulur. Olgu durumlarına dayalı bilgiler, Hume'un gözünde, doğrudan gözlem ve deneyimle test edilebilir; ancak bu önermelerin karşıtları da mümkündür. Pozitivizmin gerektirdiği biçimde, olguların doğrulanabilirliği önemlidir ve bu da Hume'un deneyimden kaynaklanan bilgiyi geçici ve dönüştürebilir gördüğü fikriyle benzerlik gösterir. Hume, gözlem ve deneyim yoluyla edinilen bu "olası" bilgilerin, şüphecî sonuçlar içermesine rağmen, mantık ve deney yoluyla yeniden sınanabilir olduğuna dikkat çeker. Hume'un temel varsayımı, dünya hakkında hiçbir genel ilkenin kesin olarak doğru kabul edilemeyeceği yönündedir. Dünyaya dair bilgimiz ne a priori sezgisel ne de salt mantıksal yolla kesindir; gerçek bilgi pozitif bilimlerde olduğu gibi, deneyim aracılığıyla ve gözlemlerle elde edilir. Sezgisel kesinlik, Hume'a göre maskelenmiş bir aşinalık olmanın ötesine geçmez. Bu durum pozitivist düşünceye göre de bilimsel olmayan, ancak alışkanlıktan kaynaklanan yanıltıcı bir inançtır. Hume'un bakış açısında, deneyim ve öğrenme süreci, pozitivizmin savunduğu gibi, sürekli kendini yeniden doğrulayan ve gelişen bir bilgi yapısı ortaya koyar.⁵⁵ Bu anlamda Hume'un bilgiye yalnızca duyuşal deneyim yoluyla ulaşılabilceği düşüncesi, pozitivizmin bilgiye dair olgusal yaklaşımıyla uyumlu bir anlayış sunar. Hume'un nedensellik eleştirisi ise bilimsel açıklamaların yalnızca gözlemlenebilir gerçekliklere dayanması gerektiğini savunan pozitivist ilkeleri destekleyen önemli bir katkıdır.⁵⁶ Hume'un metafiziğe yönelik eleştirileri ve din gibi dogmatik inançların bilgiye katkı

⁵⁵ Ufuk Özen Baykent, "Bilginin Olanaklılığı Problemi Açısından Hume'da ve Kant'ta Nedensellik Sorunsalı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:55, Yıl:2018, s.133-5.

⁵⁶ Çüçen, *Bilgi Felsefesi*, 44.

sağlamayacağına dair görüşleri, Comte'un pozitivist felsefesi için temel dayanaklardan biri olmuştur. Bu bağlamda Hume, pozitivist düşüncenin temel ilkelerinin oluşumuna katkı sağlayan önemli bir düşünür olarak, bilginin sınırlarını belirlemede ve bilginin yalnızca gözlemlenebilir olgularla sınırlı olması gerektiği fikrini pekiştirmede pozitivistliğe katkı sunmuştur.

2.2.3. Aydınlanma Düşüncesi ve Pozitivizm

18. yüzyılda felsefi düşünce doğa bilimlerinden topluma ve insana yönelik incelemelere kaymıştır. Montesquieu, Voltaire, Rousseau ve Diderot gibi düşünürler, toplumların bilimsel ve rasyonel ilkelerle yönetilebileceğini savunmuşlardır. Özellikle Montesquieu'nün *Kanunların Ruhu* adlı eseri, toplumsal olayların tıpkı doğa olayları gibi bilimsel olarak incelenebileceği fikrini savunmuş, bu da pozitivistliğin toplumsal bilimlere uyarlanmasının öncüsü olmuştur.⁵⁷

17 ve 18. yüzyıllarda pozitivistliğin gelişimi, bilimsel devrim ve Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle şekillenmiştir. Bu dönemde akılcılık, deney ve gözleme dayalı bilgi anlayışı, metafiziksel ve dogmatik düşüncelerin yerine geçmeye başlamıştır. Bacon, Descartes, Locke ve Hume gibi düşünürler, deneysel bilimi savunarak ve bilgiye ulaşmada aklın önemini vurgulayarak pozitivistliğin felsefi temellerini atmışlardır. 18. yüzyılda ise Newton ve Hume'un etkisiyle bilimsel yöntem daha da gelişmiş, toplum bilimleri üzerinde de etkili olmuştur. Pozitivistliğin bu dönemlerdeki gelişimi, Auguste Comte'un 19. yüzyılda bu felsefeyi sistematik hale getirmesine zemin hazırlamıştır. Bu anlamıyla Aydınlanmanın getirdiği pozitif akıl Comte'un tam anlamıyla beslendiği bir düşünce akımından ziyade yine Comte tarafından bazı yönleriyle de eleştirilmiştir.⁵⁸

Bu anlamda Comte, Aydınlanmanın temel düşüncelerini reddetmiş ve Aydınlanmanın getirdiği radikalizme ve 1789 Devrimi'ne karşı çıkan temel Katolik düşünce sisteminin etkisi altında olan bir ilerleme düşüncesi benimsemiştir. Comte'un pozitivistliği ilerleme nosyonunu muhafaza etmekle beraber bu nosyonun Aydınlanma düşüncesindeki radikalize olmuş halini reddetmektedir. Bu anlamda pozitif düşünce, filozofların yarına geçmişin

⁵⁷ Ahmet Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2017, s.188-221.

⁵⁸ Abraham Moles, *Belirsizin Bilimleri*, Çev., N. Bilgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.60.

ortadan kalkmasıyla ulaşılabileceği anlamındaki bakış açısının ifadesi olan “negatif” dünya görüşünün yerini almaktadır.⁵⁹

Batıda skolastik düşünce, uzun bir süre boyunca etkisini sürdürmüş ve Rönesans ve Aydınlanma dönemleriyle birlikte bu düşünce sistemi sorgulanmaya başlanmıştır.⁶⁰ Rönesans’la birlikte, Antik Yunan ve Roma düşüncesine geri dönüş yaşanmış, Eski Yunan filozoflarının eserleri yeniden keşfedilmiştir. Bu dönemde özellikle Aristoteles’in eserleri üzerinde derin incelemeler yapılmıştır. Ancak bu kez Aristoteles’in fikirleri, Hristiyanlıkla uzlaştırılmak yerine, daha özgür ve seküler bir bakış açısıyla ele alınmıştır. İnsanlar doğa olaylarını Tanrı’nın iradesine başvurmada, kendi içinde açıklamaya çalışmışlardır. Bu anlamda tarihsel süreçte modernliğin önüne koyulabilecek, yaşama ve dünyaya bakış açısı temelinde Batı’daki en önemli tecrübe şüphesiz ki aydınlanma düşüncesidir.⁶¹

Elbette süregelen tarihi olayların birbirleri üstüne yığılarak temellük etme süreçleri olduğu için Aydınlanma sürecini de 17. Yüzyılda başlayan Rönesans ve Reform hareketleri sonrasındaki bir süreçte yerleştirmek gerekir. Bireyin hakları, dini tolerans, özgür düşünce gibi temel nosyonlarla eleştirel düşüncenin bayrak taşıyıcılığını yapan Aydınlanma düşüncesini, özellikle dinde olan Ortodoks düşünceye karşı mesafeli duruşu ve insan aklına duyulan sarsılmaz güvenç olarak tanımlamak mümkündür.⁶² Aydınlanmanın temel misyonu yeni bir insan tipi oluşturmaktır. Bu insan tipinin temel özelliği ise bireysel ve kamusal erdemlerle bezeli olmasıdır. Bu anlamda insanın onuru önceliklidir.⁶³ Aydınlanma dönemi, skolastik düşüncenin sonunu getiren bir çağ olarak aklın ve bilimin gücüne inanan ve skolastik düşüncenin dogmatizmini reddeden bir düşünce sistematiğidir. Bu dönemde bilimsel akıl ve deneysel yöntemler ön plana çıkmıştır. Doğa olaylarını gözlemleyerek ve deneylerle test ederek açıklamaya çalışan bilim insanları, skolastiğin sınırlarını aşmaya başlamışlardır. Newton’un kütle çekim yasası gibi keşifler, doğanın işleyişinin tamamen maddi sebeplerle açıklanabileceğini göstermiş ve Tanrı’nın doğrudan müdahalesine başvurmadan evrenin düzeni anlaşılmaya başlanmıştır.⁶⁴

⁵⁹ Tom Bottomore, Robert Nisbet ve Antony Giddens, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Kırmızı Yay, İstanbul 2006, s.17.

⁶⁰ Ali Taşkın ve Metin Becermen, *Rönesans, Yeniçağ ve 19.yy Felsefesi Tarihi*, Sentez Yayınları, Ankara 2013, s.11.

⁶¹ Peter Burke, *Avrupa’da Rönesans Merkezler ve Çeperler*, Isık Yayınları, İstanbul 2016, s.394.

⁶² John Maurice Kelly, *A Short History of Western Legal Theory*, Oxford University Press, London 1992, s.250.

⁶³ Mustafa Erdoğan, *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Orion Yayınları, Ankara 2006, s.17.

⁶⁴ Ulrich Im Hof, *Avrupa’da Aydınlanma*, Literatür Yayınları, İstanbul 2004, s.75-8.

Skolastik düşüncenin çöküşüyle birlikte, modern bilimin temelleri de atılmıştır. Galileo, Kepler, Newton gibi bilim insanları, gözlem ve deneye dayalı bilimsel yöntemleri geliştirmişlerdir.⁶⁵ Bu süreçte, Aristoteles'in bazı düşünceleri geçerliliğini yitirse de onun doğayı maddi sebeplerle açıklama çabası modern bilimin gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Aydınlanma'nın mirası olarak bilim; gözlem, deney ve akıl temelli bir bilgi sistemi olarak yüceltilirken, insanın doğayla ilişkisi ve toplumla ilgili kavrayışı da bu bilimsel bilgiye dayandırılmaya başlanmıştır. İlerlemeci ve rasyonalist bir dünya görüşü aydınlanma, toplumsal ve ahlaki sorunların da bilimsel yöntemlerle çözülebileceğini savunmuştur. Bu düşünce, toplumu anlama ve dönüştürme çabasında pozitivist yaklaşımların gelişmesine yol açmıştır. Auguste Comte gibi düşünürler, insanlık tarihini gelişim aşamalarıyla açıklayarak bilimsel bilginin insanlığın en üst aşamasına ulaştığı bir çağ başlattığını öne sürmüşlerdir. Bu anlayış bilimin yalnızca doğa olaylarını değil, aynı zamanda insan ve toplum hakkında kesin bilgi sağlayabileceği fikrini destekleyen bir pozitivist anlayışı yansıtmıştır.⁶⁶

Aydınlanma düşüncesinin bilimsel mirası, evrensel yasaların varlığını ve bu yasaların keşfinin insan aklına bağlı olduğunu ifade etmiştir. Pozitivizm bu mirası devralarak, yalnızca fiziksel dünya için değil, toplumsal ve insani olgular için de bilimsel bilgiye ulaşma olasılığını yadsımıştır. Aydınlanma filozofları bilginin nesnel, deneysel ve evrensel olduğunu vurgularken, bu anlayış pozitivizmde de temel bir dayanak haline gelmiştir. Pozitivist bilim tasarımı, bilimin ilerlemesiyle birlikte insanlığın ilerleyeceğini ve doğa yasalarını keşfetmenin toplumsal yasaların da keşfedilmesine olanak tanıyacağı görüşünü sürdüren bir miras devralmıştır.⁶⁷ Bu dönemin önemli isimlerinden Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* adlı eserini kaleme almış ve toplumsal olayları ve olguları maddi sebepler üzerinden incelemiş ve analiz etmiştir. *Emile* adlı kitabında bir çocuğun büyümesini, hayata gelişini ve toplumla kurduğu bağı psikolojik ve sosyolojik dinamiklerle açıklamıştır.⁶⁸ Bu metaforu modern psikolojinin ve sosyolojinin temellerini atan düşüncelerden biri olarak görmek mümkündür. Rousseau, Freudyen düşüncenin ilk öğelerini barındıran bu eserinde, birey ve toplum ilişkisine derinlemesine eğilmiştir. *Toplum Sözleşmesi* eserinde ise toplumsal yapının, yani kanun düzeninin

⁶⁵ Mustafa Koç, "Kopernik'ten Newton'a Bilimsel Devrim Süreci", *Akademik Matbuat*, S:1, Yıl: 2023, s.186-7.

⁶⁶ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, Dedalus Kitap, İstanbul 2017, s.16-24.

⁶⁷ Oskar Ewald, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, Çev., G. Aytaç, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2010, s.20-35.

⁶⁸ Jean Jacques Rousseau, *Emile*, Çev., Y. Avunç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.

bireyler arasında bir kolektif akıl ile inşa ettiğini ifade etmiştir.⁶⁹ Aynı dönemde Diderot ise *Ansiklopedi* eserini kaleme almıştır. Diderot'nun amacı, o güne kadar bilgiye dair yazılan metinlerden farklı olarak, çeşitli alanlardaki bilgileri bir araya getirip rasyonel temeller üzerine dayalı bir başvuru kaynağı oluşturmaktır. *Ansiklopedi*'de, Tanrı ve kilise gibi dini temellere yer verilmemiş, olaylar ve şartlar tamamen olgusal temelde anlatılmıştır.⁷⁰

Montesquieu ise bu dönemde siyasal anlamda var olan düzeni eleştirmiştir. *Kanunların Ruhu* adlı eserinde, iktidarın tanrısal bir temele dayanmadığını, iktidarın maddi ve bu dünya ile ilgili olduğunu savunmuştur. Montesquieu, modern demokrasinin temelini oluşturan üç güçten bahsetmiştir: yasama, yürütme ve yargı. Ona göre, bu üç kuvvet birbirinden ayrı olmalı ve birbirini denetlemelidir. Montesquieu'nün bu düşünceleri, daha sonra Alexis de Tocqueville gibi düşünörlere ilham vermiştir. Tocqueville, 1830'larda Amerika'ya gidip bu düşünceleri gözlemleyerek *Amerika'da Demokrasi* adlı eserini kaleme almıştır.⁷¹

Pozitivist düşüncenin Aydınlanma ile bağlantılı olduğunu gördüğümüzde, Aydınlanmanın siyasal, sosyolojik, psikolojik ve felsefi açılımları olduğunu fark ederiz. Aydınlanma düşüncesi genel olarak insanı merkeze alan bir düşünce biçimi olarak Tanrı'yı devre dışı bırakmış ve tamamen rasyonel ve ampirik temellere dayalı bir düşünce sistemini savunmuştur. Görölmeyeni, deneyimlenemeyeni kabul etmeyen bir düşünce yapısını teşkil etmiştir. Aydınlanma düşüncesinin en temel hedeflerinden biri, evreni ve doğayı açıklamak, rasyonel bir evren tasavvuru ortaya koymaktır. 18. yüzyıl Aydınlanma düşünörleri, bu hedefi başarılı bir şekilde gerçekleştirmişlerdir. Bu süreçte ortaya konan kavramlar ve süreçler, modernitenin de temelini oluşturmıştır.⁷²

Fransız Devrimi sonrasında, Aydınlanmanın getirdiği etkiler Fransa'da belirgin şekilde hissedilmiştir. Devrimden sonra Fransız kilisesine karşı sert önlemler alınmış, kilisenin mallarına el konulmuş, birçok papaz idam edilmiş ve kilise uzun yıllar Fransa'da eski gücüne kavuşamamıştır. Aydınlanma insanı merkeze alan, insanı yücelten ve kutsiyet atfeden bir düşünce olduğu için metafizik öğeleri reddetmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde, bu

⁶⁹ Leo Damrosch, *Jean Jacques Rousseau*, Çev., Ö. Özköprölü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.18-37.

⁷⁰ Denis Diderot ve Jean le Rond d'Alembert, *Ansiklopedi*, Çev., S. Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

⁷¹ Alexis de Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*, DOĞUBATI Yayınları, Çev., Ö. Doğan, Ankara 2015.

⁷² Ayşe Usta, "Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış", *Kastamonu İletişim Araştırmaları*, S:1, Yıl: 2018, s.75-82.

Aydınlanma birikimi, pozitivizm adı altında sistematik bir düşünce yapısına dönüşmüştür.

73

Pozitivizmin 19. yüzyıldaki etkisi yalnızca bilim ve felsefe ile sınırlı kalmamış sosyoloji, psikoloji, siyaset ve hatta sanatta da derin izler bırakmıştır. Comte'un sosyolojiyi bir bilim olarak kurma çabası, toplumu doğa bilimlerinde olduğu gibi incelenabilir ve ölçülebilir bir yapı olarak ele almakla ilgilidir. Böylece toplumsal olaylar, maddi neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde açıklanabilir hale gelmiştir. Bu durum, özellikle sanayi devrimiyle birlikte hızla değişen ve karmaşılaşan toplumların dinamiklerini anlamak için güçlü bir araç sunmuştur.⁷⁴

Pozitivist düşüncenin bu şekilde yaygınlaşması, Aydınlanmanın insan merkezli ve akıl temelli düşünce yapısının daha da somutlaşmasını sağlamıştır. Bu süreç, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da bilimsel devrimlerin önünü açmıştır. Bilimsel yöntemler, toplumsal sorunların çözümünde ve siyasetin şekillendirilmesinde giderek daha fazla kullanılmaya başlanmış ve modernite olarak adlandırılan bu yeni dönemde, bilim ve teknolojiye gelişmeler, insanlığın ilerleyişinin ve refahının anahtarı olarak görülmüştür.

Sonuç olarak, Aydınlanmanın birikimleri 19.yy'da pozitivizm ile birleşerek modern düşünceyi şekillendirmiştir. Bu dönemde bilgi, bilimsel ve deneysel temellere dayanarak genişlemiş ve toplumlar rasyonel yöntemlerle yönetilmeye ve dönüştürülmeye çalışılmıştır. Aydınlanmanın insan merkezli düşünce sistemi, pozitivizm ile daha katı ve bilimsel bir çerçeveye oturtulmuş ve bu çerçevede, insanın doğa ve toplum üzerindeki bilgisinin sınırları genişletilmiş, modernitenin temelleri atılmıştır. Ancak Aydınlanmanın rasyonalist mirası, doğanın ve toplumun karmaşıklığını göz ardı edebilecek bir indirgemeci anlayışı da beraberinde getirmiştir.⁷⁵ Bu da pozitivizmin eleştirilen yönlerinden biri olmuştur. Doğayı ve insanı salt deney ve ölçümlerle kavrama çabası, bilimsel gelişmelere katkı sağlasa da insanın doğa ve toplum üzerindeki etkilerini, çevresel ve toplumsal bağlamdaki sorumluluklarını göz ardı etmiştir. Aydınlanmanın bilimsel mirası, akla dayalı bilginin önceliğini vurgularken, daha sonra Humboldt, Goethe, Darwin gibi bilim insanları, bu rasyonel dünya görüşünü tamamlayıcı olarak doğayla kurulan duygusal ve bütünsel ilişkiyi de bilimsel sürece dahil etmeyi savunmuşlardır.

⁷³ Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimine Bakış*, Çev., O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2009, s.36-41.

⁷⁴ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, s.16-24.

⁷⁵ Timuçin, *Descartes Felsefesine Giriş*, 64.

Örneğin 19.yüzyılda yaşayan bir araştırmacının bilimsel anlayışı, Aydınlanma dönemi pozitivistizminin etkisiyle şekillenmiş olsa da farklı bir bakış açısına sahiptir. Yerkürenin hareketlerini keşfetmeye adanmış bir bilim insanı olarak bilinen Alexander von Humboldt'un farklı coğrafyalarda yaptığı ölçümler ve hazırladığı takvimler, onun doğaya olan tutkusunu ortaya koyuyordu. Ancak Humboldt, Aydınlanma döneminde bilimsel ilerlemenin merkezi olan deney ve ölçümün tek başına yeterli olmadığını savunuyordu. Ona göre, doğayı anlamak için ölçüm ve analiz elbette gerekliydi, fakat dünyanın bilgisini elde etmek için duygular ve duyuların da bilimsel çabaya katılması gerekiyordu. Humboldt, doğaya sadece deneysel ve rasyonel bir bakış açısıyla yaklaşanların gerçeği tam anlamıyla kavrayamayacağını düşünüyordu.⁷⁶ Doğa sevgisini yaymayı amaçlarken, diğer bilim insanları evrensel yasaları keşfetmeye odaklanırken, Humboldt doğanın duygularla da deneyimlenmesi gerektiğini vurguluyordu. Goethe ile mektuplaşmalarında doğayı sadece sınıflandırmanın yetersiz kaldığını belirterek, doğanın duygusal olarak da algılanması gerektiğini dile getiriyordu.⁷⁷

Humboldt'un bilimsel yaklaşımı, Aydınlanma döneminin akıl ve mantığa dayalı pozitivist biliminin sınırlarını aşmaya yönelik bir çabayı ifade etmektedir. Onun yaptığı kapsamlı ölçümler ve analizler izotermilerin, manyetik ekvatorun ve ısı-basınç farklarının keşfine öncülük etmiştir. Ancak, tüm bu matematiksel keşiflerin ötesinde, doğadaki her şeyin birbiriyle bağlantılı olduğunu gözlemlemiştir. "*Bu devasa neden-sonuç zincirinde hiçbir gerçeklik, diğerlerinden izole edilerek değerlendirilemez*" diyerek doğanın bütünsel bir şekilde ele alınması gerektiğini savunmuştur.⁷⁸

Bu anlamda Aydınlanma düşüncesinin bilimsel mirası, pozitivistizmin temel taşlarını oluşturmuş, bilimin nesnel, deneysel ve evrensel bir etkinlik olduğuna dair inancı pekiştirmiştir. Ancak bu miras, aynı zamanda bilginin sınırlarını genişleten ve insanın doğa ve toplumla olan ilişkisine eleştirel bir gözle bakmayı gerektiren bir süreci de başlatmıştır.⁷⁹

Aydınlanma hareketi özellikle Immanuel Kant'ın düşünceleriyle büyük bir ivme kazanmıştır. Fakat Aydınlanma düşüncesine dair yaptığı gözlemlerin yanı sıra ortaya koyduğu doktrinler pozitivistizmin temel kabulleriyle büyük oranda çelişmesi bakımından bu

⁷⁶ Ezgi Ece Çelik, "Bir Dis/Ütopya Olarak Pozitivistizm Karşısında Farklı Bilimsel Yaklaşımlar", *DTCF Dergisi*, S:2, Yıl:2018, s.1622.

⁷⁷ Adam Kuper, *İlkel Toplumun İcadı*, Çev., İ. Türkmen, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.145.

⁷⁸ Çelik, "Bir Dis/Ütopya Olarak", 1624.

⁷⁹ Çelik, 1623.

anlamda selefleri olacak olan antipozitivist düşünörlere de düşünsel manada bir kapı aralamıştır.⁸⁰

Aydınlanma döneminde filozoflar, bilginin kaynağını akıl ve deneyle sınırlamaya çalışmışlardır. Bu süreçte Tanrı kavramı ya tamamen dışlanmış ya da yalnızca evrenin başlangıcını açıklamak için metaforik bir ilk neden olarak kabul edilmişti. Dönemin önemli filozoflarından Immanuel Kant, evrenin işleyişini açıklarken akli ve insan deneyimini merkeze koymuştur. Kant'a göre insan akli evrenin yasalarını anlamada kilit bir rol oynamış, aynı zamanda insanın deneyimleyemeyeceğı, aklın sınırlarını aşan sorular olduğu ifade edilmiştir. Kant, Tanrı ve ruh gibi metafiziksel soruları akıl yoluyla çözülemeyecek konular olarak değerlendirip bu tür meseleleri bilimsel bilgi alanının dışında bırakmıştır.⁸¹

Aydınlanma düşüncesinin isim babası ve en önemli teorisyenlerinden biri olarak Kant, bilginin kaynağı ve sınırları üzerine yaptığı derin analizlerle hem rasyonalist hem de ampirist gelenekleri birleştiren bir düşünce sistemi oluşturmuştur. Kant'ın felsefesi, bilginin doğası ve bilimin rolü üzerine yaptığı incelemelerle pozitivizme zemin hazırlayan bazı önemli fikirler sunmaktadır. *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserinde, Kant bilginin hem "ampirik" hem de "a priori" unsurlara dayandığını ileri sürmüştür. Pozitivizm bu anlamda, Kant'ın ampirik bilginin önemine yaptığı vurguyla paralellik gösterir fakat Kant'tan farklı olarak zihnin bilginin biçimlenmesindeki rolünü kabul etmeyen bir özellik gösterir.⁸²

Kant'a göre biz doğayı olduğu gibi değil, insan zihninin kategorileri aracılığıyla deneyimleriz. Pozitivizm ise bilginin doğrudan, nesnel gerçekliğı yansıttığını öne sürmektedir. Kant'ın bilgiye ulaşma süreci hakkındaki bu kritiğı, pozitivizmin "yalnızca deneyimle elde edilen bilgi doğrudur" önermesini sınırlandıran bir çerçeve sunar. Kant'ın bilgi teorisi ise pozitivist bilginin sınırlarına dair eleştirel bir bakış sağlar, çünkü ona göre bilginin temel yapı taşları yalnızca deneyle değil, aynı zamanda zihnin kavramsal süreçleriyle şekillenmektedir.

Kant'ın pozitivizmi etkileyen bir diğer önemli düşüncesi, "fenomen" ve "numen" ayrımıdır. Kant'a göre biz sadece fenomenler dünyasını (deneyimlerimiz aracılığıyla eriştiğimiz dünyayı) bilebiliriz. Gerçekliğin kendisi, yani "numen" dünya, bizim bilme kapasitemizin dışında kalır. Pozitivizm ise genellikle fenomenlerle sınırlandırılmış bir bilgi anlayışını benimser ve doğrudan gözlemlenebilir ve ölçülebilir olgularla ilgilenir. Bu

⁸⁰ Memet Yetişgin, *Modern Avrupa Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2014, s.212.

⁸¹ Timuçin, *Descartes Felsefesine Giriş*, 13-8.

⁸² Cevizci, *Aydınlanma Felsefesi*, 436-65.

ayrım, pozitivist bilimin sınırlarını tanımlama çabalarına yakın bir duruş sergiler. Kant, bilginin sınırlarını çizerken, insanların sadece deneyim dünyasını kavrayabileceğini öne sürmektedir.⁸³ Bu anlamda, Kant'ın felsefesi, pozitivist bilim anlayışının temellerini güçlendirir çünkü fenomenler dünyasıyla ilgilenir. Ancak Kant pozitivistin aksine deneyimle bilinmeyen alanların da var olduğunu kabul eder ve bu alanların insanın aklı tarafından sınırlandırıldığını ileri sürer. Bu bakış açısı, pozitivistin dışladığı metafiziksel alanlara dair Kant'ın getirdiği bir farklılık olarak karşımıza çıkar.

Kant, doğa yasalarının evrenselliğine ve zorunluluğuna büyük önem verir. Bilimin amacı, doğa yasalarını keşfetmek ve bu yasalar aracılığıyla doğanın işleyişini anlamaktır. Bu anlayış, pozitivistin doğa bilimlerine olan vurgu ve bağlılığıyla örtüşür. Kant'ın "transandantal idealizm" olarak adlandırılan felsefi sistemi, bilimsel bilginin zorunluluğunu ve evrenselliğini güvence altına almaya çalışır. Ona göre, doğa yasaları hem deneyimden elde edilir hem de insan aklının zorunlu kategorileri tarafından şekillendirilir.⁸⁴

Pozitivism bu açıdan Kant'a yakındır çünkü doğa yasalarının keşfedilmesini bilimsel bilginin en önemli hedefi olarak görür. Ancak Kant'ın doğa yasalarına ilişkin düşünceleri, yalnızca gözlem ve deneyime değil, aynı zamanda aklın işlevlerine dayalıdır. Pozitivism ise bu noktada daha indirgemeci bir tutum sergileyerek, sadece deneysel verilerin kesin bilgi sağlayacağını savunmaktadır. Son tahlilde Kant'ın felsefesi, bilimsel bilginin doğası ve sınırları üzerine derinlemesine bir analiz sunarak, pozitivistin gelişiminde dolaylı bir etkiye sahiptir. Pozitivistin bilgiye deney ve gözlem yoluyla ulaşma çabası, Kant'ın bilgi teorisiyle bazı açılardan örtüşürken, diğer açılardan ayrılır. Kant, bilginin sadece deneysel verilere değil, aynı zamanda akıl ve zihnin işleyişine dayandığını öne sürerken, pozitivism bu unsuru göz ardı eder. Ancak Kant'ın doğa yasalarının evrenselliği ve zorunluluğu üzerine vurgusu, pozitivistin doğa bilimlerine dayalı kesinlik arayışını destekler.⁸⁵

Nihayetinde Antik Yunan'dan başlayarak Helenistik dönem, Roma ve Orta Çağ boyunca gelişen evren tasavvurları, bilimsel devrimlerle birlikte köklü bir değişime uğramıştır. Descartes'ten Newton'a, Kant'tan Comte'a kadar birçok düşünür, Tanrı, evren ve insanın doğasına dair sorular sormuş ve bu sorulara verdikleri yanıtlar, modern bilimsel

⁸³ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi-Fransız Aydınlanmasından Kant'a Cilt 6*, İdea Yayınları, İstanbul 1989, s.122-129.

⁸⁴ Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, 15-27.

⁸⁵ İnanç Alikılıç, "Pozitivism ve Postpozitivism", *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İnsanat: Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi*, S:1, Yıl: 2021, s.39-62.

düşüncenin temellerini atmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda skolastik düşüncenin gerilemesi, bilimsel yöntemin ve aklın öne çıkması, bugün bildiğimiz modern pozitivist dünya görüşünün oluşmasına zemin hazırlamıştır.

2.2.4. Fransız Devrimi ve Pozitivizm

Fransız Devrimi, 18. yüzyılın sonlarında patlak veren ve dünya tarihini derinden etkileyen büyük bir siyasi, toplumsal ve ekonomik dönüşüm hareketidir. Bu devrim, yalnızca Fransa'daki monarşiyi yıkıp Cumhuriyet'i ilan etmekle kalmamış, aynı zamanda Aydınlanma düşüncelerinin geniş kitlelere yayılmasına ve modern dünya düzeninin temelini oluşturan fikirlerin kök salmasına da katkıda bulunmuştur. Pozitivizm, bu dönemin yarattığı entelektüel ortamdan etkilenmiş ve özellikle devrimin oluşturduğu toplumsal ve siyasal yapıların bilimsel temellere dayandırılması gerekliliği fikrinden ilham almıştır. Aynı zamanda Fransız Devrimi, pozitivizmin gelişimini hızlandırmış ve onun biçimlenişinde merkezi bir rol oynamıştır.⁸⁶

Fransız Devrimi'nin temel nedenlerinden biri ülkenin içine düştüğü derin mali krizdir. 18. yüzyılda Fransa, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'na sağladığı destek, sarayda sürdürülen lüks yaşam ve ordu harcamaları nedeniyle büyük bir borç yükü altına girmiştir. Bu durum devlet hazinesinin tükenmesine yol açmış ve ülkenin mali yapısında ciddi sorunlar yaratmıştır. Krizi hafifletmek amacıyla vergiler artırılmış; ancak bu artışlar yalnızca köylüleri ve orta sınıfı (burjuvaziyi) etkilemiştir. Soylular ve kilise mensupları ise geniş ayrıcalıklara sahip olduklarından dolayı vergi yükünden muaf tutulmuşlardır. Toplumun farklı kesimleri arasında ortaya çıkan bu vergi adaletsizliği, büyük bir sosyal gerilim yaratmış ve Fransa'daki toplumsal yapıyı devrim öncesinde derin bir eşitsizlik çerçevesinde şekillendirmiştir.⁸⁷ Ülke, üç ana toplumsal sınıfa (Estates) ayrılmıştır: birinci sınıfı saray ve aristokrasi, ikinci sınıfı orta sınıflar ya da burjuvazi en alt sınıfı ise köylülerle birlikte şehirli zanaatkarlar oluşturmaktadır. Bu yapıdaki bir Fransız toplumsal yapı piramidinin bir özelliği de tabakaları oluşturan kesimlerin iç içe geçmiş bir hal almasıdır. Aslında monarşi, bir anlamda kendi çöküş koşullarını hazırlamaktadır. Vasfı ne olursa olsun aristokratlar uzun süredir resmi dairelerden uzak tutulmuşlardır. Burjuvazi ise zenginliği ölçüsünde istediği taltifi görememiş, köylüler ise hor görülmeye devam etmiştir. Var olan bu gerginlikler git gide daha keskin bir hal almış ve bu durum⁸⁸ devrimin en

⁸⁶ Hobsbawm, *Fransız Devrimine Bakış*, 23.

⁸⁷ Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, Çev., B. Çığman vd, İmge Yayınevi, Ankara 2006, s.726.

⁸⁸ George Rude, *Fransız Devrimi*, Çev., A. Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.12.

büyük tetikleyicilerinden biri olmuştur. Devrimin bir diğer önemli sebebi, Aydınlanma felsefesi ve düşünsel değişimdir. 18. yüzyılın düşünürleri (Voltaire, Rousseau, Montesquieu gibi) birey hakları, özgürlük, eşitlik ve halk egemenliği gibi fikirleri, özellikle burjuva sınıfı arasında yaygınlaşmış ve eski rejimin eleştirisine zemin hazırlamıştır. Aydınlanma düşünceleri, monarşik ve feodal yapıların sorgulanmasına yol açmıştır.⁸⁹

1789'da mali kriz nedeniyle Kral XVI. Louis, Genel Meclis'i (États Généraux) vergi düzenlemeleri yapmak amacıyla toplanmıştır. Ancak üçüncü sınıf temsilcileri, haklarının yeterince korunmadığını düşünerek, Milli Meclis adı altında kendi aralarında birleşmişler ve yeni bir anayasa yapma talebinde bulunmuşlardır. Kısa bir süre sonra, 14 Temmuz 1789'da Bastille Hapishanesi'nin basılması, devrimin simgesel başlangıcı olmuştur. Bastille baskını, monarşiye karşı halkın ilk büyük ayaklanması olarak hızla ülke genelinde devrimci hareketleri tetiklemiştir. Fransa, 1792'de cumhuriyet ilan etmiş ve Kral Louis, "vatan hainliği" suçlamasıyla 1793'te giyotine gönderilmek suretiyle infaz edilmiştir. Bu dönemde devrimin liderleri arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve Robespierre önderliğindeki Jakobenler, devrimin en radikal safhası olan Terör Dönemi'ni (1793-1794) başlatmışlardır. Bu dönemde binlerce insan "devrime karşı" oldukları gerekçesiyle idam edilmiştir. Terör dönemi sonunda Robespierre de dahil olmak üzere birçok radikal lider devrilmiş ve devrim daha ılımlı bir aşamaya geçmiştir.⁹⁰

1795 yılında, devrim sonrası Fransa'yı yönetmek üzere zayıf ve istikrarsız olan Direktuvar Hükümeti kurulmuştur. 1799 yılına gelindiğinde devrimin son aşamasında Napolyon Bonapart bir darbe yaparak iktidarı ele geçirmiş ve Fransız Devrimi resmen sona ermiştir. Fransız Devrimi hem Fransa'da hem de dünya genelinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Feodal ayrıcalıklar ve mutlak monarşi yıkılmış, insan hakları, eşitlik ve halk egemenliği gibi modern demokratik ilkeler, Fransa'nın anayasasına girmiştir. 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi, özgürlük ve eşitlik ilkelerini uluslararası alanda yaygınlaştırmıştır.⁹¹ Devrim, Avrupa genelinde diğer monarşilere karşı özgürlük hareketlerini tetiklemiş ve Napolyon Savaşları ile devam eden bir devrimler zincirine yol açmıştır. Ayrıca devrim, kilisenin siyasal ve toplumsal gücünü ciddi şekilde azaltmış; modern laik devlet yapısının temellerini atmıştır. Bu esnada pozitivizmin erken kurucusu sayılan Saint Simon Fransız Devrimi de dahil olmak üzere (1760-1825) birçok toplumsal olayı gözlemleme şansını

⁸⁹ Davies, *Avrupa Tarihi*, 729-32.

⁹⁰ Rude, *Fransız Devrimi*, 155-61.

⁹¹ Rude, 179-81.

yakalamıştır. Nitekim Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi gibi büyük toplumsal olaylar neticesinde dönüşen toplumsal yapı Saint Simon'u ve sonrasında Auguste Comte'u adeta kuracağı disipline hazırlamıştır. Fransız Devrimi'nin sert kaotik ortamında yaşanan gelişmeler pozitivist düzen ve ilerleme mottosuna karşı çıkar niteliktedir. Aslında, pozitivism bir yandan Orta Çağ'ın ideolojik yapıları ve 'tanrı yasaları' karşısında ampirizm yoluyla düşüncenin dünyevileşmesini savunarak, Aydınlanmanın ve kapitalist devrimlerin tarihe yaptığı ideolojik müdahaleyi destekler ve olumlar. Bu bağlamda, pozitivism Aydınlanmanın bir çocuğudur ve 19. yüzyıl Fransa'sında Ancien Régime yanlılarının direnişine karşı, mevcut düzenin yanında yer almıştır.⁹² Bu da pozitivist ilmi hale uygun düşen bir tavır olarak karşımıza çıkar.

Aydınlanma düşüncesi ve Fransız Devrimi arasındaki bağı kavramak pozitivistin temel kabullerinin fiili bir uygulaması olması bakımından da ayrıca önem arz eder. Aydınlanma, aklın ve bilimin insan yaşamının her alanında rehber olmasını savunan bir felsefi akım olarak dinin, özellikle de Katolik Kilisesi'nin baskın olduğu eski düzene (Ancien Régime) karşı çıkmış ve insan aklının özgürleşmesini, bireysel hakların savunulmasını, adil bir hukuk düzeninin kurulmasını savunmuştur. Fransız Devrimi, Aydınlanmanın bu ideallerini pratiğe dökerek, monarşiyeye ve feodal düzene karşı radikal bir siyasi devrim gerçekleştirmiştir. Comte, Fransız Devrimi'nin yarattığı büyük kaos ve geçiş sürecini bu çerçevede değerlendirir ve üç hal yasasındaki metafizik aşamanın krizi olarak yorumlar. Bu devrimle birlikte eski rejimin çöküşünü ve yeni düzenin inşasını, toplumun kaostan düzene evrilmesinin bir ifadesi olarak değerlendirir.⁹³

Pozitivist bakış açısının temel kabullerine göre devrimin başarısızlığı, teorik bir zemin üzerine inşa edilmemiş olmasıdır. Soyut idealler uğruna yapılan reformlar, toplumun organik gelişimini göz ardı etmiş ve kısa vadeli kaoslar doğurmuştur. Radikal devrimci hareketler, teolojik ve metafizik sistemlerin arasında sıkışmış, bu nedenle kalıcı bir toplumsal yapı kurulamamıştır. Pozitivistin ileri sürdüğü gibi toplumsal düzen ancak bilimsel ve deneysel bilgiye dayanarak kurulabilir ve ilerleyebilir niteliktedir. Bu bağlamda, Fransız Devrimi, metafizik düşüncenin sınırlılıklarını gözler önüne seren bir olay olarak değerlendirilebilir. Devrimin getirdiği "Terör Dönemi", toplumsal düzenin yerine kaosu ve anarşiyi getirmiştir.⁹⁴ Oysa Comte'un savunduğu pozitivist düşünce,

⁹² Anıl Varel, "Pozitivism ve Siyaset Yöntembilimsel Bir Eleştiri", *AİD*, S:3, Yıl:2017, s.22.

⁹³ Tandoğan, *Osmanlı Modernleşmesinde Belirleyici*, 53-56.

⁹⁴ Peter McPhee, *Robespierre*, Çev., S. Sertabiboğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s.124.

devrimci hareketler yerine, düzenli ve barışçıl bir dönüşümü savunur. Toplumun bilimsel yasalarla yönetilmesi, sosyal istikrarın sağlanması için elzemdir.

Comte'a göre, Fransız Devrimi'nin ardından Fransa'nın yaşadığı siyasal istikrarsızlık, bilimsel ve rasyonel bir toplumsal düzen inşa edilmediği için uzun süre sürmüştür. Napolyon Bonapart'ın devrim sonrası iktidarı ele geçirmesi ise devrimin soyut ideallerinin yetersizliğinin bir sonucudur. Toplumun düzen içinde ilerleyebilmesi için bilimsel temellere dayalı bir sistem kurmak gereklidir. Pozitivist perspektife göre, Fransız Devrimi'nin gerçek başarısı, teolojik ve metafizik aşamaları aşarak bilime dayalı bir toplum oluşturma sürecinin başlangıcı olmasıdır.⁹⁵ Bu noktada Comte devrimin kendisini değil, bu devrimin yarattığı yeni toplumsal düşünce ortamını önemser. Pozitivist düşünce, bilimsel yöntemlerle toplumun doğal yasalarının anlaşılabilirliğini ve bu yasalarla daha istikrarlı bir toplum yaratılabilirliğini savunur. Comte'un ortaya koyduğu pozitivist sistem devrimin yarattığı kaosu ortadan kaldıracak ve toplumu bilimsel ilkelere dayalı bir düzenle yeniden yapılandıracaktır.

Fransız Devrimi'nin pozitivizm üzerindeki en önemli etkilerinden biri, toplumun düzenlenmesinde bilimin merkezi bir rol oynaması gerektiği fikridir. Devrim, eski düzeni yıkmış fakat yerine neyin geleceği konusunda belirsizlikler yaratmıştır. Comte bu belirsizlik karşısında, toplumsal yapıyı bilimsel bir anlayışla inşa etmeyi önermiştir. Pozitivizmin temel ilkesi olan “olgulara dayalı bilgi” anlayışı, devrim sonrası Fransa'nın sosyal kaosu dengelemeyi amaçlamıştır. Bu durumu devrimin getirdiği radikal değişimlere bilimsel bir düzen getirme arayışı olarak değerlendirmek mümkündür. Fransız Devrimi, aristokrasi ve monarşiyi yıkarak özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi idealleri öne çıkarmış, ancak bu ideallerin uygulanması toplumda büyük bir kargaşa yaratmıştır. Bu kargaşaya bir çözüm olarak Comte, pozitivizmi bir “toplum bilimi” olarak öne sürmüştür. Ona göre, toplumsal düzen ve ilerleme, bilimin ışığında ve sistematik olarak sağlanabilir niteliktedir.⁹⁶

2.3. Metodolojik Açıdan Pozitivizm: Yaklaşım ve Tartışmalar

Pozitivizm ilk ortaya çıktığı yıllarda dahi çeşitli eleştirilere maruz kalsa da bu eleştiriler pozitivistin zamanla güçlenen tanımına ve popüleritesine karşısı etkili olamamıştır. Üretilen karşı argümanlar hala pozitivistin karşısında bir varlık alanı olmaya çaba

⁹⁵ Taner Timur, *Mutlak Monarşi ve Fransız Devrimi*, Yordam Kitap, İstanbul 2016, s.247-252.

⁹⁶ Ritzer ve Stepnisky, *Sosyoloji Kuramları*, 5.

göstermektedir. Bu karşı argümanlar çoğunlukla Cohen ve Windelband'ın başını çektiği yeni Kantçı akımdan, Fischer, Erdmann, Lasalle ve Bauer'in öncü olduğu yeni Hegelci okullardan, Dilthey hermenötiğinden ve Marksist okullardan gelmiştir.⁹⁷

20.yüzyılda, pozitivizm yeni bir yorum kazanmış ve mantıksal pozitivizm adı altında Viyana Çevresi düşünürleri tarafından yeniden formüle edilmiştir. Rudolf Carnap, Ludwig Wittgenstein gibi filozoflar, pozitivizmi mantık ve dil felsefesiyle birleştirerek modernize etmişlerdir. Mantıksal pozitivistler, bilimsel ifadelerin doğrulanabilirlik ilkesine dayanarak, metafiziksel önermelerin anlamsız olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁸

Bu akım, dilin bilimsel bilgi üzerindeki rolünü ve bilimsel ifadelerin mantıksal yapısını inceleyerek pozitivizmi yeni bir düzeye taşımıştır. Ancak mantıksal pozitivizm de eleştirilerle karşılaşmış ve özellikle Karl Popper'ın "yanlışlanabilirlik" ilkesi bu anlayışa karşı güçlü bir alternatif sunmuştur. Mantıksal pozitivizmin dil felsefesi üzerindeki etkileri, Wittgenstein'in geç dönem düşünceleriyle karşılaştırıldığında önemli bir kırılma yaşamıştır. Ayrıca, Karl Popper'ın yanlışlanabilirlik ilkesi pozitivizmin doğrulama merkezli bilim anlayışını yeniden tartışmaya açmıştır.⁹⁹ Bu bölüm, bilimin doğasına dair modern tartışmalara ışık tutmaktadır. Pozitivizmin modern felsefede karşılaştığı eleştiriler ve sınırlamalar, bilim felsefesinde post-pozitivist bir döneme geçişi hızlandırmıştır. Thomas Kuhn'un, bilimsel bilginin doğrusal ve ilerlemeci bir süreç olmadığını, aksine devrimsel dönüşümlerle ilerlediğini savunduğu paradigmlar üzerine geliştirdiği teori bilimsel toplulukların belirli dönemlerde bir paradigma içinde çalıştığını ve bu paradigmanın krizlerle yerini yeni bir paradigmaya bıraktığını ileri sürmektedir. Bu görüş bilimsel bilgiye dair kesinlik iddialarını zayıflatır ve pozitivizmin sürekli ilerleyen bilim anlayışına güçlü bir karşı argüman sunar. Ayrıca Paul Feyerabend gibi düşünürler, bilimin tek bir yöntemle ilerleyemeyeceğini savunarak metodolojik çoğulculuk ilkesini öne çıkarmışlardır. Post-pozitivist dönem, bilginin kesinliği ve bilimsel yöntemin evrenselliği konusunda büyük bir tartışma alanı açar. Kuhn'un paradigmlar teorisi, bilimsel bilginin sosyal ve kültürel boyutlarını vurgular. Bu dönemde, bilim ve teknolojiye dair yeni yaklaşımlar geliştirilmiş ve pozitivizmin eleştirileri derinleşmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Doğan Özlem, "Batılı Bilgi, Pozitivizm ve Felsefe Çerçevesinde Avrupamerkezci Tarih Anlayışının Temelleri", *İnsan & Toplum Dergisi*, S:6, Yıl:2013, s.18.

⁹⁸ Göran Therborn Frankfurt Okulu, Der: H. Bağçe, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2013, s.19-55.

⁹⁹ Christian Delacampagne, *20.yy Felsefe Tarihi*, Çev., D. Çetinasap, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s.130-134.

¹⁰⁰ Özlem, "Batılı Bilgi", 20.

Post-pozitivist dönemde bilimsel bilgiye yönelik eleştiriler, bilimin doğrusal bir ilerleme süreci olmadığına, aksine toplumsal ve kültürel etkenlerle şekillenen bir yapıya sahip olduğuna dikkat çeker. Bu eleştiriler antik dönem, aydınlanma, Fransız devrimi gibi toplumsal koşullar ve bu olaylarda etkili olan düşünürlerin temellerini attıkları doğayı anlama ve açıklama çabalarının tarihsel birikimini göz ardı etmez. Modern bilimsel metodolojinin kökleri, antik Yunan'daki rasyonel düşünceye ve olgusal bilgi arayışına dayanır. Bu dönemde, evrenin düzenli ve anlaşılabilir olduğuna dair inanç, doğanın yasalarının keşfi için önemli bir başlangıç noktasıdır. Post-pozitivist yaklaşımlar, antik Yunan ve sonrasındaki bu düşünsel temellerin, günümüzde bilimsel bilgiye dair yapılan tartışmalara da ışık tuttuğunu göstermektedir.

Pozitivizm ayrıca, 20. yüzyılda bilim ve teknolojiyle birlikte gelişen modern toplumlarda bir tür rehber niteliği kazanmıştır. Bilimin insanlığı daha iyi bir geleceğe taşıyacağı inancı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yeni bir dünya görüşünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Pozitivizm, bilimi, akli ve deneyi ön plana çıkarırken insanların içsel inanma dürtüsü ve spiritüel ihtiyaçlarına yeterince cevap verememiştir. Bu yüzden, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında, pozitivizme yönelik eleştiriler artmıştır. Marx'ın diyalektik materyalizminde olduğu gibi, pozitivizm de kendi antitezini yaratmıştır. Bu eleştiriler, Henri Bergson'un sezgiciliği, Wilhelm Dilthey'in hermenötüğü ve Edmund Husserl'in fenomenolojisinde kendini göstermeye başlamıştır.¹⁰¹

Pozitivizm, insanın bireysel yalnızlığına ve varoluşsal sorunlarına çözüm üretemediği için eleştirilere maruz kalmıştır. Bilimi ve rasyonalizmi yücelten bir anlayış sunarken, insanın manevi ihtiyaçlarını göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmiş ve modernite eleştirisinin temelini oluşturmuştur. Yüzyılın başında pozitivizme karşı geliştirilen eleştirilerle birlikte, düşünce dünyasında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Henri Bergson'un sezgiciliği, pozitivist düşüncenin akıl ve bilim odaklı yaklaşımına karşı insanın içsel deneyimlerine ve sezgilerine vurgu yaparak, mekanik bir dünya görüşünün yetersiz olduğunu savunmuştur. Bergson, evrenin sadece akıl ve mantıkla anlaşılacak bir yapıdan daha fazlası olduğunu, sezgisel bilgiyi de göz önünde bulundurmanın zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Bu da pozitivizme getirilen önemli eleştirilerden biridir.¹⁰²

¹⁰¹ Varel, "Pozitivizm ve Siyaset", 3-10.

¹⁰² Necmettin Doğan, *Alman Sosyoloji Geleneği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s.92-6.

Wilhelm Dilthey ise hermenötik yöntemle pozitivistlik meydan okumuştur. Pozitivist düşüncenin, bilimsel yöntemlerle her şeyi açıklama çabasını sınırlı bulmuş ve insan biliminin (beşeri bilimler) doğasını anlamak için tarihsellik, kültürel bağlam ve insanın öznel deneyimlerinin de hesaba katılması gerektiğini savunmuştur. Dilthey, tarihsel ve kültürel olayların anlamını, yalnızca dışsal gözlem ve bilimsel analizle kavrayamayacağımızı, bu olayları yaşayanların perspektifinden anlayarak kavramamız gerektiğini dile getirmiştir.

Edmund Husserl'in fenomenolojisi de pozitivistlik karşı geliştirilmiş bir başka güçlü eleştiridir. Husserl, bilimsel ve nesnel bilginin yeterli olmadığını, insanın dünyayı nasıl deneyimlediğine de odaklanması gerektiğini savunmuştur. Fenomenoloji, öznenin dünyayı algılama ve anlamlandırma biçimlerine yoğunlaşarak, bilincin yapısını ve dünyayla kurduğu ilişkileri inceleyen bir yöntemdir. Husserl'e göre dünya, sadece dışsal ve gözlemlenebilir bir gerçeklikten ibaret değildir; insanın bilinciyle sürekli etkileşim halinde olan bir süreçtir. Fenomenoloji, pozitivistliğin dış gerçekliği mutlak ve evrensel olarak kabul eden anlayışına karşı bir duruş sergilemiş ve insanın öznel deneyimlerinin önemine vurgu yapmıştır.¹⁰³

20.yüzyılda pozitivistlik getirilen eleştirilerle birlikte, moderniteye karşı genel bir eleştiri dalgası da yükselmeye başlamıştır. Max Weber, modern toplumların rasyonalizasyon sürecini analiz ederken bürokrasinin ve akılcı düzenlemelerin insani değerleri ve bireysel özgürlükleri nasıl sınırladığını göstermiştir. Weber'e göre, modern toplumlar bilimsel ilerlemeyi ve teknolojiyi merkeze koyarken, insan hayatının anlam ve değer boyutlarını göz ardı etmiştir.¹⁰⁴ Bu da pozitivistliğin doğrudan bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.

Martin Heidegger ise, modernitenin ve pozitivistliğin insanı "varlık" ile olan ilişkisinden kopardığını ve insanın dünyayı salt bir nesne olarak görmesine yol açtığını savunarak pozitivistliğin mekanik ve nesnel dünya anlayışına karşı derin bir eleştiri getirmiştir. Ona göre insan varoluşu, yalnızca maddi dünyanın bir parçası olmakla sınırlı değildir, insanın varlıkla olan ilişkisi daha derin, anlamlı ve bireysel bir süreçtir.¹⁰⁵

Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori ise 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bir düşünce ekolü olarak temel amacı, toplumsal yapıların eleştirel bir analizini yaparak modern toplumların kökenlerini ve işleyişini anlamaktır. Max Horkheimer, Theodor Adorno,

¹⁰³ David Woodruff Smith, *Husserl*, Çev., S. Bayazit, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s.65-68.

¹⁰⁴ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, Çev., B. Akın, Adres Yayınları, Ankara 2005, s.28-35.

¹⁰⁵ A. Kadir Çüçen, *Heidegger'de Varlık ve Zaman*, Asa Yayınları, Bursa 2003, s.15.

Herbert Marcuse ve daha sonra Jürgen Habermas gibi düşünürler tarafından geliştirilen Eleştirel Teori, klasik pozitivizmi eleştiren ve toplumu analiz etmek için daha bütünsel bir yöntem öneren bir yaklaşım sunmuştur.¹⁰⁶ Frankfurt Okulu'nun düşünürleri pozitivizmin bilginin doğasına dair kısıtlayıcı bir anlayışa sahip olduğunu savunmuşlardır. Pozitivizmin temel iddiası, yalnızca deneysel ve gözlemlenebilir olguların bilenebilir olduğu ve bu bilginin nesnel, tarafsız ve evrensel bir yapıya sahip olduğudur. Frankfurt Okulu, bu nesnellik anlayışını eleştirmiştir. Horkheimer, pozitivizmin bu katı bilimsel bakış açısının, toplumsal ve tarihsel koşulların içsel dinamiklerini göz ardı ettiğini ileri sürmüştür. Bilimsel bilgi, pozitivist anlayışa göre toplumsal koşullardan bağımsızmış gibi sunulur, fakat Frankfurt Okulu bu bilgilerin aslında toplumsal yapıların ve güç ilişkilerinin bir yansıması olduğunu ileri sürer. Pozitivizm, bilgi üretimini teknik ve araçsal bir süreç olarak görürken, Eleştirel Teori bilginin insan deneyiminden ve toplumsal gerçeklikten koparılamayacağını ifade etmiştir.¹⁰⁷

Frankfurt Okulu'nun pozitivizm eleştirisi, özellikle Adorno ve Horkheimer'in kapitalizm ve kitle kültürü analizlerinde daha da belirgin hale gelir. Onlara göre pozitivizm, kapitalizmin ideolojik bir aracı olarak işlev görür. Pozitivist anlayış, toplumu bilimsel ve nesnel olarak ele alırken, toplumsal eşitsizlikleri ve bireylerin üzerindeki tahakkümü göz ardı eder. Kapitalist sistem, bilimsel ve teknik bilginin nesnel olduğunu iddia ederek, bu bilgiyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanır. Bu da toplumda mevcut olan eşitsizliklerin gizlenmesine ve pekişmesine yol açar.¹⁰⁸

Adorno ve Horkheimer kitle kültürü kavramı üzerinden bu eleştiriye daha da derinleştirirler. Onlara göre modern kapitalist toplumlar kitle iletişim araçları ve eğlence endüstrileri aracılığıyla bireyleri pasifleştirir ve eleştirel düşünmeyi engeller. Pozitivist bilgi anlayışı, bu kültürel sürecin bir parçası olarak görülür ve bireyler, teknik ve araçsal bilgiye maruz kalarak eleştirel düşünme yeteneklerinden uzaklaştırılırlar. Bu da toplumun giderek daha fazla kontrol altına alınmasına ve bireylerin özgürlüklerinin sınırlandırılmasına yol açar.

Jürgen Habermas, Frankfurt Okulu'nun ikinci kuşağının en önemli temsilcisidir ve pozitivizm eleştirisini daha da genişleterek “iletişimsel akıl” kavramını geliştirmiştir.

¹⁰⁶ Therborn, Frankfurt Okulu, 45.

¹⁰⁷ Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, Çev., O. Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul 2013.

¹⁰⁸ Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev., N. Ülner vd, Kabcı Yayınları, Ankara 2014, s.52.

Habermas'a göre modern toplumlar araçsal aklın egemen olduğu, bilim ve teknolojinin baskın olduğu bir düzende varlıklarını sürdürmektedirler fakat bu durum toplumun demokratikleşmesini ve bireylerin özgürlüğünü tehlikeye atan bir süreçtir.¹⁰⁹ Habermas pozitivist bilimsel bilgiyi toplumsal alanlardan soyutladığını ve kamusal alanın daralmasına yol açtığını söyleyerek bilimsel bilginin, toplumsal süreçlerle bağlantılı olduğunu ve bu bilginin toplumsal aktörler arasında demokratik bir diyalog ve iletişim yoluyla geliştirilmesinin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Pozitivizmin aksine toplumsal sorunların çözümü araçsal ve teknik bilgiye dayalı bir yaklaşımla değil, iletişimsel akıl yoluyla, toplumsal uzlaşma ve rasyonel diyalog aracılığıyla sağlanmalıdır. Nihayetinde Frankfurt Okulu ve Eleştirel Teori, pozitivist nesnel bilgi ve bilimsel yöntem anlayışını eleştirerek bilginin toplumsal bağlamını ve ideolojik işlevlerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Onlara göre pozitivism, toplumsal ve tarihsel koşulları göz ardı ederek bilimi tarafsız ve evrensel bir bilgi olarak sunmuştur ve bu durum kapitalist sistemin ve baskıcı toplumsal yapıların sürdürülmesine hizmet etmiştir.

Sonuç olarak, 19. yüzyıl boyunca bilim, akıl ve deneysel yöntemlere dayanarak gelişen pozitivism, 20. yüzyılda çeşitli filozoflar ve düşünürler tarafından çeşitli anlamlarıyla eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştiriler, insanın bilimsel bilginin ötesindeki manevi, kültürel ve öznel ihtiyaçlarını göz ardı eden bu tip bir dünya görüşünün sorgulanması gerekliliğinin önemini ortaya koymuştur. Pozitivism bilimsel ilerlemeye ve teknolojik gelişmelere büyük katkı sağlamasına rağmen, insanın varoluşsal ve toplumsal sorunlarına tam anlamıyla cevap verememiş ve bu yüzden 20. yüzyılda pozitif bilimlere dayalı moderniteye karşı çıkan düşünürler insanın daha derin, anlamlı ve öznel boyutlarını keşfetmeye çalışmışlardır. Bu süreç, modern felsefenin daha kapsamlı bir şekilde insan deneyimine eğilmesine ve yeni düşünce akımlarının doğmasına yol açmıştır.

¹⁰⁹ Jürgen Habermas, *İletişimsel Eylem Kuramı Cilt 1*, Çev., Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınları, Ankara 2001, s.34-69.

3. TARİHSEL SOSYOLOJİ PERSPEKTİFİNDEN TÜRK MODERNLEŞMESİ

3.1. Tarih ve Sosyoloji İlişkisi

Tarih ve sosyoloji, sosyal bilimlerin birbirini tamamlayan iki temel disiplindir. Tarih, geçmiş olayları, olguları ve süreçleri inceleyerek toplumların zaman içindeki dönüşümünü ve değişimini anlamayı hedeflerken sosyoloji, sosyal yapıları, dinamikleri ve insan davranışını çağdaş bir bağlamda analiz eder. Bu iki disiplinin bir araya geldiği alan olarak tarihsel sosyoloji, geçmiş toplumsal yapıları ve süreçleri sosyolojik bir bakış açısıyla analiz etmeyi amaçlar.¹¹⁰ Bu yaklaşım toplumsal değişimin nedenlerini, sonuçlarını ve dinamiklerini daha iyi anlamayı sağlar. Örneğin Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi veya Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü gibi büyük tarihsel olaylar yalnızca tarihsel değil, aynı zamanda sosyolojik bağlamda da incelenmelidir.¹¹¹ Bu olaylar toplumsal yapılar üzerinde derin bir etkiye sahip olmuş ve modern toplumların oluşumunda belirleyici rol oynamıştır.

Tarih ve sosyoloji arasındaki temas noktalarından biri toplumsal değişim ve süreklilik kavramlarının analizidir. Tarih, belirli bir zaman diliminde meydana gelen olayların kronolojik resmini çizerken, sosyoloji bu olayların toplumsal yapı ve dinamikler üzerindeki etkisini analiz eder. Örneğin Max Weber'in kapitalizmin ortaya çıkışına ilişkin çalışması, ekonomik ve dini faktörlerin toplumsal değişime nasıl yol açtığını anlamak için sosyolojik bir çerçeve içinde tarihsel verileri kullanır.¹¹² Bu tür çalışmalar, tarihsel olayların yalnızca geçmişte yaşanan olaylar olmadığını aynı zamanda çağdaş toplumları anlamada da önemli bir rol oynadığını gösterir. Bu anlamda tarih ve sosyoloji arasındaki ilişki, metodolojik farklılıklara rağmen yakın iş birliğine izin verir.¹¹³ Tarih; belgeler, yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular gibi somut kanıtlara büyük ölçüde güvenirken sosyoloji genellikle toplumsal gerçekliği saha araştırmaları, anketler ve nicel analizler yoluyla ortaya çıkarır. Her iki disiplinin amacı insan toplumlarını anlamak olduğundan bu yöntemlerin birbirini tamamladığı açıktır.¹¹⁴ Örneğin Osmanlı İmparatorluğundaki modernleşme sürecinin incelenmesi hem tarihsel belgelerden hem de toplumsal yapıların sosyolojik analizlerinden yararlanabilir.

¹¹⁰ Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s.32-33.

¹¹¹ Elisabeth Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji*, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2011, s.12.

¹¹² Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, *Tarihsel Sosyoloji*, Dipnot Yayınları, Ankara 2012, s.13-25.

¹¹³ Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji*, 30.

¹¹⁴ Ergut ve Uysal, *Tarihsel Sosyoloji*, 26.

Tarih ve sosyoloji arasındaki bir diğer ortak nokta ise her iki disiplinde toplumsal hafıza ve kimlik inşasında oynadığı roldür. Toplumlar geçmişlerini anlamak ve geleceğe yönelik hedeflerini formüle etmek için tarihsel bilgiye ihtiyaç duyarlar.¹¹⁵ Sosyoloji ise bu geçmişin toplumsal kimlik ve değerler üzerindeki etkisini analiz eder. Örneğin Türk Modernleşme sürecindeki tarihsel olaylar ve ideolojik değişimler sosyolojik bir bağlamda değerlendirildiğinde ulusal kimliğin nasıl oluştuğunu anlamak mümkün hale gelir.¹¹⁶

Tarih ve sosyoloji arasındaki ilişki, sosyal bilimlerde disiplinler arası bir bakış açısı sunmaktadır. Her iki disiplinde sosyal yapılar, değişim ve insan deneyimi hakkında daha derin bir anlayış geliştirmek için birbirlerine güvenir. Tarihsel verileri sosyolojik bir çerçeve içinde analiz etmek yalnızca geçmişini anlamaya yardımcı olmakla kalmaz, aynı zamanda güncel sosyal sorunlara da ışık tutar.¹¹⁷ Bu bağlamda tarih ve sosyoloji arasındaki iş birliği sosyal bilimlerin daha bütünsel bir şekilde gelişmesine katkıda bulunur.

Tarih ve sosyoloji arasındaki ilişki, toplumsal olayları yalnızca neden-sonuç açısından değil aynı zamanda kültürel, ideolojik ve ekonomik bağlamları açısından da analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Disiplinler arasındaki bu etkileşimde tarih, sosyoloji için zengin bir veri kaynağı sağlarken sosyoloji ise tarihsel olayları açıklamak için teorik ve analitik bir çerçeve sunar.¹¹⁸ Bu durum toplumsal değişimin karmaşık yapısını yalnızca kronolojik bir anlatı aracılığıyla anlamayı değil, aynı zamanda bu olayların bireyler ve gruplar üzerindeki etkisini göstermeyi de mümkün kılar. Örneğin, Avrupa'da feodal toplumların dağılması ve kapitalist üretim biçimine geçiş, tarihsel bir olaydan ziyade sosyolojik bir olgu olarak görülebilir. Bu süreç, yalnızca politik ve ekonomik yapılardaki değişikliklerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, değerlerin ve sınıf dinamiklerinin yeniden şekillenmesine de yol açmıştır. Bu bağlamda marksist tarih anlayışı, ekonomik altyapının toplumsal üst yapıyı belirlediğini varsayarak tarih ve sosyolojiyi ortak bir zemine

¹¹⁵ Theda Skocpol, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", *Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, Der: Theda Skocpol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s.7-8

¹¹⁶ Tacettin Gökhan Özçelik, "Batı-Dışı Modernleşme Kavramı Temelinde Türkiye'de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modernleşme Çabaları", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:2, Yıl:2019, s.308-326.

¹¹⁷ Can Cengiz, "Tarihsel Sosyolojide Yöntemi Bulmak Ya Da Doğan Ergun Üzerine Bir Deneme", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, S:66, Yıl:2011, s.189-207.

¹¹⁸ Şafak Sağlam, "Tarihsel Sosyoloji Bütünü Görebilmek Adına Bir Yöntem", *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2018, s.177-194.

oturmaktadır.¹¹⁹ Bu tür disiplinler arası yaklaşımlar sosyal bilimlerin bir olguyu farklı perspektiflerden değerlendirme yeteneğini artırır.

Bir diğer örnek ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecidir. Bu dönüşüm yalnızca bir rejim değişikliği değil, aynı zamanda toplumsal yapının, değer sistemlerinin ve birey ile devlet arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlandığı bir süreçtir.¹²⁰ Tarihçiler bu süreci belgeleyip bu dönemin siyasi, askeri ve diplomatik gelişmelerini anlatırken, sosyologlar bu değişimin toplumsal gruplar üzerindeki etkisini ve modernleşme sürecinin bireyleri ve kurumları nasıl etkilediğini anlamaya çalışırlar. Erken Cumhuriyet dönemindeki eğitim reformlarının toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik üzerindeki etkisi veya kadınların kamusal yaşamda varlığını artırma süreci gibi sorular, tarih ve sosyolojinin bütünleşik bakış açılarını gerektirir.

Tarih ve sosyolojinin birbirini tamamladığı bir diğer önemli nokta, tarihsel olayların yalnızca geçmişe dair anlatılar olarak değil, aynı zamanda günümüzün toplumsal yapılarını şekillendirmede etkili faktörler olarak görülmesidir.¹²¹ Örneğin modern ulus devletlerin oluşumu tarihsel süreçlerin bir ürünü olarak görülürken, bu devletlerin toplumsal yapı üzerindeki etkisi sosyolojik analiz yoluyla daha ayrıntılı olarak incelenebilir. Ulusal kimlik, vatandaşlık kavramı ve devletin birey için rolü, tarihsel belgelerin sağladığı bağlamla birlikte sosyolojik yöntemlerin uygulanması yoluyla daha kapsamlı bir şekilde ele alınabilir. Anderson'un "hayali topluluklar" kavramı bu bağlamda önemli bir örnektir çünkü ulusların tarihsel gerçeklikler olmaktan çok toplumsal olarak inşa edilmiş kurgular olduğunu savunur.¹²² Bu tür yaklaşımlar, tarih ve sosyoloji arasındaki iş birliğinin ne kadar verimli olabileceğini gösterir.

Tarih ve sosyoloji arasındaki bu bağ, akademik çalışmalarla sınırlı değildir, aynı zamanda toplumsal belleğin inşasında ve kolektif kimliklerin oluşumunda da önemli bir rol oynar. Örneğin toplumlar savaş, devrim veya göç gibi büyük tarihsel olaylar aracılığıyla bir kimlik inşa ederken bu kimliklerin toplumsal düzeyde nasıl oluştuğunu ve sürdürüldüğünü anlamak sosyolojik bir bakış açısı gerektirir. Tarihsel bir olayın kolektif belleğe nasıl

¹¹⁹ Anthony Giddens, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev., T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s.65.

¹²⁰ Fatma Acun, "Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne: Değişme ve Süreklilik", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı, Yıl:1999, s.155-167.

¹²¹ Ülgen Oskay, "Sosyoloji ve Tarih", *Sosyoloji Dergisi*, S:1, Yıl:1987, s.7.

¹²² Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev., İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s.58.

yerleştiği, hangi anlatılardan beslendiği ve bu anlatıların toplumsal normları nasıl etkilediği, bu bağlamda tarih ve sosyolojinin arayüzünde analiz edilebilir.

Tarihsel sosyoloji, bu tür analizler için özellikle uygun bir araçtır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tanzimat reformlarının sosyolojik analizinde amaç yalnızca reformların yasal ve idari boyutlarını değil, aynı zamanda bu reformların bireyler ve gruplar arasındaki toplumsal ilişkileri nasıl değiştirdiğini anlamaktır. Benzer şekilde, sekülerleşme ve modernleşme politikalarının erken Cumhuriyet dönemindeki toplumsal yapı üzerindeki etkileri hem tarihsel belgeler hem de sosyolojik yöntemler kullanılarak analiz edilebilir. Bu tür çalışmalar modernleşme süreçlerinin yalnızca yukarıdan aşağıya bir dönüşüm olmadığını, aynı zamanda nüfusun tepkileriyle de şekillendiğini göstermektedir.¹²³

Özetle, tarih ve sosyoloji arasındaki ilişki, toplumların geğmişini ve bugünü anlamak için disiplinler arası bir bakış açısının önemini vurgular. Bu iki disiplinin birleşimi, zaman içinde toplumsal yapıların gelişimi, değişim süreçlerinin dinamikleri ve bu süreçlerde bireyin rolü hakkında daha derin bir anlayış sağlar. Bu birleşim, yalnızca tartışma için akademik bir alan sağlamakla kalmaz, aynı zamanda sosyal bilimlerin bütünsel gelişimi için vazgeçilmez bir temelde sağlar. Bu iki disiplinin ortak çalışmasının, toplumların geğmişini ve gelecekteki potansiyelini anlamada merkezi bir rol oynamaya devam edeceği açıktır.

3.1.1. Annales Okulu ve Sosyoloji-Tarih İş Birliği

Annales hareketi, 19. yüzyılda sosyal bilimlerin kurumsallaşmasını belirleyen hâkim öncüllere tepki olarak ortaya çıkmış ve disiplinler arası bir yaklaşım benimseyerek sosyal bilimlerin yeniden şekillenmesine öncülük etmiştir. Hareketin temel fikri, sosyal bilimleri belirli kategorilere ayırma ve bunları ayrı disiplinler olarak analiz etme alışkanlığına karşı çıkması ve disiplinler arası iş birliğini savunmasıdır. Henri Berr'in önderliğinde ortaya çıkan bu fikir hareketi, Lucien Febvre ve Marc Bloch'un katılımıyla Annales Okulu olarak kurumsallaşmıştır.¹²⁴ Hareketin temel amacı, geleneksel tarih anlatısını sorun odaklı,

¹²³ Mehmet Mesut Ballı, "Gürsoy Akça'nın Çalışmaları Işığında Osmanlı'dan Günümüze Toplumsal Değişme ve Modernleşme", *Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, S:5, Yıl:2020, s.136-165.

¹²⁴ Ceren Yeğen, "Annales Okulu, Marc Bloch ve "Tarih Savunusu: Veya Tarihçilik Mesleği" Yapıtı Üzerinden Bloch'un Tarih Anlayışı", *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, S:1, Yıl:2016, s.25-39.

analitik bir tarih anlayışıyla değiştirmek ve yalnızca politik olaylara değil, aynı zamanda insan faaliyetlerinin bütününe odaklanan bir tarih disiplini oluşturmaktır.¹²⁵

Annales okulu, tarihin sadece bir olaylar dizisi olmaması gerektiğini, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, dilbilim ve antropoloji gibi diğer sosyal bilim alanlarıyla iş birliği içinde insan ve toplum hakkında kapsamlı bir anlayış geliştirmesi gerektiğini savunur.¹²⁶ Lucien Febvre'nin; "*Tarihçiler coğrafyacı olun. Aynı zamanda avukat, sosyolog ve psikolog olun*" şeklinde özetlenen yaklaşımı bu hareketin disiplinler arası yaklaşımına vurgu yapar.¹²⁷

Annales ekolü, tarihçileri diğer sosyal bilimlere açılmaya, toplumsal yapıları, demografiyi, kültürlerin ve medeniyetlerin tarihini incelemeye teşvik ederek tarihin sadece prensler, diplomatlar ve savaşlarla ilgili olmadığını göstermiştir.¹²⁸ Bu şekilde Annales, sosyal bilimlerde disiplinler arası iş birliğini vurgulamış ve bu bilimler arasındaki yapay sınırların kaldırılmasını mümkün kılmıştır. Aynı zamanda tarih yazımını geleneksel belgesel tarih yazımından uzaklaştırıp tarihi sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarıyla analiz eden bir anlayışa doğru taşımıştır.¹²⁹ Hareketin Türkiye'deki etkisi Fernand Braudel'in çalışmalarıyla başlamış ve Braudel'in "longue duree" (uzun dönem) kavramı Türk sosyal bilimcileri üzerinde derin bir etki bırakmıştır.¹³⁰ Bu kavram, tarihsel süreçleri kısa vadeli olaylar yerine yavaş yavaş değişen yapılar açısından analiz etmeyi önermektedir. Annales okulunun Türk sosyal bilimlerindeki en etkili alanlarından biri Osmanlı tarih yazımıdır. Geleneksel Osmanlı tarih yazımı devlet ve hanedan merkezli bir anlatı sunarken, Annales'in etkisi Osmanlı toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel tarihine odaklanmıştır.¹³¹

Annales okulu sadece tarih yazımına disiplinler arası bir boyut kazandırmakla kalmamış, aynı zamanda batı dünyasında çok sayıda akademik başarının yolunu açmıştır. Bloch, Annales okulunun uluslararası ününde önemli bir rol oynamış ve Fransız akademik

¹²⁵ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çev., M. Küçük, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2006, s.24.

¹²⁶ Erdal Yıldız, *Annales Tarih Okulu'nun Bütünsel Tarih Anlayışı ve Fernand Braudel*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s.37.

¹²⁷ Sibel Akgün, "Siyasi Tarih Eğitiminde Annales Okulu ve Yöntemi", *Journal of Educational Science*, S:4, Yıl:2015, s.17-29.

¹²⁸ Yeğen, "Annales Okulu", 36.

¹²⁹ Skocpol, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", 36.

¹³⁰ Özdalga, *Tarihsel Sosyoloji*, 12.

¹³¹ Konu ile alakalı Türkiye'de Annales ekolünün ilk dönem temsilcileri olan Ömer Lütfi Barkan ve Halil İnalcık'ın Osmanlı Tarihi üzerine yazdığı eserlere bakılabilir.

dünyasında öncü bir figür haline gelmiştir. Lucien Febvre'nin ölümünden sonra Braudel, Annales'in en üst düzey üyesi olarak hareketin liderliğini devralmıştır.¹³² Benzer şekilde Charles Tilly, Immanuel Wallerstein, Shmuel Noah Eisenstadt ve Reinhard Bendix gibi figürler Annales'in disiplinler arası metodolojisini çeşitli alanlara taşımaya ve bu yaklaşımın uluslararası düzeyde benimsenmesine katkıda bulunmuşlardır.¹³³ Örneğin, Wallerstein'ın "kapitalist dünya sistemi"ne yaklaşımı ve Tilly'nin tarihsel sosyoloji üzerine çalışmaları Annales'in metodolojik etkisini göstermektedir.

Annales okulunun katkıları arasında düşünce tarihi, gündelik yaşam, kültür, coğrafya ve sosyo-ekonomik yapılara odaklanma gibi özgün yaklaşımlar yer alır. Bu okul, sosyal bilimlerde derinlemesine analize olanak sağlayarak tarihsel araştırmanın sınırlarını genişletmiştir. Ancak bu geniş kapsamlı etkiye rağmen, Türk tarih yazımı Annales'in teorik ve metodolojik katkılarından yalnızca sınırlı ölçüde yararlanmıştır. Bunun temel nedeni olarak Türkiye'deki tarihçilik anlayışının, özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte ulus-devlet inşa sürecine hizmet eden bir bakış açısıyla şekillenmesi ve tarih yazımının ideolojik yönelimlerle ilişkilendirilmesi olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Cumhuriyet'le birlikte geçmişle yaşanan hesaplaşmanın bir ürünü olarak ulusal kahramanlar ve devletin sürekliliği gibi motifler öncelikli hale gelmiştir. Annales ekolünün önerdiği anlayış ise bu tip bir tarihçilik anlayışı içinde kendine nispeten az bir yer bulabilmiştir. Osmanlı tarihçiliğinin olay ve aktör temelli, görece analizden uzak metodu, Annales ekolünün vazettiği interdisipliner yaklaşım ve mikro tarih uygulamaları, bu gelenekten uzaklaşmayı zorlaştırmıştır.¹³⁴ Öte yandan Braudel'in uzun vadeli analizi ve Annales okulunun toplumsal süreçlere odaklanması, Türk tarih yazımında Osmanlı toplumunun tarihine ilişkin yeni bir bakış açısı açmıştır.¹³⁵

Annales hareketi ortaya çıktığı Fransa ile sınırlı kalmamış, dünya çapında sosyal bilimlerde disiplinler arası bir yaklaşımın tanıtılmasına katkıda bulunmuştur. Bu etki özellikle Anglo-Amerikan tarih yazımında belirgin olmuş ve Annales metodolojisinin unsurları birçok

¹³² Ergin Ayan, "Türk Tarih yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu," *Tarih Okulu Dergisi*, S:11, Yıl:2010, s.79.

¹³³ Tülay Kaya, "Immanuel Wallerstein, Bir Tarihsel Sosyal Bilimci", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:43, Yıl: 2018, s.46-65.

¹³⁴ S. Erdem Sönmez, *Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi:Başlangıçtan 1980'e*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s.127.

¹³⁵ Konu ile alakalı Fernand Braudel'in "Akdeniz ve Akdeniz Dünyası" isimli kitabı önemli bir referans kaynağıdır. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev., M. Kılıçbay, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2017.

sosyal bilimci tarafından benimsenmiştir. Charles Tilly'nin tarihsel sosyolojisi, Immanuel Wallerstein'in “dünya sistemi” analizi¹³⁶ ve Emmanuel Le Roy Ladurie'nin “kliometrik”¹³⁷ (niceliksel-tarihsel) yaklaşımı Annales okulundan etkilenen çalışmalardan sadece birkaçıdır.¹³⁸ Bu çalışmalar tarihsel olayları yalnızca neden ve sonuç açısından değil daha geniş bir toplumsal bağlamda anlamaya çalışmıştır.

3.2. Modernleşme ve Batılılaşma Üzerine Bir Tartışma

Kalkınma ve ilerleme terimleri modernleşme teorisine ilişkin tartışmalarda önemli bir rol oynamaktadır. Bu terimler modernleşme ve batılılaşma süreçleri için temel kavramsal çerçeveyi oluşturur.¹³⁹ “İlerleme” terimi batı düşüncesinde, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılmış ve politik, ekonomik ve kültürel değişim süreçlerini olumlu bir bağlama yerleştiren ideolojik ve politik bir anlam kazanmıştır.¹⁴⁰ Ancak bu kavramların kökenleri modern sosyal bilimlerin ortaya çıkışından çok daha eskilere, antik Yunan düşüncesine kadar uzanmaktadır.

Aristoteles'in siyaset felsefesinde, aileden topluluklara ve oradan da devlete uzanan bir gelişim çizgisini ifade etmek için teleolojik bir anlayış kullanılmıştır.¹⁴¹ Öte yandan Romalılar, Yunan düşüncesindeki “physis” terimini “natura” ile eşitlemişler ve bu terimi yalnızca fiziksel doğa için kullanmışlardır.¹⁴² Zamanla bu ayrım doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir farklılığa yol açmıştır. Ancak bu ayrım, batı düşüncesindeki evrimci ve ilerici tarih anlayışını ortadan kaldırmamış aksine onu güçlendirmiştir.

Orta çağda bu ilerici düşünce Hristiyan teolojisi ile uyumlu bir şekilde yeniden yorumlanmıştır. Özellikle Augustinus “Tanrı Devleti” adlı eserinde geliştirdiği tarih teolojisi ile insanlığın geçmişini, bugününü ve geleceğini Tanrı tarafından yaratılmış bir

¹³⁶ Küresel ekonomik düzeni, “merkez” ve “çevre” kavramları üzerinden inceleyen ve bu bağlamda bağımlılık ilişkilerini değerlendiren bir teoridir. Wallerstein, “modern dünya sistemi” isimli eserinde ülkeler arası eşitsizlikleri açıklamak için bu teoriyi ele alır. Kapsamlı bilgi için bkz: Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi*, Yarı Yayınları, İstanbul 2015.

¹³⁷ Matematiksel ve İstatistiksel tahmin yöntemlerinin tarihi olayları anlamak için kullanıldığı yöntem. Miyase Koyuncu Kaya, “Emmanuel Le Roy Ladurie's Approach to History”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:22, Yıl: 2009, s.140-154.

¹³⁹ Peter L. Berger, Brigitte Berger ve Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, Çev., C. Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul 1985, s.15-18.

¹⁴⁰ Yacob Mahi, “Yürüyen Medeniyet Tasavvuru Roger Garaudy”, *Yüceltme ve Reddiye Arasında Medeniyeti Anlamak Sempozyumu Bildirileri*, Der: Süleyman Güder ve Yunus Çolak, İhlas Gazetecilik, İstanbul 2013, s.53-65.

¹⁴¹ Abdullah Demir, *Aristoteles'in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020, s.126.

¹⁴² Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi Cilt 4*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s.320.

potansiyel olarak görmüştür.¹⁴³ Bu potansiyelin gerçekleşmesi için zamanın geçmesi gereklidir. Augustinus'un bu anlayışı ilerlemenin zaman içinde gerçekleştiği fikrini kutsallaştırmış ve modern batı düşüncesindeki teolojik bakış açısının temelini atmıştır.¹⁴⁴

Bu fikirlerin 18. ve 19. yüzyıllarda modern sosyal bilimlerin ortaya çıkmasıyla yeniden canlandığını söylemek mümkündür. Örneğin, Auguste Comte'un üç hal yasasında olduğu gibi, sosyal gelişim; teolojik, metafizik ve pozitif aşamalardan geçen bir süreç olarak görülmüştür. Bu süreçte insanlık, bilimsel düşüncenin egemen olduğu bir aşamaya ilerlemiştir. Benzer şekilde Marx, kendi tarih anlayışında sınıf çatışmasını sosyal değişimin temel dinamiği olarak kabul etmiştir.¹⁴⁵ Öte yandan Spencer, biyolojik seçilimi sosyal süreçlere uygulayarak ve sosyal ilerlemeyi "*en uygun olanın hayatta kalması*" ilkesine dayandırarak sosyal darwinizm'i geliştirmiştir.¹⁴⁶

Modernleşme teorilerinde bu ilerici ve gelişim odaklı anlayış tarih boyunca toplumsal değişimin temel bir unsuru olarak kabul edilmiştir. Toplumlar bireysel iş birliği, sınıf çatışması veya doğal seçim gibi çeşitli tetikleyiciler aracılığıyla değişim ve gelişim süreçlerinden geçerler. Bu süreçler her zaman iyimserliğe dayanır. İnsanlık, zorluklarla dolu tarihi bir yolculuğun sonunda daha iyi bir duruma ulaşacaktır. Bu bağlamda, modernleşme teorisi insanlık tarihini ve toplumsal değişimi bir ilerleme tarihi olarak ele alır ve bu tarihi antik Yunan'dan modern sosyal bilimlere kadar uzanan bir süreklilik içinde yorumlar.¹⁴⁷

Aristoteles ile başlayan, Ortaçağ'da devam eden ve en sonunda 19.yüzyılda seküler bir karakter kazanarak yeni bir biçime bürünen ilerleme anlayışı, batı düşüncesinde merkezi bir yer tutar. Ortaçağ'ın skolastik birikimi üzerine inşa edilen bu anlayış, özellikle 19.yüzyılda modern sosyal bilimin temel noktalarından biri haline gelmiştir. Bu süreçte toplumların değişimi, onların doğasının bir gereği olarak kabul edilmiş ve bu değişimin iç dinamiklerle gerçekleştiği fikri sosyolojinin temel varsayımlarından biri haline gelmiştir.¹⁴⁸

¹⁴³ Arzu İbişi, *Giambattista Vico'da Tarih Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011, s.29-30.

¹⁴⁴ Umberto Eco ve Riccardo Fedriga, *Felsefe Tarihi Hellenizm'den Augustinus'a*, Çev., L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2020, s.270

¹⁴⁵ Etienne Balibar, *Marx'ın Felsefesi*, Çev., Ö. Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul 1996, s.112.

¹⁴⁶ Balibar, *Marx'ın Felsefesi*, 122.

¹⁴⁷ Shmuel Noah Eisenstadt, *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*, Çev., U. Coşkun, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2007, s.11-12.

¹⁴⁸ Yasemin Apalı, "Toplumsal Değişme Bağlamında Bilginin Değişimi ve Dönüşümü", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:17, Yıl:2016, s.395-405.

Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte, toplumların bir durumdan diğerine geçişinin kaçınılmaz olduğu ve içkin bir güçle gerçekleştiği görüşünü savunmuştur.¹⁴⁹ Bu fikir Aristoteles'e dayanır ve 19.yüzyılda daha seküler ve bilimsel bir temele oturtulmuştur. Comte'un bu tarihsel süreçteki etkisi, pozitivistizmin bir yöntem ve dünya görüşü olarak benimsenmesine yol açmıştır. Bu fikrin etkisi, Marx gibi diğer ideolojik yaklaşımlara sahip düşünürlerin eserlerinde de görülebilir. Marx, Kapital'in önsözünde toplumların bir ilerleme çizgisi boyunca hareket ettiğini savunmuştur.¹⁵⁰ Bu fikir, ilerlemenin evrensel ve kaçınılmaz bir süreç olduğu fikrini güçlendirmiştir.

19.yüzyılda ilerleme ve gelişme kavramları salt bilimsel ilgi olmaktan çıkıp ideolojik bir görünüme bürünmüştür.¹⁵¹ Charles Darwin'in biyolojide geliştirdiği doğal seçim kuramı sosyal bilimlere uygulanmış ve en güçlüsünün hayatta kalması düşüncesi toplumdaki ilişkilerin ve değişimlerin temel açıklaması haline gelmiştir.¹⁵² Bu dönemde yaşam mücadelesi düşüncesi bireysel ve toplumsal ilişkilerde moda bir sözcük haline gelmiş ve bu anlayış, Prens Sabahattin gibi Osmanlı modernleşmesinin bazı aktörleri tarafından da benimsenmiştir.

20.yüzyılda ilerleme ve kalkınma kavramları politik bir karakter kazanmıştır. Bu dönemde özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan soğuk savaş atmosferinde Batı bloğunun savunduğu kapitalist kalkınma anlayışı, modernleşme teorilerinin odak noktası haline gelmiştir.¹⁵³ Amerikalı iktisatçılar ve siyaset bilimciler, bu dönemde geliştirdikleri teorilerle ilerleme ve modernleşme süreçlerini evrensel bir tarihsel çerçeveye oturtmuşlardır. Örneğin Walt Rostow, "Ekonomik büyüme aşamaları" adlı eserinde beş ekonomik kalkınma aşaması tanımlamış ve tüm toplumların bu aşamalardan belirli bir tarihsel sırayla geçtiğini iddia etmiştir.¹⁵⁴ Geleneksel toplum, ön koşullar, ortaya çıkış, olgunlaşma ve tüketim toplumu olarak tanımlanan bu aşamalar, tarihsel bir soy ağacındaki modernleşme anlayışının tipik örnekleridir. Rostow, her toplumun sonunda batının ulaştığı tüketim toplumu aşamasına ulaşacağını iddia eder. Bu yaklaşım, modernleşmeyi batı

¹⁴⁹ Doğan, *Alman Sosyoloji Geleneği*, 17.

¹⁵⁰ Karl Marx, *Das Kapital Cilt 1*, Yordam Kitap, İstanbul 2021, s.15-18.

¹⁵¹ Bünyamin Solmaz, "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:32, Yıl: 2011, s.35-58.

¹⁵² İsmail Dursunoğlu, "Sosyal Darwinizm", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:1, Yıl:2016, s.211-220.

¹⁵³ Zekai Savaşlar, *Küreselleşme ve Sosyal Boyutu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s.6

¹⁵⁴ W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, London 1991, s.4-16.

normu olarak sunar ve batı dışı toplumların batı tarafından belirlenen standartlara ulaşması gerektiği fikrini içerir.¹⁵⁵

Osmanlı-Türk modernleşmesini de bu genel modernleşme teorileri çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu 19.yüzyıldaki dönüşüm sürecinde batıdan gelen kurum ve fikirleri kendi yapısına uyarlamaya çalışmış ve bu süreçte devlet bürokrasisi ve muhalif aktörler modernleşme çabalarının başlıca itici güçleri olmuştur.¹⁵⁶ Batıdan ödünç alınan fikir ve kurumlar toplumda değişim yaratmak amacıyla Osmanlı siyasal kültürüne uyarlanmıştır. Bu dönemde pozitivism gibi modernleşmenin ideolojik unsurları özellikle Ahmet Rıza ve çevresi gibi Jön Türkler tarafından temsil edilen aydınlar tarafından benimsenmiştir. Pozitivist düşüncenin Osmanlı modernleşmesindeki rolü sadece entelektüel bir hareket olarak değil aynı zamanda reform yöntemi ve aracı olarak da şekillenmiştir.¹⁵⁷

Özetle, modernleşme ve ilerleme kavramlarının tarih boyunca toplumların dönüşüm süreçlerinde entelektüel ve ideolojik bir araç olarak belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Aristoteles'ten başlayarak, 19.yüzyıl sosyal bilimcileri ve 20.yüzyıl modernleşme kuramcıları bu kavramları farklı bağlamlarda yorumlamışlardır. Bu genel çerçeve içinde Osmanlı-Türk modernleşmesi batılı fikir ve kurumların Osmanlı toplumuna uyarlanmasıyla dönüştürülmüştür. Bu süreçteki aktörlerin batı algısı, ilerleme ve modernleşme anlayışını şekillendiren en önemli unsurlardan biri olmuştur.

3.2.1. Türkiye’de Modernleşme ve Batılılaşma Kavramları Üzerine

Türkiye’de modernleşme ve batılılaşma kavramlarının eş anlamlılığı konusunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu yaklaşım Osmanlı-Türk modernleşmesinin kültürel boyutunun ihmal edilmesine yol açmış ve uzun yıllar batılılaşmayı yalnızca teknolojik yeniliklerle eş tutan bir anlayışı desteklemiştir.¹⁵⁸ Ancak son yıllarda kültürel modernleşmeye daha fazla odaklanan çalışmalarda artış görülmüş ve modernleşme sürecinin yalnızca teknik değil sosyo kültürel değişimleri de kapsadığını varsayan yeni yaklaşımlar geliştirilmiştir. Osmanlı modernleşmesinin önde gelen isimleri batıdan teknik bilgi ve bilim alırken, bu yeniliklerin toplumsal yapıya nasıl uyarlanması gerektiği konusunda ise farklı görüşlere

¹⁵⁵ Rostow, *The Stages of Economic*, 20-33.

¹⁵⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 235-240.

¹⁵⁷ Bekir Balkız, “Türk Modernleşmesi, Pozitivism ve Sosyoloji”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, S:2, Yıl:2015, s.131.

¹⁵⁸ Arif Aytekin, “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:30, Yıl:2013, s.313-329.

sahip olmuşlardır. Örneğin Abdullah Cevdet batı medeniyetinin bir bütün olarak kabul edilmesini savunurken Ahmet Cevdet Paşa daha muhafazakâr bir duruş sergilemiş ve batılılaşmanın toplumsal değerler çerçevesinde sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur.

Modernleşme süreci derinleştikçe, Osmanlı elitleri Batı'yı yeni mekanlarda ve yaşam tarzlarında taklit etmeye, sosyal yaşamlarında Batı tarzı giyim ve davranışları benimsemeye başlamışlardır.¹⁵⁹ Tanzimat döneminde yeni Osmanlı aydınları arasında kendini hissettiren bu modernleşme, daha muhafazakar orta sınıf Osmanlılar tarafından kısa sürede olumsuz manada algılanmıştır.¹⁶⁰ Bu durum Osmanlı modernleşme sürecinde batı ile ilişkilerinin çok katmanlı ve karmaşık bir bağlamda şekillendiğini göstermektedir. Modernleşme süreci yalnızca batının yüzeysel bir taklidi değil, Osmanlı toplumunun tüm katmanlarında hissedilen derin bir toplumsal dönüşüm sürecidir. Bu bağlamda Cumhuriyet, Tanzimat'la başlayan bu toplumsal değişimin devamı ve orta sınıflar ile sivil ve askeri bürokratların birlikte inşa ettiği yeni bir yapı olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶¹

Modernleşme ve batılılaşma, tarihsel ve sosyolojik bağlamlarda farklı anlamlara sahip olan ancak sıklıkla birbirleriyle ilişkilendirilen terimlerdir. Modernleşme genel olarak toplumların ekonomik, politik, kültürel ve sosyal yapılarının gelenekselden moderne dönüşüm sürecini ifade eder.¹⁶² Bu dönüşüm bilimsel bilgi, rasyonalite, endüstrileşme, bürokratikleşme, kentleşme ve sekülerleşme gibi modern toplumlara özgü unsurların benimsenmesini içerir. Öte yandan batılılaşma, batı Avrupa'nın kültürel, teknolojik ve kurumsal unsurlarının diğer toplumlar tarafından benimsenmesini ifade etmektedir.¹⁶³

Modernleşme ve batılılaşma arasındaki ilişki özellikle 19. ve 20.yüzyılların toplumsal değişim süreçleri bağlamında önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Teorik olarak modernleşme bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi ve toplumsal örgütlenmenin yeniden yapılandırılmasını kapsadığı için evrensel bir süreç olarak görülebilir.¹⁶⁴ Ancak modernleşme süreci batı Avrupa'da başlayan ve daha sonra diğer toplumlara yayılan bir

¹⁵⁹ Konunun toplumsal hayatta karşılık bulma süreçlerine ilişkin Tanzimat dönemi Türk edebiyatı eserlerine bakılabilir.

¹⁶⁰ M. Çağlar Kurtdaş, "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl: 2019, s.399-411

¹⁶¹ Serdal Fidan, Kâmil Şahin ve Fikret Çelik, "Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:23, Yıl:2011, s.113-128

¹⁶² Eisenstadt, *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*, 13.

¹⁶³ Orçun Girgin, "Türk Modernleşmesini Kavramsal Olarak Çözümlemeye Yönelik Bir Tartışma", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:64, Yıl:2020, s.227-246.

¹⁶⁴ Fahrettin Altun, "Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S:8, Yıl:2000, s.123-186.

olgu olduğundan, tarihsel olarak batılılaşma ve modernleşme arasında güçlü bir örtüşme olmuştur.¹⁶⁵

Batılılaşmayı bir araç veya belirli bir modernleşme biçimi olarak görmek mümkündür. Batı'da ortaya çıkan modernleşme unsurları, ekonomik ve askeri üstünlükleri nedeniyle diğer toplumlar için çekici hale gelmiş ve bu toplumlar kendi modernleşme süreçlerini başlatırken batıyı bir model olarak benimsemişlerdir.¹⁶⁶ Örneğin Tanzimat döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan reformlar özünde modernleşme olmakla birlikte, batılı idari, yasal ve eğitim sistemlerinin taklidini içerdiği için batılılaşma olarak da tanımlanmıştır.¹⁶⁷ Bu anlamda “taklit” kelimesi bu kavramın açıklanmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Modernleşme ve batılılaşma arasındaki farklar, bu süreçlerin kültürel ve normatif boyutları incelendiğinde daha da belirginleşir. Modernleşme, kendi dinamikleri ve hedefleri olan bir dönüşüm süreci olarak görülürken, batılılaşma batı kültürel değerlerinin ve normlarının benimsenmesiyle bağlantılıdır.¹⁶⁸ Bu durum modernleşmenin evrensel bir boyuta sahip olduğu, batılılaşmanın ise belirli bir kültürel bağlama dayandığı anlamına gelir. Bu bağlamda, batılılaşma süreci sıklıkla yerel değerler ve geleneklerle çatışmalara yol açmış ve modernleşme süreçlerinde bir tür gerilim yaratmıştır.¹⁶⁹

Modernleşme ve batılılaşma arasındaki ilişki, özellikle sömürge sonrası toplumlarda ve İslam dünyasında daha karmaşık hale gelmiştir.¹⁷⁰ Bu toplumlarda modernleşme çabaları genellikle Batı'nın teknolojik ve ekonomik üstünlüğüne bir tepki olarak başlamıştır ancak batı değerleri ve normları bu süreçte sıklıkla bir dayatma veya üstün bir medeniyetin unsurları olarak algılanmıştır. Bu durum, modernleşmenin bağımsız bir süreç olarak mı yoksa batıya bağımlı bir dönüşüm olarak mı görülmesi gerektiği sorusunu gündeme getirmiştir.

¹⁶⁵ Ahmet Çiğdem, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.70.

¹⁶⁶ Nilüfer Göle, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.55-58.

¹⁶⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun*, 175- 200.

¹⁶⁸ M. Çağlar Kurdaş, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2019, s.399-411.

¹⁶⁹ Yaşar Özüçetin ve Onur Kaan Karakaya, “Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinde Milliyetçiliğin İşlevi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:100, Yıl:2023, s.29-51.

¹⁷⁰ Hasan Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.132.

Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemleri bağlamında modernleşme ve batılılaşma arasındaki ilişki, bu sürecin daha iyi anlaşılması için önemli bir örnek teşkil eder. Osmanlı modernleşmesi, özellikle askeri reformlar, idari düzenlemeler ve eğitimdeki yenilikler yoluyla batı modellerine bir adaptasyon olarak başlamıştır.¹⁷¹ Ancak bu süreç yalnızca Batı'nın bir taklidi olarak değil, aynı zamanda yerel koşullara uyarlanmış bir modernleşme olarak da görülmelidir. Erken Cumhuriyet dönemi, batılılaşma söyleminin modernleşme sürecine daha güçlü bir şekilde entegre edildiği bir dönemdir.¹⁷² Bu dönemde batı yaşam tarzı, giyim, hukuk sistemi ve laiklik gibi unsurlar doğrudan modernleşmeye dahil edilmiştir.

Özetle, modernleşme ve batılılaşma kavramları hem teorik hem de pratik düzeyde ilişkilidir, ancak birbirinin yerine kullanılamaz. Modernleşme evrensel bir dönüşüm sürecini ifade ederken, batılılaşma bu sürecin batılı bir versiyonunu ifade eder.¹⁷³ Bu iki süreç tarihsel deneyimlerde sıklıkla örtüşse de modernleşme sürecinin batıya özgü olmadığı ve farklı toplumsal bağlamlarda kendine özgü şekillerde geliştiği unutulmamalıdır. Bu nedenle modernleşme, yalnızca batılılaşmayla sınırlı olmayan daha geniş bir dönüşüm süreci olarak görülmelidir. Bu anlamda modernleşme kaçınılmaz olarak batılılaşmayı da içerir zira modernleşme sürecinin ilk tarihsel örnekleri Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır.¹⁷⁴ Bilimsel devrim, sanayi devrimi ve aydınlanma gibi süreçler modernleşmenin temel unsurlarını oluşturmuş ve bu unsurlar batı Avrupa'nın kültürel ve tarihsel bağlamında şekillenmiştir. Dolayısıyla modernleşme sürecine giren toplumlar Batı Avrupa'nın kurumlarını, değerlerini ve normlarını benimsemek zorunda kalmışlardır. Bu anlamda sanayileşme, kapitalizm, sekülerleşme ve demokratikleşme gibi modernleşme süreçleri genellikle batının model alındığı uygulamalardır. Örneğin, Japon modernizasyonu (Meiji Restorasyonu) sıklıkla Batı'nın teknolojik ve kurumsal başarılarını benimsemesine rağmen kendi kültürel kimliğini ve geleneklerini büyük ölçüde koruyan bir süreç olarak anılır.¹⁷⁵ Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernizasyon ve Türkiye Cumhuriyeti'nin erken reformları, batılılaşma unsurlarını içermesine rağmen yerel

¹⁷¹ Gökmen Kantar, "Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler", *SSAD Stratejik Araştırmalar Dergisi*, S:3, Yıl:2019, s.365-380.

¹⁷² Cengiz Aktar, *Türkiye'nin Batılılaştırılması*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, s.12.

¹⁷³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s.165.

¹⁷⁴ Serge Latouche, *Dünyanın Batılılaşması*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, s.27.

¹⁷⁵ Dilara Anteplioğlu, "Japonya'da Meiji Dönemi Toplumsal Sınıflarda Değişim", *Journal of Turkish Civilization Studies*, S:1, Yıl:2022, s.52-62.

dinamikler ve ihtiyaçlar tarafından belirlenen benzersiz bir modernizasyon modeli olarak görülebilir.

Modernleşme ile batılılaşma arasındaki bu ayrım, modernleşmenin normatif bir süreç olup olmadığı sorusunu gündeme getirir. Batılılaşmanın belirli bir medeniyetin üstünlüğünü ve evrenselliğini ima etmesi, birçok toplumda kültürel çatışmalara ve kimlik krizlerine yol açmıştır.¹⁷⁶ Bu bağlamda, modernleşme sürecinin batı değerleriyle sınırlı olmaması gerektiği ve her toplumun kendi tarihsel ve kültürel bağlamına karşılık gelen bir modernleşme yolu geliştirebileceği açıkça ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁷ Bu anlamda modernleşme, toplumsal değişim, teknolojik ilerleme, ekonomik yeniden yapılanma, kültürel değişim gibi unsurları kapsarken, batılılaşma bu sürecin belirli bir kültürel çerçeveye, yani batı Avrupa medeniyetinin norm ve değerlerine dayalı olarak uygulanması anlamına gelir.

3.3. Türk Aydınlarının Modernleşme Düşünceleri

Türk modernleşmesi, tarihsel bağlamı ve ideolojik arka planıyla, yalnızca toplumsal bir dönüşüm süreci değil, aynı zamanda bir zihniyet değişiminin ürünüdür. Bu süreci analiz etmek için Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Şerif Mardin, Baykan Sezer ve Sait Halim Paşa gibi sosyal bilimci ve mütefekkirlerin katkıları, modernleşmenin farklı boyutlarını anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu düşünürler Türk modernleşmesini Batı ile ilişkiler, tarihsel süreklilikler, kopuşlar, kültürel çatışmalar ve uyum süreçleri temelinde ele almışlardır.

3.3.1. Mümtaz Turhan

Türk modernleşme tarihinin önemli isimlerinden biri olan Mümtaz Turhan, kültürel değişim ve modernleşme üzerine yaptığı çalışmalarla sosyal bilimler literatüründe derin izler bırakmıştır. Modernleşmeye yaklaşımı hem Batı medeniyetinin etkisini incelemeyi hem de bu süreçte Türk toplumunun kendine özgü durumunu anlamayı içerir.¹⁷⁸ Turhan'ın analizleri, modernleşmenin yalnızca teknolojik ve kurumsal bir değişim olmadığını, aynı zamanda zihniyette bir değişim gerektiren çok boyutlu bir süreç olduğunu vurguladığını

¹⁷⁶ Oğuzhan Göksel, “Mümtaz Turhan’ın Batılılaşma Düşüncesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:15, Yıl:2024, s.1076-1084.

¹⁷⁷ İsmail Coşkun, “Modernleşme Kuramı Üzerine”, *Sosyoloji Dergisi*, S:1, Yıl:2012, s.289-314.

¹⁷⁸ Göksel, “Mümtaz Turhan’ın Batılılaşma”, 1076.

göstermektedir.¹⁷⁹ Bu bağlamda çalışmaları modernleşme ve kültür arasındaki ilişkiyi anlamak için kritik öneme sahiptir.

Turhan'ın modernleşme anlayışı özellikle kültürel değişim kavramı tarafından şekillendirilmiştir. Ona göre modernleşme, bir toplumun geleneksel yapısından modern bir yapıya geçiş sürecidir. Bu geçişte gerçekten önemli olan, bilimsel ve teknolojik yeniliklerin getirilmesiyle toplumsal değerlerin ve davranış kalıplarının değişmesidir.¹⁸⁰ Ancak Turhan, bu süreçte toplumsal değerlerin tamamen göz ardı edilmesini veya hiçe sayılmasını eleştirmektedir. Turhan, Batı'dan alınan yeniliklerin yerel kültüre uygun olarak uygulanması gerektiğini, aksi takdirde modernleşme çabalarının yüzeysel ve başarısız olacağını belirtmiştir. Bu görüşle modernleşmenin sadece Batı'yı taklit etmek olmadığını, aksine Batı'nın bilimsel ve teknolojik bilgisinden yararlanarak Türk toplumunun özgün değerleriyle uyumlu bir yapı oluşturması gerektiğini söylemiştir.¹⁸¹

Turhan'a göre modernleşme sürecinde bilimsel düşüncenin benimsenmesi hayati önem taşımaktadır. Bilimsel rasyonalitenin yaygınlaşması hem bireysel hem de toplumsal düzeyde modernleşmenin temel taşıdır. Turhan bu bağlamda eğitim sistemine özel bir vurgu yapmıştır. Eğitim, insanları modern bir zihniyetle donatmanın en etkili araçlarından biri olarak kabul edilmektedir.¹⁸² Ona göre eğitimde yapılacak radikal reformlar toplumun modernleşme sürecini hızlandıracaktır. Ancak bu reformlar yerel kültür ve değerlerin tamamen göz ardı edilmesi anlamına gelmemelidir.

Mümtaz Turhan'ın modernleşmeye yönelik temel eleştirilerinden biri, Türk modernleşmesinin büyük ölçüde taklit üzerine kurulu olmasıdır. Ona göre, Batı medeniyetinin unsurları çoğunlukla yüzeysel ve biçimsel kalmıştır.¹⁸³ Bu durum, modernleşme çabalarının derin bir değişim yaratmada başarısız olmasına neden olmuştur. Turhan, Batı'dan sadece teknolojik ve bilimsel yenilikleri benimsemenin yeterli olmadığını, aynı zamanda Batı toplumlarının bu yenilikleri benimserken kullandıkları zihinsel ve kültürel altyapının da dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Batı'nın

¹⁷⁹ Abdullah Korkmaz, "Mümtaz Turhan", *Türkiye'de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008, s.708.

¹⁸⁰ Korkmaz, "Mümtaz Turhan", 719.

¹⁸¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2015, s.160.

¹⁸² Korkmaz, 720.

¹⁸³ H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Birey Yayınları, İstanbul 2002, s.132.

değerlerini ve kurumlarını basitçe kopyalamak yerine bu unsurların yerel kültürle uyum içinde nasıl geliştirileceğine dair özgün bir strateji geliştirmeyi önermektedir.¹⁸⁴

Turhan, modernleşme sürecini toplumsal dinamiklerle ilişkilendiren bir bakış açısı geliştirmiştir. Ona göre modernleşme, toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir süreç olmalıdır. Ancak Türkiye'deki modernleşme deneyimi, seçkin bir grup tarafından yönetilen, yukarıdan aşağıya dayatılan bir proje olmuştur. Bu durum, modernleşme ile halk arasında bir uçurum yaratmış ve toplumsal direnişi tetiklemiştir. Turhan, bu kopukluğun ortadan kaldırılması için modernleşme çabalarının toplumun tüm kesimlerini kapsayan ve katılımlarını sağlayan bir şekilde yürütülmesi gerektiğini savunmaktadır.¹⁸⁵ Ona göre modernleşme, insanların değerlerini ve ihtiyaçlarını dikkate alan bir anlayışla yeniden tasarlanmalıdır.

Mümtaz Turhan'ın eserlerinde modernleşme ile ahlak arasındaki ilişkiye özel bir vurgu yapılmaktadır. Ona göre modernleşme sadece teknolojik ilerlemeyi değil aynı zamanda toplumsal değerlerdeki değişimi de içermelidir. Ancak bu dönüşüm toplumun ahlaki yapısını bozacak şekilde değil, bu yapıyı güçlendirecek şekilde gerçekleşmelidir.¹⁸⁶ Batı medeniyetinin teknolojik üstünlüklerinin yanı sıra ahlaki zayıflıklarını da eleştiren Turhan, Türk toplumunun modernleşme sürecinde ahlaki değerlerini koruması gerektiğini söylemektedir. Bu yaklaşım, onun modernleşmenin kültürel ve etik boyutlarına olan duyarlılığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Mümtaz Turhan'ın modernleşme anlayışı, kültür, bilim, eğitim ve toplumsal değerler arasındaki karmaşık ilişkilere dikkat çeken bütüncül bir bakış açısı sunmaktadır. Turhan'ın fikirleri, Türk modernleşmesinin eksikliklerini eleştirmesine rağmen, bu sürecin daha etkili bir şekilde nasıl sürdürülebileceği konusunda öncü öneriler de sunmaktadır.

Mümtaz Turhan'ın modernleşmeye yönelik yaklaşımları, özellikle bilim, kültür ve toplum arasındaki ilişkilere dair detaylı analiziyle ilgili olarak daha derinlemesine araştırılabilecek birçok boyut içermektedir. Modernleşme anlayışını daha geniş bir bağlama yerleştirerek, bu fikirlerin sosyal bilim literatüründeki etkisini ve güncel tartışmalarla bağlantılarını değerlendirmek mümkündür.

¹⁸⁴ Korkmaz, 733.

¹⁸⁵ Ensar Kıvrak, “Bir Modernleşme Reçetesi: Mümtaz Turhan’da Bilim Zihniyeti Kavramı”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, S:1, Yıl: 2018, s.41-48.

¹⁸⁶ Korkmaz, “Mümtaz Turhan”, 730.

Turhan, modernleşme süreçlerinde bireyin rolüne de büyük önem vermektedir. Ona göre, bireyin modernleşme sürecine katılımı, yalnızca bu sürecin başarısı için değil, aynı zamanda toplumsal denge ve uyumun sağlanması için de hayati bir zorunluluktur.¹⁸⁷ Bireyin eğitimi ve ruhsal dönüşümü, modernleşmenin merkezinde yer almaktadır. Ancak bu dönüşüm, bireyin tarihsel ve kültürel bağlamları göz ardı edilerek gerçekleştirilemez. Turhan, bu noktada bireysel gelişimin kolektif kimliklerle ve daha geniş toplumla uyumlu olması gerektiğini vurgulamaktadır. Toplumun geleneksel değerlerini yabancılaştıran bireysel bir modernleşme sürecinin uzun vadede toplumsal çatışmaları artırabileceği tehlikesine dikkat çekmektedir.¹⁸⁸

Turhan'ın değindiği bir diğer önemli konu ise modernleşmenin ekonomik boyutudur. Ona göre modernleşme sadece kültürel veya bilimsel bir konu değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmayı gerektiren bir süreçtir. Ekonomik bağımsızlık ve üretim gücü, modernleşmenin sürdürülebilirliği için temel unsurlardır. Ancak Turhan, ekonomik modernleşmenin sadece Batı'dan ithal edilen modellerle değil, aynı zamanda toplumun kendi üretim potansiyeli ve kaynaklarına uygun olarak şekillendirilmesi gerektiğini savunur.¹⁸⁹ Ekonomik kalkınmanın yerel dinamiklere yönlendirilmesiyle modernleşmenin toplumsal kabulünün kolaylaşacağını ve dış ülkelere bağımlılığın azalacağını savunur. Turhan bu görüşleriyle modernleşme tartışmalarını sadece kültürel boyutla sınırlamamış, aynı zamanda ekonomik eşitsizlik ve kalkınma konularını da gündeme getirmiştir.

Turhan'ın modernleşme bağlamında geleneksel kurumlara ilişkin görüşü de dikkate değerdir. Geleneksel kurumların modernleşme süreçlerindeki rolünü tamamen dışlamaz; aksine, bu kurumların uygun şekilde dönüştürülmesinin modernleşme için bir fırsat sağladığını söyler. Örneğin Turhan'a göre, modernleşme sürecinde aile ve eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılması hem bireysel hem de toplumsal düzeyde değişime yol açabilir. Ancak bu dönüşüm, geleneksel kurumların tamamen ortadan kaldırılmasını değil, modernitenin ihtiyaçlarına göre yeniden işlevselleştirilmesini içermelidir.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Abdullah Korkmaz, "Mümtaz Turhan'ın Milliyetçiliğe ve Modernleşmeye Bakışı", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, S:30, Yıl:2022, s.45-58.

¹⁸⁸ Mehmet Aygün, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010, s.99.

¹⁸⁹ Göksel, "Mümtaz Turhan'ın Batılılaşma", 1078.

¹⁹⁰ Yıldız Akpolat, *Türk Sosyolojisinde Kuramsal Tartışmalar ve Dergicilik*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2014, s.320-330.

Mümtaz Turhan'ın düşünceleri yalnızca modernleşmenin toplumsal etkisini değil, aynı zamanda modernleşmenin uluslararası bağlamını da ele almaktadır. Ona göre Türk modernleşmesi Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğüne bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Turhan, Batı ile ilişkilere eleştirel bir mesafeyle yaklaşmakta ve modernleşmenin sömürgeci veya bağımlılık ilişkisi çerçevesinde tasarlanmasına karşı çıkmaktadır.¹⁹¹ Bu bağlamda onun modernleşmeye yaklaşımı, günümüzde küreselleşme ve neoliberal düzene yönelik eleştirilerle paralellik göstermektedir. Modernleşmenin yerel ihtiyaçlara göre yeniden tanımlanması gerektiği fikri, bugün hala geçerliliğini koruyan bir bakış açısı olarak görülebilir.

Mümtaz Turhan'ın düşünceleri, kültürel psikolojinin modernleşme süreçlerindeki rolü için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Toplamların modernleşmeye yönelik tutumları yalnızca ekonomik veya politik koşullardan değil, aynı zamanda kültürel kodlardan ve psikolojik eğilimlerden de etkilenmektedir.¹⁹² Turhan, modernleşme süreçlerini hızlandırmak veya kolaylaştırmak için bu kültürel ve psikolojik faktörlerin dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir.¹⁹³ Bu yaklaşımla, modernleşme yalnızca yapısal bir değişim süreci olarak değil, aynı zamanda algısal ve değersel bir dönüşüm olarak da ele alınmaktadır. Bu bakış açısı, günümüz sosyal bilimlerinin mikro düzeydeki dönüşüm süreçlerine olan ilgisini yansıtmakta ve birey ile toplum arasındaki etkileşimin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Mümtaz Turhan'ın modernleşmeye ilişkin derin yaklaşımları, modernleşme çalışmalarında disiplinler arası bir bakış açısının geliştirilmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Kültür, ekonomi, eğitim ve birey arasındaki bağlantıları inceleyerek, modernleşme sürecinin yalnızca bir değişim süreci değil, aynı zamanda bir toplumsal inşa süreci olduğunu vurgulamaktadır. Turhan'ın kapsamlı yaklaşımı, modernleşme tartışmalarının güncel analizlerine ilham vermeye devam etmektedir.

3.3.2. Şerif Mardin

Şerif Mardin ise Türk modernleşmesini inceleyen sosyal bilimciler arasında önemli bir yere sahiptir. Modernleşme sürecini sosyolojik ve tarihsel boyutlarıyla ele alarak ve merkez-çevre kuramı aracılığıyla kapsamlı bir bakış açısı sunarken, bu sürecin toplumsal

¹⁹¹ Kıvrak, "Bir Modernleşme Reçetesi", 44.

¹⁹² Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2015, s.14

¹⁹³ Turhan, *Kültür Değişimleri Sosyal*, 17-20.

yapı üzerindeki etkisini inceler. Mardin'in modernleşmeye ilişkin bakış açısı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişteki toplumsal ve kültürel dinamiklerin anlaşılmasını sağlar. Bu anlayış, hem modernleşme süreçlerinin toplum kesimleri üzerindeki etkisini hem de modernleşmenin tarihsel süreklilikler ve kopuşlar çerçevesinde algılanmasını gösterir.

Mardin'in en bilinen kavramsal çerçevesi merkez-çevre ilişkisi teorisidir. Bu teoriye göre Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yana toplumsal ve siyasal yapı, merkezdeki güç merkezleri ile çevresindeki topluluklar arasındaki bir gerilim üzerine inşa edilmiştir.¹⁹⁴ Mardin, modernleşme sürecinin merkez ile çevre arasındaki gerginlikleri daha da kötüleştirdiğini ve bu gerginliklerin Cumhuriyet dönemi boyunca devam ettiğini söylemektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi otoritesi, modernleşme çabalarını yukarıdan aşağıya uygulamış ve bu da çevredeki toplulukların modernleşme projelerine şüpheyile bakmasına neden olmuştur.¹⁹⁵ Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte bu gerginlikler devam etmiş ve modernleşme, laik bir merkez ile geleneksel çevre arasında yeni bir gerginlik alanı yaratmıştır.¹⁹⁶ Bu bağlamda Mardin, Türk modernleşmesinin toplumsal yapının farklı katmanlarındaki dinamikleri değiştirmek yerine merkez-çevre ayrımını daha belirgin hale getirdiğini kaydeder.

Mardin için modernleşme yalnızca batılılaşma ya da teknolojik ilerleme süreci değildir; ona göre modernleşme aynı zamanda ideolojik ve kültürel dönüşüm sürecidir.¹⁹⁷ Modernleşme, devletin merkezi gücünün güçlendirilmesi ve laik bir toplumsal yapının inşasıyla yakından bağlantılıdır. Bu durum din ve devlet ilişkilerinin yeniden yapılandırılması bağlamında önem kazanmaktadır. Mardin, özellikle dini kurumların modernleşme sürecindeki rolünü ve dinin toplumun farklı kesimlerinde bir direnç ya da uyum mekanizması olarak nasıl işlev gördüğünü incelemiştir. Ona göre dinin toplumsal alandaki konumu modernleşme sürecine bir engel teşkil etmemekte, aksine bu sürecin önemli bir parçası olarak yeniden yorumlanmaktadır.¹⁹⁸ Özellikle dini liderlerin ve yapıların modernleşme sürecine uyum sağlama ya da onu etkisiz kılma biçimlerine ilişkin analizi bu konuda yeni tartışma alanları açmaktadır.

¹⁹⁴ E. Fuat Keyman, “Şerif Mardin’i Okumak: Modernleşme, Yorumbilgisel Yaklaşım ve Türkiye”, *Şerif Mardin’ Armağan*, Der: Ahmet Öncü ve Orhan Tekelioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.43.

¹⁹⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.112.

¹⁹⁶ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 45.

¹⁹⁷ Şeref Uluocak, “Şerif Mardin”, *Türkiye’de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008, s.179.

¹⁹⁸ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Şerif Mardin'in modernleşme çalışmalarında dikkat çeken bir diğer unsur ise modernleşmenin toplumsal yapı ve toplumsal tabakalaşma süreçleri üzerindeki etkisidir. Mardin, Osmanlı'dan başlayarak modernleşme süreçlerinin belirli toplumsal sınıflara nasıl yayıldığını ve bu sınıflar arasındaki etkileşimi nasıl şekillendirdiğini ayrıntılı olarak inceler.¹⁹⁹ Modernleşmenin elitler ve halk arasında nasıl algılandığı ve bu iki kesimin modernleşme projelerine nasıl farklı tepkiler verdiği Mardin'in analizinde önemli rol oynar.²⁰⁰ Ona göre modernleşme projeleri öncelikle Batılılaşmış elitler tarafından desteklenirken, çevre olarak adlandırdığı kitleler arasında şüpheyile karşılanmıştır. Bu şüphe, modernleşme süreçlerinin merkezi otoriteyi güçlendiren ancak yerel dinamikleri hesaba katmayan politikalarıyla daha da kötüleşmiştir.

Mardin'in modernleşmeye yönelik eleştirilerinden biri, süreçteki toplumsal katılımın sınırlı olmasıdır. Ona göre, modernleşme süreçleri yukarıdan aşağıya bir yapıya sahiptir ve kamunun katılımı sınırlıdır. Bu durum da modernleşme çabalarının bir tür dayatma olarak algılanmasına ve toplumda dirençle karşılaşmasına yol açmıştır.²⁰¹ Özellikle köy toplumlarında ve kırsal alanlarda modernleşme politikaları, bu tür direnç ve bölünmeleri üreten başlıca alanlardan biridir. Mardin, modernleşmenin başarılı olması için yerel halkın kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarının dikkate alınması ve modernleşmenin halk tarafından kabul edilen bir süreç haline gelmesi gerektiğini söylemiştir.²⁰² Mardin'in modernleşme analizinde önemli bir yer tutan terimlerden biri de "ideoloji"dir. Modernleşme sürecinin ideolojik boyutu, laiklik, milliyetçilik ve devletçilik gibi unsurlarla karakterize edilir. Bu ideolojiler toplumun farklı kesimleri üzerinde homojenleştirici bir etki yaratmaya çalışmıştır. Ancak Mardin, bu homojenleştirme çabalarının toplumsal yapıdaki çeşitliliği ve farklılıkları göz ardı etme eğiliminde olduğunu belirtir.²⁰³ Modernleşme süreci bu bağlamda bir ulus-devlet inşa etme girişimi olarak görülse de toplumsal yapıyı homojenleştirmeyi amaçladığı için merkez ile çevre arasında yeni gerilim alanları yaratmıştır. Mardin bu durumu açıklarken, Cumhuriyet dönemi modernleşme projelerinin

¹⁹⁹ Uluocak, "Şerif Mardin", 177.

²⁰⁰ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 86-90.

²⁰¹ Erkan Çav, "Türkiye'de Toplum ve Devlet: Cahit Tanyol ile Şerif Mardin'in Yaklaşımları Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S:40, Yıl:2018, s.328-373.

²⁰² Onur Baltu, "Niyazi Berkes ve Şerif Mardin: Türk Modernleşme Literatürü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Tarih Yazımı Dergisi*, S:2, Yıl: 2023, s.326-350.

²⁰³ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 104.

ideolojik boyutunu ve bu projelerin yerel dinamiklerle ilişkisini ayrıntılı olarak analiz eder.²⁰⁴

Şerif Mardin'in modernleşme analizinde özellikle dikkat çeken bir diğer boyut ise birey ve toplumsal dönüşüm arasındaki etkileşimdir. Ona göre modernleşme yalnızca yapısal değişimle sınırlı bir süreç değildir; aynı zamanda bireyin kimliğini, değerlerini ve anlam dünyalarını yeniden şekillendirmeyi de içerir.²⁰⁵ Bu noktada Mardin, Türk modernleşmesinde bireyin kimlik krizine ilişkin önemli bir tartışmayı gündeme getirir. Batılılaşma ve modernleşmenin yarattığı yeni toplumsal normlar, bireylerin geleneksel değer sistemlerine olan bağlılığını zayıflatırken, yeni normların tam olarak içselleştirilmesini de zorlaştırmıştır. Mardin'e göre bu durum, bireylerin hem modernleşmeyi destekleyen hem de ona karşı çıkan tutumlar sergilemesine yol açan bir ikilem yaratmıştır.²⁰⁶

Mardin'in "din" ile "modernleşme" arasındaki ilişkiye dair detaylı analizleri bu ikilemi daha iyi anlamamızı sağlar. Mardin'in eserlerinde din, toplumsal bir yapı ve anlam sistemi olarak modernleşmenin önünde bir engel olarak değil, modernleşme sürecinde işlevini yeniden kazanan bir olgu olarak görülür. Özellikle İslam'ın hem geleneksel toplumun bir parçası olarak korunduğunu hem de Türkiye'deki modernleşme süreçlerinde modernleşmeyi meşrulaştırmak için bir araç olarak kullanıldığını belirtir.²⁰⁷ Bu ikili rol, Türkiye'nin sekülerleşme deneyimini diğer ülkelerden ayıran bir özellik olarak ortaya çıkar. Mardin, dinin toplumsal dayanışmayı güçlendiren yönüne dikkat çekerken, aynı zamanda dinin modernleşmenin yarattığı bireysel ve toplumsal kimlik krizlerini çözme potansiyeline de vurgu yapar. Bu bağlamda Mardin'in analizi, sekülerleşme ile din arasındaki diyalektik ilişki aracılığıyla modernleşme süreçlerini yeniden değerlendirmemize olanak tanır.

Mardin'in modernleşme sürecinde iletişim ve kültürel aktarımın rolüne ilişkin değerlendirmeleri de büyük önem taşımaktadır. Özellikle, matbaanın geç tanıtılması ve modern okuryazarlık oranının düşük olması nedeniyle yazılı kültürün Osmanlı ve erken

²⁰⁴ Alim Arlı, *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yayınları, İstanbul 2018, s.101.

²⁰⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.27.

²⁰⁶ Michael E. Meeker, "Müslüman Aydın ve Okuyucuları: Türkiye Cumhuriyeti'ndeki İnananlar Arasında Yeni Bir Yazar ve Okur Biçimi", *Ortadoğu'da Kültürel Geçişler*, Çev., B. Koçak, Der: Ş. Mardin, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2007, s.202.

²⁰⁷ Cem Özkurt, "Bir Şerif Mardin ve Mübcecel Kıray Okuması: Yakın Tarihimizde Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları", *Mavi Atlas*, S:1, Yıl:2020, s.57-70.

Cumhuriyet dönemlerinde sınırlı bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir.²⁰⁸ Bu durum, modernleşme projelerinin daha dar bir seçkinler grubuyla sınırlı kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, Mardin modernleşme süreçlerini incelerken kültürel aktarımın biçimlerini ve araçlarını dikkate almaktadır. Modernleşme mesajlarının özellikle kırsal topluluklarda nasıl yorumlandığı ve yeniden üretildiği, Mardin'in analizlerinde derinlemesine ele alınan konulardan biridir.²⁰⁹

Şerif Mardin'in eserleri, modernleşme ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiyi değerlendirirken, modernleşmenin beraberinde getirdiği risklere ve aynı zamanda getirdiği fırsatlara da dikkat çekmektedir. Modernleşmenin, ekonomik ve teknolojik gelişme potansiyelinin yanı sıra, toplumsal eşitsizlikleri derinleştirme riskini de taşıdığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Mardin, modernleşmeyi bir tür "çift hareket" (double movement)²¹⁰ olarak görmektedir. Buna göre hareket bir yandan toplumun bir bölümünü modern değerler ve pratiklerle bütünleştirirken, diğer yandan bu süreçten dışlanan veya uyum sağlayamayan kesimlerde yabancılaşma ve direnç yarattığını ifade ederek bu tür dinamiklerin, modernleşme süreçlerinde ortaya çıkan toplumsal çatışmaların ve gerginliklerin başlıca nedenlerinden biri olarak kabul etmenin mümkün olduğunu söylemektedir.²¹¹

Ayrıca, Mardin'in modernleşme sürecine yönelik eleştirilerinden biri, bu sürecin toplumsal hafıza üzerindeki etkisidir. Ona göre modernleşme, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçişte görüldüğü gibi, toplumsal hafızanın seçici bir şekilde yeniden yapılandırılmasını içerir.²¹² Osmanlı geçmişinin geleneksel unsurları, modernleşmeyi meşrulaştırma sürecinde ya dışlanmış ya da yeniden yorumlanmıştır. Bu durum, toplumsal kimlik ve aidiyet kavramlarının yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Mardin, bu tür bir hafıza seçiciliğinin, modernleşmenin toplumsal kabulünü güçlendirmek yerine, geçmiş ile

²⁰⁸ Ali Korkmaz ve İbrahim E. Bilici, "Şerif Mardin'in Sosyal Değişim ve Kültürel Tartışmalarında Modernleşme, İletişim ve Dil Bağlantısı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:31, Yıl:2011, s.31-51.

²⁰⁹ Sefer Yıldırım, *Şerif Mardin'de Din ve Modernizm*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006, s.45-48.

²¹⁰ Karl Polanyi'nin "Büyük Dönüşüm" isimli kitabında ortaya çıkardığı bir kavram. Kapitalizmin ve toplumu yıpratıcı etkenlerin yine toplumun kendini korumak amacıyla "savunma mekanizması" geliştirdiğini öne sürdüğü yaklaşım.

²¹¹ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 271-73.

²¹² Uluocak, "Şerif Mardin", 80.

şimdiki zaman arasında toplumsal bütünleşme açısından sorunlu olabilecek bir ayrılık duygusu yarattığını belirtir.²¹³

Mardin'in modernleşmeye bir diğer önemli katkısı da bireysel aktörlerin rolüne yaptığı vurgudur. Ona göre modernleşme süreçleri sadece yapısal değişimlerle değil aynı zamanda bu süreçleri şekillendiren liderlerin, aydınların ve kanaat önderlerinin müdahaleleriyle de belirlenmektedir.²¹⁴ Mardin, Jön Türkler ve erken Cumhuriyet aydınları gibi grupların modernleşme projelerinin ideolojik çerçevesini oluşturmadaki etkisini inceler. Bu grupların Batı'dan ithal edilen modernleşme modellerini Türkiye koşullarına nasıl uyarladıkları ve bunu yaparken yerel değerlerle nasıl etkileşime girdikleri Mardin'in analizinde önemli bir yer tutar. Bu bağlamda modernleşmenin sadece bir devlet politikası değil aynı zamanda bir entelektüel proje olduğu fikrini ortaya koyar.²¹⁵

Şerif Mardin'in modernleşmeye ilişkin bakış açısı bu süreci yalnızca yapısal veya ideolojik bir değişim olarak değil, çok yönlü ve karmaşık bir toplumsal süreç olarak ele alır. Onun analizleri modernleşmenin toplumsal aktörler, tarihsel bağlamlar ve kültürel dinamikler tarafından nasıl şekillendirildiğini ve değiştirildiğini anlamak için geniş bir bakış açısı sunar. Bu çok boyutlu yaklaşım, yalnızca Türk modernleşmesi için değil, aynı zamanda genel olarak modernleşme teorileri için de zenginleştirici bir çerçeve sunar. Mardin'in çalışması, modernleşme süreçlerini değerlendirirken yerel ve küresel dinamiklerin etkileşimini göz ardı etmememiz gerektiğini hatırlatır.

3.3.3. Erol Güngör

Erol Güngör'ün modernleşme anlayışı ise hem Türk toplumunun tarihsel süreçlerini hem de Batı modernleşmesiyle etkileşimlerini hesaba katan derin bir bakış açısına sahiptir.²¹⁶ Onun düşüncesinde modernleşme, yalnızca teknik veya ekonomik ilerleme olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel değişimle yakından bağlantılı bir süreç olarak da anlaşılmaktadır. Erol Güngör, modernleşmeyi yerel değerlere ve tarihsel bağlamlara uygun olarak yeniden yorumlanması gereken bir olgu olarak görür ve bu sürecin kültürel köklerden kopmadan gerçekleştirilmesi gerektiğini savunur.²¹⁷

²¹³ Yıldırım, *Şerif Mardin'de Din ve Modernizm*, 85.

²¹⁴ Özkurt, "Bir Şerif Mardin", 64-5.

²¹⁵ Alper Mumyalmaz, "Şerif Mardin", *Türk Sosyologları*, Der: N. Avcı ve E. Aksoy, Lisans Yayınları, İstanbul 2017, s.453.

²¹⁶ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

²¹⁷ M. Yavuz Alptekin, "Erol Güngör", *Türkiye'de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008, s.435.

Güngör'e göre modernleşme süreci, Batı toplumlarında belirli tarihsel ve kültürel koşullar altında gelişen bir değişimin sonucudur.²¹⁸ Batı modernleşmesinin, bilimsel devrimlerin, aydınlanma düşüncesinin, sanayi devriminin ve burjuva kültürünün etkisiyle şekillenmiştir. Ancak Güngör, bu sürecin her toplum için aynı şekilde tekrarlanmasının mümkün olmadığını belirtir. Türk modernleşmesinin Batı'nın izinden gitmesi gerektiği fikrini eleştiren Güngör, bu sürecin Batılılaşma adı altında geleneksel kültürün dışlanması ve toplumun köklerinden koparılması anlamına gelmemesi gerektiğini belirtir. Ona göre modernleşmenin başarısı, Batı'dan gelen teknik ve bilimsel unsurların Türk toplumunun kendi değerleriyle bir bütün haline getirilmesine bağlıdır.²¹⁹

Erol Güngör'ün modernleşme analizlerinde öne çıkan önemli bir konu kültür ve kimlik sorunudur. Güngör, modernleşmenin bir toplumun kültürel yapısı üzerindeki etkilerini tartışırken, değişim süreçlerinde kültürün dayanıklılığına ve uyarlanabilirliğine dikkat çekmektedir. Ona göre kültür, yalnızca geleneksel öğelerin toplamı değil, aynı zamanda bir toplumun temel değerlerini ve anlam dünyasını şekillendiren bir bütündür. Modernleşme bu anlam dünyasında önemli değişimler getirirken, kültürel öğeler tümüyle reddedilirse veya yok sayılırsa toplumsal bütünleşmede sorunlara yol açabilir.²²⁰ Bu bağlamda Güngör, Türk modernleşmesinde dinsel ve kültürel değerlerin önemini vurgular. Dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinin modernleşme sürecinde tümüyle dışlanmaması gerektiğini, aksine bu değerlerin modernleşmenin bir parçası haline getirilmesi gerektiğini savunur.²²¹

Erol Güngör'ün eserlerinde dikkat çeken bir diğer nokta ise modernleşmenin sosyal-psikolojik boyutudur. Güngör, modernleşme süreçlerinin birey ve toplum üzerindeki psikolojik etkilerini analiz ederken, modernleşmenin kimlik krizlerine ve toplumsal yabancılaşmaya yol açabileceğini belirtir.²²² Türk toplumunda Batılılaşma hareketleriyle ortaya çıkan kimlik sorunlarını değerlendiren Güngör, bu durumun bireyin aidiyet krizine yol açtığını söyler. Buna göre Batı değerleriyle geleneksel Türk-İslam değerleri arasındaki çatışma, bireyin toplumsal yaşamında ve anlam dünyasında bir bölünme yaşamasına neden

²¹⁸ Oğuzhan Bilgin, "Erol Güngör", *Türk Sosyologları*, Der: N. Avcı ve E. Aksoy, Lisans Yayınları, İstanbul 2017, s.285.

²¹⁹ Bilgin, "Erol Güngör", 286-7.

²²⁰ Taha Akyol, "İnsan, Alim ve Düşünür Yönleriyle Ağabeyim Erol Güngör", *Erol Güngör*, Der: M. Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.101

²²¹ Erol Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Yer-Su Yayınları, İstanbul 2020, s.4-7

²²² Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, 143.

olmuştur.²²³ Güngör, bu tür çatışmaları çözmek için toplumun kendi tarihsel ve kültürel mirasıyla uyumlu bir modernleşme modeline yönelmesi gerektiğini savunur.

Erol Güngör, modernleşmenin siyasal ve ekonomik boyutlarına da önemli bir yer ayırmaktadır. Özellikle Türkiye'de modernleşme süreçlerinin devlet eliyle ve yukarıdan aşağıya bir modelle uygulanmasından kaynaklanan sorunlara işaret etmektedir.²²⁴ Modernleşme süreçlerinin başarılı olabilmesi için toplumsal katılımın sağlandığı bir anlayışın geliştirilmesi gerekmektedir. Devletin modernleşme politikası halkın değerlerini ve beklentilerini dikkate almazsa toplumda direnç ve yabancılaşma ortaya çıkacaktır. Bu nedenle Güngör, modernleşmenin tabana ulaşmasını ve halkın modernleşme sürecine aktif olarak katılmasını talep etmektedir. Ekonomik kalkınma, eğitim reformları ve sosyal adalet politikaları, modernleşmenin başarılı bir şekilde uygulanması için vazgeçilmez unsurlar olarak kabul edilmektedir.

Erol Güngör'ün modernleşmeye ilişkin temel vurgularından biri, modernleşmenin yalnızca teknik ve maddi ilerlemeyi değil, aynı zamanda ahlaki ve ruhsal dönüşümü de gerektirdiğidir.²²⁵ Güngör, modernleşmenin yalnızca Batı'nın bilimsel ve teknolojik başarılarını taklit etmekle ilgili olmadığını, aynı zamanda bir zihniyet değişikliğiyle ilgili olduğunu belirtir.²²⁶ Bu zihniyet değişikliği, bireyin ve toplumun değerlerini, alışkanlıklarını ve düşünme biçimlerini değiştirmeyi amaçlamalıdır. Ancak bu dönüşüm, toplumun kendi kültürel ve tarihsel bağlamını hesaba katmalıdır. Güngör, modernleşmenin geleneksel değerlerle çatışmak yerine onları dönüştürerek ve yeniden yorumlayarak gerçekleşmesi gerektiğini savunur.²²⁷

Eğitimin rolü Erol Güngör'ün modernleşme anlayışında da önemli bir yere sahiptir. Ona göre eğitim hem bireyin zihniyetinin değişmesini sağlamak hem de toplumsal yapının modernleşmesini desteklemek için modernleşme sürecinde önemli bir araçtır. Ancak bu eğitimin toplumun kültürel ve ahlaki değerlerini dışlayan bir anlayıştan uzak olması gerektiğini vurgular. Eğitim reformları, modernleşmenin toplumsal tabana yayılması ve bireyin bu sürece uyum sağlaması elzemdir. Güngör, modern eğitimin bireyin toplumsal

²²³ Güngör, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, 146.

²²⁴ Mümtaz'er Türköne, "Erol Güngör: Önce Şüphe", *Erol Güngör*, Der: M. Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.107

²²⁵ Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, Yer-Su Yayınları, İstanbul 2019, s.82

²²⁶ Akyol, "İnsan, Alim ve Düşünür", 99.

²²⁷ Güngör, *Dünden Bugünden Tarih*, 13.

sorumluluğunu ve ahlaki değerlerini geliştiren ve aynı zamanda teknik beceriler kazandıran bir yapıya sahip olması gerektiğini belirtir.²²⁸

Erol Güngör'ün modernleşme anlayışında dikkat çeken bir diğer boyut ise Türk modernleşmesinin kendine özgü dinamikleri çerçevesinde ele alınması gerektiğidir. Güngör, modernleşmenin sadece ithal edilen bir süreç değil, toplumsal ihtiyaçlara yanıt veren yerel bir dönüşüm olması gerektiğini söyler.²²⁹ Bu bağlamda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar geçen dönemdeki değişimlerin ve bu değişimlerin toplumsal yapı üzerindeki etkilerinin yakından incelenmesi gerektiğini ifade eder. Özellikle Tanzimat ve Meşrutiyet gibi reform hareketlerinin Osmanlı modernleşmesi çerçevesinde toplum üzerindeki kısmi etkileri ve bu hareketlerin halkla olan bağlarının zayıf olması Güngör'ün eleştirdiği noktalar arasındadır. Güngör, modernleşmenin yalnızca bir elit grubunun çabası olarak kalmasının toplumsal bütünleşmeyi engellediğini ve modernleşme projelerinin başarısızlığa uğramasına yol açtığını da eserlerinde göstermektedir.²³⁰ Güngör'e göre modernleşmenin başarılı olabilmesi için toplumun farklı kesimleri arasında bir denge kurulması gerekir. Bu denge, geleneksel ve modern değerlerin çatışmasını değil, uyumlu bir şekilde bir arada yaşamasını gerektirir. Güngör, Türkiye'yi modernleştirirken elitlerin Batı'yı idealize ederek halkın ihtiyaç ve değerlerine yeterince dikkat etmediklerini vurgular.²³¹ Bu durum, modernleşme çabalarının toplumun büyük bir kesimi tarafından tepkiyle karşılanmasına neden olmuştur. Güngör, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan reformların, toplumun kültürel birikimini ve sosyal dokusunu göz ardı ederek hızlı bir değişim yaratmaya çalıştığını belirtir.²³² Ona göre böyle bir yaklaşım, modernleşme sürecinde kalıcı toplumsal değişim yerine kısa vadeli ve yüzeysel dönüşümlere yol açmıştır.

Erol Güngör'ün modernleşme anlayışı, sıklıkla toplumsal adalet ve ahlaki değerlerin yanı sıra teknolojik ve ekonomik ilerlemenin önemine vurgu yapar. Güngör, modernleşmenin toplumsal eşitsizlikleri daha da kötüleştirebileceği riskine dikkat çeker ve modernleşmenin yalnızca ekonomik kalkınmayı değil aynı zamanda toplumsal refahı ve adaleti de sağlaması gerektiğini söyler. Ona göre, modernleşme sürecinde ekonomik büyüme ile toplumsal adalet arasında bir denge kurmak, modernleşmenin sürdürülebilirliği için hayati

²²⁸Güngör, 47-58.

²²⁹Gürkan Şevket Avcıoğlu, "Erol Güngör'ün Toplumsal Değişme Anlayışı ve Günümüze Dair Bazı Değerlendirmeler", *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, S:5, Yıl:2020, s.61-73.

²³⁰Güngör, 14.

²³¹Güngör, 16.

²³²Güngör, 79-92.

önem taşır. Bu bağlamda Güngör, sanayileşme ve kentleşme gibi modernleşme unsurlarının toplumsal dokuyu zayıflatacak şekilde uygulanmaması gerektiğini belirtir.²³³ Kırsal kesimde yaşayan insanların modernleşme sürecine entegre edilmesi, toplumsal bütünlüğün sağlanması ve modernleşmenin toplum genelinde yaygınlaştırılması için bir zorunluluktur.

Güngör'ün modernleşmeye bir diğer önemli katkısı da Batı modernleşmesinin eleştirel olarak değerlendirilmesi gerektiği düşüncesidir. Güngör, Batı'nın modernleşme sürecinde karşılaştığı toplumsal, ahlaki ve çevresel sorunlara dikkat çeker ve bu sorunların Türk modernleşmesi için bir ders olduğunu belirtir. Özellikle Batı toplumlarında bireycilik, materyalizm ve tüketim kültürünün neden olduğu toplumsal ve ahlaki sorunlar Güngör'ün modernleşme kuramında eleştirel bir bakış açısıyla ele alınır.²³⁴ Ona göre Türk modernleşmesi bu tür sorunlardan kaçınmak için kendi kültürel ve manevi değerlerini güçlendirmeli ve bu değerlere dayalı bir modernleşme modeli geliştirmelidir.

Güngör, modernleşme süreçlerinde liderliğin ve entelektüel kadronun önemini de vurgular. Ona göre modernleşmenin başarılı olabilmesi için liderler ve entelektüellerin toplumun değerlerini anlamaları ve bu değerlerle uyumlu politikalar geliştirmeleri gerekir. Batı değerlerini olduğu gibi kabul eden bir zihniyet yerine, eleştirel ve uyumlu davranan liderlere ihtiyaç vardır.²³⁵ Güngör, özellikle Cumhuriyet döneminde böyle bir liderlik yaklaşımının eksikliğine dikkat çeker ve bu eksikliğin modernleşme sürecindeki sorunların temel nedenlerinden biri olduğunu belirtir.

Sonuç olarak Erol Güngör'ün modernleşme anlayışı, Türk toplumunun tarihsel ve kültürel gerçekliklerinden şekillenen ve Batı'dan ithal edilen bir modelin ötesine geçen modernleşme anlayışını ifade eder. Güngör, modernleşmeyi yalnızca ekonomik veya teknik bir değişim olarak değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ahlaki bir değişim olarak da görür. Bu çok boyutlu yaklaşım, Türk modernleşmesinin sorunlarını anlamak ve çözmek için önemli bir çerçeve sunar. Düşünceleri, modernleşme süreçlerinde yerel ve evrensel değerlerin nasıl uzlaştırılacağına dair önemli ipuçları içerir.

²³³ Sedat Gencer, "Erol Güngör Düşüncesinde Sahih Bir Modernleşmeyi Mümkün Kılacak Bir Unsur Olarak Milli Kültür", *İnsan ve İnsan Dergisi*, S:38, Yıl:2024, s.47-65.

²³⁴ Avcıoğlu, "Erol Güngör'ün Toplumsal", 67.

²³⁵ Güngör, *Dünden Bugünden Tarih*, 50-2.

3.3.4. Baykan Sezer

Baykan Sezer ise Türk modernleşmesiyle eleştirel bir şekilde ilgilenen ve öncelikle sosyolojik analizleriyle dikkat çeken bir düşünür olarak karşımıza çıkar. Sezer, modernleşmeyi Batı merkezli bir olgu olarak görmüş ve bu sürecin Türk toplumundaki yansımalarını anlamak için tarihsel, kültürel ve ekonomik bağlamları dikkate alan bir yaklaşım seçmiştir.²³⁶ Sezer'in modernleşme anlayışı, yerel ve evrensel unsurların birlikte değerlendirilmesini gerektirirken, Batı'nın tarihsel koşullarının dışında gelişen toplumlar üzerindeki modernleşmenin etkisine yönelik yoğun bir eleştiriyi de içermektedir. Ona göre, modernleşme süreci, Batı dışı toplumlarda tarihsel ve kültürel sürekliliği baltalayan yabancılaşma yaratarak toplumsal kimliği tehdit etmektedir.²³⁷

Sezer, modernleşme kavramını Batı toplumlarının tarihsel ve sosyo-ekonomik koşulları içinde gerçekleşen bir dönüşüm süreci olarak anlamaktadır. Bu süreç Batı'da Rönesans, Aydınlanma ve Sanayi Devrimi gibi dönemler tarafından şekillendirilmiş ve kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkmasıyla küresel bir boyut kazanmıştır. Ancak Sezer'e göre Batı modernleşmesinin bu benzersiz tarihsel bağlamı, diğer bölgelerde tam olarak kopyalanamayacak kadar benzersizdir.²³⁸ Bu nedenle, Türk modernleşmesi gibi Batı dışı modernleşme süreçleri genellikle bir tür "taklit" olma eğilimindedir. Bu bağlamda Sezer, Türk modernleşmesini yerel koşullardan bağımsız olarak Batı modelini kopyalama girişimi olarak değerlendirmiş ve bunun yol açtığı toplumsal ve kültürel sorunlara işaret etmiştir.

Baykan Sezer, modernleşme ve batılılaşıma kavramlarını birbirinden ayırır. Ona göre, modernleşme teknik, bilimsel ve ekonomik ilerlemeyi içerirken, batılılaşıma bu unsurların belirli bir kültürel bağlamda ele alınmasını gerektirir.²³⁹ Sezer, Türk modernleşmesinin sıklıkla batılılaşıma olarak algılandığını ve bunun da modernleşmenin özünü anlamayı engellediğini savunur.²⁴⁰ Sezer'e göre, yalnızca Batı'nın teknolojik ve bilimsel başarılarını değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal normlarını da Türk modernleşmesine uyarlama girişimi, yerel kültürün değerlerini baltalayan bir süreci tetiklemiştir. Bu, özellikle Osmanlı

²³⁶ Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, "Baykan Sezer", *Türkiye'de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008, s.492

²³⁷ Eğribel ve Özcan, "Baykan Sezer", 493.

²³⁸ Ergün Yıldırım, "Baykan Sezer'in Modernleşmeye Sosyolojik Eleştirisi: Niçin Modernleşme?", *Sosyologca*, S:24, Yıl: 2022, s.121-128.

²³⁹ Mustafa Kemal Şan ve Sevcan Şenkaloğlu, "Batı Sosyolojisi Karşısında Türkiye'de Yerli Sosyoloji Arayışı", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, S:9, Yıl:2019, s.35-59.

²⁴⁰ Baykan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988, s.7-9.

modernleşmesinden beri gözlemlenen ve Cumhuriyet döneminde de devam eden bir eğilimdir.²⁴¹

Sezer'in modernleşmeye yönelik eleştirilerinden biri, bu sürecin Türk toplumunda yarattığı kültürel yabancılaşmadır. Sezer, modernleşme süreçlerinin Batı'da da toplumsal ayrışma ve bireysel yabancılaşma gibi sorunlara yol açtığını, ancak bu sorunların Batı dışı toplumlarda daha da kötüleştiğini belirtir.²⁴² Türk toplumunun modernleşmesi, nüfusun büyük bir kesiminin gündelik yaşamını etkilemeyen elitist bir proje olarak kalır. Sezer, modernleşme hareketlerinin özellikle Batı'nın tarihsel ve toplumsal bağlamından koparak uygulanmasının Türk toplumunda kimlik krizlerine ve toplumsal kutuplaşmaya yol açtığını belirtir.²⁴³ Bu anlamda Sezer, modernleşmeye yerel bağlamı dikkate alan bir yaklaşımla yaklaşılması gerektiğini savunur.

Baykan Sezer, modernleşmenin ekonomik boyutunu da kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir. Ona göre modernleşme, kapitalist üretim biçiminin yaygınlaşmasıyla yakından bağlantılıdır ve bu süreç Batı dışı toplumları ekonomik bağımlılığa sürüklemiştir.²⁴⁴ Sezer, özellikle Türkiye gibi ülkelerde modernleşmenin sanayileşme ve ekonomik kalkınma gibi hedefler doğrultusunda tasarlandığını ancak bu hedeflere ulaşıldığında genellikle dışa bağımlı bir ekonomik yapının ortaya çıktığını ifade ederek bu durumun yerli üretim mekanizmalarının gelişmesini engellediğini ve toplumsal yapıda derin eşitsizliklere yol açtığını ifade etmiştir. Sezer bu anlamda modernleşmenin ekonomik boyutunun ulusal çıkarlar doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.

Sezer'in modernleşme analizlerinde önemli yer tutan bir diğer tema ise tarihsellik kavramıdır. Sezer, modernleşmenin tarihsel bir süreç olarak görülmesi gerektiğini vurgulayarak Türk modernleşmesinin Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan reformlarla şekillendiğini belirtir.²⁴⁵ Ancak Batı'daki modernleşme süreçlerinden farklı olarak, bu reformların büyük ölçüde dış baskılara ve krizlere yanıt olarak geliştirildiğini savunur. Sezer'e göre, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet gibi modernleşme tedbirleri Batı'dan alınan bazı kurumsal ve yasal düzenlemelerin ötesine geçememiştir. Bu nedenle Türkiye'deki modernleşme, Batı'daki gibi organik bir dönüşüm sürecinden ziyade dışsal bir adaptasyondur.

²⁴¹ Sezgin Kızılcıkel, *Baykan Sezer'in Sosyolojik Anlayışı*, Anı Yayınları, Ankara 2000, s.155-157.

²⁴² Kızılcıkel, *Baykan Sezer'in Sosyolojik*, 186-96.

²⁴³ Eğribel ve Özcan, "Baykan Sezer", 519.

²⁴⁴ Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, 25-33.

²⁴⁵ Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s.31-39.

Baykan Sezer, modernleşme sürecinin sosyo-kültürel etkisini değerlendirirken bu süreçteki seçkin-kamu ayrımına dikkat çeker. Ona göre modernleşme projeleri genellikle seçkinler tarafından tasarlanmış ve toplumun geniş kesimlerinin talep ve ihtiyaçları göz ardı edilmiştir.²⁴⁶ Bu durum toplumda kutuplaşmaya yol açmış ve modernleşme sürecinin toplumsal bütünleşme yerine ayrışmaya yol açmasına neden olmuştur. Sezer, modernleşmenin toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde yeniden düşünülmesi gerektiğini savunarak bu bağlamda insanların kültürel değerlerinin ve ihtiyaçlarının modernleşme sürecine entegre edilmesi gerektiği belirtilir.²⁴⁷

Bu nedenle Baykan Sezer'in modernleşmeye ilişkin bakış açısı, Türk modernleşmesinin Batı merkezli bir modelden ziyade yerel ve tarihsel bağlamları dikkate alarak yeniden değerlendirilmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Sezer, modernleşmeyi toplumsal değerleri ve kimliği koruyarak sürdürülebilir bir dönüşüm olarak anlamaktadır. Eleştirel bakış açısı, Türk modernleşmesinin sorunlarını anlamak ve çözmek için önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Sezer, modernleşmenin yalnızca teknik veya ekonomik bir ilerleme değil, aynı zamanda bir toplumsal bütünleşme ve kimlik oluşumu süreci olduğunu savunur ve bu süreci yerel dinamiklere uygun şekilde yönetmenin gerekli olduğunu düşünür.

3.3.5. Ziya Gökalp

Ziya Gökalp'in modernleşme kavramı ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecini etkileyen modernleşme çabaları bağlamında önemli bir yere sahiptir. Gökalp, modernleşme sürecini sadece teknik ya da ekonomik bir değişim olarak değil, sosyal, kültürel ve manevi boyutları da içeren kapsamlı bir değişim projesi olarak görür. Onun modernleşme anlayışı, gelenek ile modernlik arasında bir uzlaşma arayışına dayanır ve bu bağlamda “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” şeklinde formüle ettiği üçlü sentez yaklaşımına dikkat çeker.²⁴⁸

Gökalp'e göre modernleşme batılılaşma ile eş anlamlı değildir. Ona göre, Batı medeniyetinden teknoloji, bilim ve akılcılık gibi unsurlar alınmalı; ancak Türk toplumunun milli ve dini değerleri korunmalı ve toplumsal yapının özgünlüğü muhafaza edilmelidir.²⁴⁹ Gökalp, modernleşmenin ancak insanların kültürel kodlarıyla uyumlu olduğu takdirde toplumsal düzeyde kök salabileceğini vurgulamış ve bu bağlamda “medeniyet” ile “hars”

²⁴⁶ Ahmet Ayhan Koyuncu ve Recep Bozkurt, “Yerli Sosyolojinin İmkânı Olarak Baykan Sezer”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:4, Yıl:2019, s.93-100.

²⁴⁷ Eğribel ve Özcan, “Baykan Sezer”, 522.

²⁴⁸ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2024.

²⁴⁹ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.56.

arasında bir ayırım yapmıştır. Medeniyet evrenselliği ve tüm toplumların ortak birliğini temsil ederken, hars bir millete özgü kültürel ve manevi değerleri ifade eder.²⁵⁰ Modernleşme sürecinde medeniyetten faydalanırken kültürün de korunması gerektiği fikri, Gökalp'in kendine özgü modernleşme anlayışını şekillendiren temel unsurlardan biridir.

Gökalp pozitivist bir dünya görüşüne sahip olmakla birlikte, bu yaklaşımını toplumun milli ve dini yapısıyla uzlaştırmak istemiştir. Auguste Comte ve Emile Durkheim gibi Batılı sosyologlardan etkilenen Gökalp, modernleşme sürecinde toplumsal olguların bilimsel yöntemlerle incelenmesinin önemine işaret etmiştir.²⁵¹ Ancak bu bilimsel bakış açısını kendi kültürel ve tarihsel bağlamına uyarlayarak Türk toplumunun ihtiyaçlarına cevap veren bir modernleşme modeli geliştirmeye çalışmıştır. Bu noktada Gökalp'in düşüncesinde Durkheim'ın “kolektif bilinç” kavramının etkisi açıkça görülmektedir. Ona göre bir toplumun kolektif bilinci o toplumun kimliğini ve sürekliliğini sağlayan temel unsurdur. Modernleşme bu bilince zarar vermeden gerçekleşmelidir.²⁵²

Gökalp'in modernleşme anlayışı, eğitim ve dil gibi alanlarda somut siyasi önlemler önerdiğinde de netleşir. Gökalp'e göre eğitim, modernleşmenin en önemli araçlarından biridir. Türk toplumunun modernleşme sürecinde milli bir eğitim sisteminin kurulması, Batı'dan bilimsel ve teknik bilgi transferi kadar önemlidir. Gökalp, eğitimin sadece bireysel gelişimi değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşmeyi de güçlendirdiğini savunmuştur. Dil konusunda ise Gökalp, sadeleştirilmiş ve milli bir Türkçe anlayışını savunmuş; dilin milli kimliğin taşıyıcısı ve modernleşme sürecinin bir parçası olduğunu vurgulamıştır.²⁵³

Gökalp'in modernleşme fikri, geleneksel değerleri korurken modern bir toplum inşa etmeyi amaçlayan pragmatik bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu yaklaşım, Türk modernleşmesinin ilk aşamaları üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir ve özellikle Cumhuriyet dönemi reformlarının ideolojik temeli açısından önem arz etmektedir. Gökalp'in fikirleri Türk modernleşmesinin çeşitli aşamalarında tartışılmış, eleştirilmiş ve yeniden yorumlanmıştır. Bununla birlikte, gelenek ve modernite arasında bir denge kurma çabaları hem kendi dönemi hem de sonraki dönemler için önemli bir referans noktası olmaya devam etmiştir.

²⁵⁰ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 58.

²⁵¹ Hasan Bülent Kahraman, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.133.

²⁵² Aynur Erdoğan, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, *Ziya Gökalp*, Der: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s.78.

²⁵³ Erdoğan, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, 79.

Ziya Gökalp'in modernleşme kavramı böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Türk toplumunun kimlik arayışlarına ve modernleşme deneyimlerine kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Gökalp, milli değerlere uygun bir modernleşme modeli geliştirmeye çalışmış ve bu süreçte sosyal bilimlerin öncü rolüne dikkat çekmiştir. Onun "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" formülü, modernleşmenin yerel ve evrensel unsurlarını birleştirme çabasının bir ifadesi olarak Türk düşünce tarihinde derin izler bırakmıştır. Gökalp'in yaklaşımı, modernleşme sürecine ilişkin farklı yorumların gelişmesine yol açmış ve Türkiye'nin sosyo-kültürel dönüşüm süreci için önemli bir kaynak olmuştur.

Ziya Gökalp'in modernleşme fikirleri daha detaylı incelendiğinde onun sadece bir entelektüel olarak değil, aynı zamanda bir toplum mühendisi olarak da hareket ettiği görülmektedir. Gökalp, modernleşmeyi bir kültürel inşa süreci olarak görmüş ve bu sürecin toplumsal yapının tüm unsurlarını kapsayacak şekilde planlanması gerektiği görüşünü savunmuştur.²⁵⁴ Bu amaçla toplumsal tabakalaşma, aile yapısı, ekonomi, hukuk, siyaset gibi alanlarda değişiklik önerileri geliştirmiştir. Gökalp'in bu çok yönlü yaklaşımı onun modernleşmeyi sadece belli kurumlardaki bir değişim olarak değil, bireyden topluma uzanan bir yeniden yapılanma süreci olarak anladığını göstermektedir.

Gökalp'in modernleşme anlayışının en önemli unsurlarından biri toplumun geleneksel yapısını bozmadan ilerleyebilmesi için modernleşme sürecinin kademeli ve insanların anlayışına uygun olması gerektiği düşüncesidir.²⁵⁵ Bu bağlamda modernleşmenin merkezi seçkinler tarafından kontrol edilmesi gerektiği görüşünü savunan Gökalp, toplumsal dayanışmayı ve milli bilinci korumak için yukarıdan aşağıya reformları savunmuştur.²⁵⁶ Ancak bu reformların halkı yabancılaştırmaması ve yerel değerlerle uyumlu olması gerektiğini vurgulamıştır.²⁵⁷ Ona göre toplumu değiştirmek yalnızca siyasi otoritenin gücüyle değil, aynı zamanda kültürel ve manevi bağların korunmasıyla da mümkündür.

Gökalp'in sosyolojik yöntemi, modernleşmenin etkilerini analiz etmek ve yönetmek açısından da dikkat çekicidir. Gökalp, sosyolojiyi toplumun güncel sorunlarını anlamak ve

²⁵⁴ Ömer Temizkan, "Bir Toplumsal Hafıza İnşa Unsuru Olarak Ziya Gökalp'in Kültürel Ulusçuluk Yaklaşımı", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2022, s.103-112.

²⁵⁵ Enes Kabakçı, "Durkheim ve Gökalp: Tarih, İdeoloji ve Sosyolojinin Özerkliği Meselesi", *Ziya Gökalp*, Der: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011, s.205-214.

²⁵⁶ Ayşe Yıldırım, "Ziya Gökalp'te Toplumsal Değişme: "Kültür-Uyarılık Tezi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:9, Yıl:2013, s.1-20.

²⁵⁷ Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp", *Türkiye'de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008, s.196.

çözüm bulmak için bir araç olarak görmüş ve toplumsal değişim süreçlerine bilimsel bir yaklaşımla yaklaşmıştır. Özellikle Durkheim'ın iş bölümü teorisinden etkilenmiş ve modernleşmenin sosyal uyum üzerindeki etkilerini incelemiştir.²⁵⁸ Geleneksel toplumlarda mekanik dayanışma hakimken, modern toplumlarda organik dayanışmanın gelişmesi gerekmektedir.²⁵⁹

Gökalp'in düşüncesindeki bir diğer önemli tema ise onun birey-toplum ilişkisine yaklaşımıdır. Gökalp, bireyin toplumsal kimliği ve değerleri şekillendiren bir varlık olduğunu vurgulayarak, modernleşme sürecinde bireyin rolünü ele almıştır. Ona göre birey ancak toplumsal değerler ve kolektif bir bilinç çerçevesinde önem kazanabilir. Bu nedenle bireycilik Batı'daki gibi bireysel özgürlüklere değil, toplumsal sorumluluğa ve dayanışmaya dayanmalıdır.²⁶⁰ Gökalp bu yaklaşımla modernleşme sürecinde bireysel haklar ile toplumsal görevler arasında bir denge kurmaya çalışmıştır.

3.3.6. Sait Halim Paşa

Son olarak Sait Halim Paşa ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde modernleşme ve batılılaşma konusundaki fikirleriyle öne çıkan bir düşünür ve devlet adamıdır. Paşa, modernleşme sürecine yönelik eleştirisinde batılılaşma ile modernleşme kavramlarını birbirinden ayırmış, modernleşmeyi İslam toplumlarının gerilemesinden çıkış yolu olarak görürken, batılılaşmayı körü körüne taklit olarak tanımlamıştır.²⁶¹ Onun düşünce dünyasında modernleşme, İslam'ın özüne dönüş ve bu öze dayalı bir yenilenme projesi olarak tasavvur edilmiştir.

Said Halim Paşa'ya göre Osmanlı toplumunun geri kalmışlığının temel nedeni İslam'ın anlaşılmaması ve uygulanamamasıdır. Ona göre Batı'nın yükselişindeki en önemli etken, Hristiyanlığın dünya meselelerinden çekilmesi, bilimsel ve teknolojik gelişmelere alan yaratılmasıdır.²⁶² Ancak İslam, Hristiyanlıktan farklı olarak dünya hayatını ve ahireti bir bütün olarak ele alır. Dolayısıyla İslam toplumlarının kalkınması için Batı'nın yöntemlerini taklit etmek yerine İslam'ın temel değerlerine dönmek ve bu değerleri çağın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlamak gerekir. Sait Halim Paşa, İslam'ın sosyal, siyasi ve ekonomik

²⁵⁸ Sağlam, “Ziya Gökalp”, 175.

²⁵⁹ Sağlam, 175.

²⁶⁰ Yıldırım, “Baykan Sezer’in Modernleşmeye”, 9.

²⁶¹ Ümit Aktaş, “Türk Siyasetinin Muhalif İki Akımı İslamcılık ve Sosyalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.728

²⁶² Aktaş, “Türk Siyasetinin Muhalif”, 754.

düzenini esas alan bir modernleşme anlayışı geliştirmeye çalışmış, Batı'nın pozitivist, materyalist felsefeleri yerine manevi değerlerin önemine vurgu yapmıştır.²⁶³

Paşa, Batılılaşmayı yalnızca teknik ve bilimsel ilerlemelerin bir sonucu olarak değil, aynı zamanda ahlaki ve kültürel bir gerileme olarak görmüştür. Bu bağlamda Batılılaşma ile modernleşme arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre Batılılaşma, Batılı yaşam tarzını, değerlerini ve kurumlarını olduğu gibi benimsemek anlamını ihtiva etmiş ve bu sürecin Osmanlı toplumu için zararlı olduğunu söylemiştir. Said Halim Paşa, Batı'nın bilim ve teknolojiadaki üstünlüğünü kabul etse de bu üstünlüğün Batı'nın ahlaki ve kültürel değerlerinden değil, metodolojik ve bilimsel yaklaşımlarından kaynaklandığını savunarak İslam toplumlarının teknik bilgi ve yöntemleri Batı'dan alabileceklerini; fakat bunu kendi ahlaki değerleriyle uzlaştırmaları gerektiğini ifade etmiştir.²⁶⁴

Said Halim Paşa'nın modernleşme anlayışındaki önemli unsurlardan biri de İslam toplumlarının kendi kimliklerini koruma zorunluluğudur. Ona göre Batı toplumlarının siyasi ve sosyal yapıları Hristiyanlık ve Rönesans gibi tarihsel süreçlerin ürünü olarak şekillenmiştir.²⁶⁵ Bu nedenle Batılı kurum ve değerlerin İslam toplumlarına doğrudan aktarılması mümkün değildir. İslam toplumları modernleşme süreçlerini tarihi, dini ve kültürel bağlamlarını dikkate alarak şekillendirmelidir. Bu bağlamda Said Halim Paşa, şeriatın İslam toplumlarının modernleşmesinde öncü rol oynadığını savunmuştur.²⁶⁶ Ancak dar anlamda şeriatın sadece bir hukuk sistemi olarak değil, sosyal, ekonomik ve ahlaki düzeni kapsayan bütünsel bir çerçeve olarak anlaşılması gerektiğini açıklamıştır.

Eğitim konusu Said Halim Paşa'nın modernleşme tasavvurunda önemli bir konudur. Ona göre eğitim sadece bireylerin bilgi ve becerilerini artıran bir araç değil aynı zamanda toplumun manevi değerlerini yeni nesillere aktaran bir süreçtir. Ancak Osmanlı'da modernleşme sürecinde Batı'dan ithal edilen eğitim sistemleri bu değer aktarımını bozmuş ve genç nesillerin toplumdan yabancılaşmasına yol açmıştır. Said Halim Paşa bu sorunu çözmek için milli ve dini değerlere dayalı bir eğitim sisteminin geliştirilmesini önermiştir.²⁶⁷ Böyle bir eğitim sistemi hem bilim ve teknolojiye bilgili insanlar yetiştirecek

²⁶³ Abdullah Alperen, "Said Halim Paşa'da İslam Dünyasında Geri Kalmışlık ve Geri Kalmışlıktan Çıkış Yolları Üzerine Bir Değerlendirme", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:14, Yıl:2019, s.9-35.

²⁶⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.413.

²⁶⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 416.

²⁶⁶ Berkes, 412.

²⁶⁷ Mardin, *Din ve İdeoloji*, 162.

hem de bu insanların İslam toplumunun manevi ve kültürel değerlerini takip etmesini sağlayacaktır.

Paşa ayrıca modernleşme sürecinin siyasi boyutuna da büyük önem vermiştir. Ona göre Osmanlı'nın çöküşü sırasında Batı'dan ithal edilen anayasal düzen ve parlamenter sistem gibi kurumlar Osmanlı toplumunun sosyo-kültürel yapısına uygun olarak uygulanmamış ve bu da siyasi istikrarsızlığa yol açmıştır.²⁶⁸ Batı siyasi sistemlerinin körü körüne taklit edilmesi yerine, İslam'daki adalet ve istişare ilkelerine dayalı bir siyasi düzenin yaratılmasını savunmuştur.²⁶⁹ Ona göre İslam, toplumsal dayanışmayı ve ahlaki değerleri, bireysel hak ve özgürlükleri garanti altına almaktadır. Bu nedenle modernleşme sürecinde İslam toplumları, Batı'nın liberal ve materyalist ideolojilerine değil, kendi manevi temellerine dayalı bir siyasi model geliştirmelidir.²⁷⁰

Ekonomik modernleşme açısından Said Halim Paşa, İslam ekonomisinin adalet ve paylaşım ilkelerine dayalı yapısını vurgulamıştır. Ona göre Batı kapitalist sistemi bireysel çıkarları ve materyalizmi ön planda tutarak toplumsal eşitsizliklere yol açmıştır.²⁷¹ İslam toplumlarının modernleşme sürecinde böyle bir ekonomik yapıyı benimsemeleri halinde toplumsal huzursuzluğa yol açabileceğini ifade ederek bunun yerine İslam'daki sosyal adalet ilkelerine dayalı ve modern koşullara uygun bir ekonomik düzenin yeniden yorumlanmasını önermiştir.²⁷² Bu yaklaşım hem ekonomik kalkınmayı sağlayacak hem de toplumsal dayanışmayı güçlendirecektir.

Sait Halim Paşa'nın modernleşme fikri, kendi dönemi ve günümüz tartışmaları için önemli bir referans noktası olmaya devam etmektedir. Düşünceleri, İslam toplumlarının Batı karşısındaki konumunu ve modernleşme süreçlerini değerlendirmek için önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Paşa, modernleşmeyi bir taklit süreci olarak değil, bir özeleştirme ve yeniden yapılanma süreci olarak anlamıştır. Bu bağlamda düşünceleri, Batı merkezli modernleşme paradigmasına alternatif bir yaklaşım geliştirmeye çalışan düşünürlere ilham vermeye devam etmektedir. Paşa'nın İslam dünyasının özgünlüğünü koruyarak modernleşebileceğine olan inancı, dönemin ve günümüzün kimlik ve modernleşme tartışmalarında önemli bir rol oynamaktadır.

²⁶⁸ Kudret Bülbül, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Prens Said Halim Paşa*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Gölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s.111.

²⁶⁹ Bülbül, *Bir Siyasal Düşünür Olarak*, 129.

²⁷⁰ Bülbül, 102.

²⁷¹ Bülbül, 124.

²⁷² Alperen, "Said Halim Paşa'da", 16.

4. TÜRK MODERNLEŞMESİNDE POZİTİVİZM

4.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme Tarihine Genel Bakış

Osmanlı toplumunda modernleşme olgusu merkezden çevreye devlet gücünü artıracak yapılar oluşturma amacı güdülerek gerçekleştirilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı ordusunun modernizasyonu bu çabaların ilk adımıdır. Osmanlı ordusu yenilgilerle sarsıldığında, askeri sınıfın güçlendirilmesi ve yeni bir ordu kurulması ilk öncelik haline gelmiştir. II. Mahmud döneminde Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Osmanlı askeri yapısında radikal bir değişime yol açmış, Tanzimat Fermanı ve sonrasında bürokrasinin merkezileşmesi, modern okullardan mezun olan yeni nesil bürokratların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.²⁷³ Bu süreç devletin modern bir merkez-çevre ilişkisinde yeniden inşasını hedeflemiştir.

Osmanlı modernleşmesi, üst sınıf ve yeni orta sınıfların moderniteye yaklaşımlarında farklılık göstermiştir.²⁷⁴ Saray çevresi daha kültürel bir modernleşme anlayışını benimserken, yeni yetişen bürokratlar daha temkinli bir bakış sergilemiştir. Bu farklılık Şerif Mardin'in Osmanlı modernleşmesine dair yaptığı analizlerde de görülmektedir.²⁷⁵ Ahmet Mithat Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa'nın modernleşmeye yaklaşımlarındaki farklar, Osmanlı toplumundaki gelenek ve modernite ilişkisini anlama çabalarına örnek teşkil eder. Ahmet Cevdet Paşa geleneksel bakışı savunurken, Ahmet Mithat daha halk tabanına yönelik bir perspektif sunmuştur.²⁷⁶ Bu bağlamda Osmanlı modernleşmesi yalnızca Batı'nın dayatmalarına bir yanıt olarak değil, toplumsal dinamiklerin de katkısıyla şekillenmiş karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk modernleşme süreci, özellikle kültürel ve toplumsal dönüşüm açısından sancılı ve radikal bir dönem olarak dünyanın farklı bölgelerinde yaşanan modernleşme hareketleriyle benzer sancılara sahiptir. Örneğin, Japonya'nın 1868 yılında dünyaya açılmasıyla başlayan Meiji Restorasyonu dönemi, bazı açılardan Osmanlı modernleşmesine benzese de "Japonya'nın kültürünü koruyarak modernleştiği" gibi popüler bir görüş oldukça yüzeysel bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Japonya'nın hukuk sistemi ve toplumsal yapısı Rusya ve

²⁷³ Berkes, 41-44.

²⁷⁴ Gökmen Kantar, "Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:3, Yıl:2019, s.368.

²⁷⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.55-61. ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s.31-41. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.93-95.

²⁷⁶ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.87.

Avrupa'dan çeşitli unsurlar alarak dönüşmüştür.²⁷⁷ Bu örnekten yola çıkarak, geleneksel yapıların değişim karşısında direnç göstermesi her ne kadar mümkün olsa da modernleşmenin toplumsal dokuları ne denli etkilediği göz ardı edilemez. Modernleşme süreci, eski düzenin yerine yeni bir sosyal, ekonomik ve siyasal yapı kurmayı gerektirir. Bu durum Osmanlı toplumu için de geçerlidir ve her ne kadar direnişler olsa da modernleşmenin tüm toplumsal katmanlarını derinden etkilediği bir gerçektir.

Osmanlı modernleşmesinde devletin merkeziyetçi yapısının korunması ve toplumsal düzenin devamı temel hedeflerden biri olmuştur. Tanzimat Fermanı, bu doğrultuda merkeziyetçi bir yönetimi güçlendirmeyi amaçlarken, bir yandan da batılı sosyal ve siyasal değerlere karşı Osmanlı toplumunu koruma çabasını simgeler.²⁷⁸ Bu reform hareketinin getirdiği "eşitlik" düşüncesi, Osmanlı toplum yapısında derin bir sosyal dönüşümü zorunlu kılmıştır. Ancak bu eşitlik kavramı, Müslüman ve gayrimüslim topluluklarda farklı şekillerde algılanmış ve iki topluluk için de büyük zorluklar yaratmıştır. Tanzimat Fermanı ile devreye sokulan eşitlik ilkesi, gayrimüslim cemaatler içinde belirli bir rahatsızlık uyandırmış; Osmanlı toplumunun geleneksel hiyerarşisi ile gayrimüslim cemaatlerin içsel dinamikleri arasında bir uyumsuzluk yaratmıştır.²⁷⁹ Çeşitli azınlık grupların Tanzimat Fermanı'nı bir "kağıt parçası" olarak görmesi²⁸⁰ ve eşitlik kavramının gayrimüslim topluluklara askeri hizmet zorunluluğu gibi yeni yükümlülükler getirmesi, bu algının bir sonucudur. Osmanlı toplumunun tüm katmanlarında merkeziyetçi bir yapının oluşturulması çabası, Tanzimat'la başlayan ve giderek derinleşen bir devlet politikası haline gelmiştir.

Osmanlı modernleşmesi, yalnızca hukuki dönüşümle sınırlı kalmamış, toplumsal ve kültürel hayatın her alanına nüfuz etmiştir. Tanzimat döneminde başlayan bu reformlar, toplumsal hayata yeni değerler ve normlar getirmiştir. Örneğin, Tanzimat'la birlikte modern hukuk sisteminin benimsenmesi, geleneksel İslam hukuku dışında yeni yargı kurumlarının kurulması gibi yapısal değişikliklere neden olmuştur. Osmanlı devletinde İslam hukukunda olmayan avukatlık gibi yeni mesleklerin ortaya çıkması, modernleşmenin

²⁷⁷ Murat Belge, *Militarist Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.402.

²⁷⁸ Cabir Doğan, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkeziyetçi Bürokratik Yapısının Kurulması ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:33, Yıl:2014, s.55-58.

²⁷⁹ Y. Doğan Çetinkaya, "Hüseyin Cahit Yalçın", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s.323.

²⁸⁰ Kübra Fettahoğlu, "Bir "Ölü Doğum" Hikayesi: 1875 Adalet Fermanı ve Meclis-i Ali-i İcraat'ın Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 2023, s.185-226

Osmanlı toplumu üzerindeki derin etkisinin bir yansımasıdır.²⁸¹ Bu değişiklikler, devletin sosyal yapıya müdahalesini ve halkın günlük hayatında yeni bir düzenin kurulmasını beraberinde getirmiştir.

Modernleşmenin toplumsal hayattaki yansımalarından biri de gündelik yaşamda ve sosyal alışkanlıklarda gözlemlenen değişimlerdir. Tanzimat dönemi itibarıyla kıyafet, yemek ve mimari gibi konularda batılılaşma görülmeye başlanmış, bu da toplumun bir kısmında "gelenekten uzaklaşma" kaygısına yol açmıştır. İkinci Mahmut'un kılık kıyafetteki reformları, Mehmet Kamil Efendi'nin yemek kültürü üzerine yazdığı *Melceü't-Tabbahin* (Aşçıların Sığınağı) gibi eserler, Osmanlı-Türk modernleşmesinin sadece siyasi ya da ekonomik değil, aynı zamanda kültürel bir dönüşüm olduğunu gösterir.²⁸² Yazar Edmondo De Amicis'in 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı toplumunu gözlemlerken belirttiği üzere, geleneksel mahallelerde yaşayan Osmanlı Türkleri ile Tanzimat bürokrasisinin şekillendirdiği yeni bir orta sınıf arasındaki ayrışma, Osmanlı modernleşmesinin toplumsal dokularda yarattığı değişimin en önemli örneklerindendir.²⁸³

Bu örneklerden hareketle Osmanlı modernleşmesini "topyekün" bir süreç olarak ifade etmek mümkündür. Modernleşmenin getirdiği yenilikler ise sosyal, kültürel ve siyasal değişim olarak, toplumun tüm dokularına nüfuz etmiştir. Bu sürecin sancılı ve karmaşık doğası, Osmanlı'nın geleneksel yapısına sıkı sıkıya bağlı olan bir toplumda kaçınılmaz olarak direnç ve uyumsuzluklar yaratmıştır.

Osmanlı modernleşmesi, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla beraber hukuk, yönetim ve toplumsal yapıda büyük değişimler yaşamıştır. Tanzimat Fermanı, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin yasa önünde eşitlik vaat eden bir Osmanlılık kimliğini öne çıkarma çabasıdır.²⁸⁴ O dönemde Osmanlı toplumu hiyerarşik bir yapıdayken, ferman tüm tebaanın kanun önünde eşit sayılacağını duyurmuştur. Ancak, Müslümanlar ve gayrimüslimler için bu yeni düzenin kabulü oldukça zor olmuştur. Müslümanlar için bu, dedelerinin savaşılar kazandığı hakların bir "kağıt parçasıyla" kaybedilmesi olarak algılanmıştır.²⁸⁵

²⁸¹ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.311.

²⁸² Mehmed Kamil, *Melceü't-Tabbahin* (Aşçıların Sığınağı), *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları*:57, Der: Günay Kut ve Turgut Kut, İstanbul 2015.

²⁸³ Edmondo De Amicis, *İstanbul 1874*, Çev., B. Akyavaş, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.215-218.

²⁸⁴ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s.59.

²⁸⁵ Abdülazim İbrahim, "Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S:1, Yıl:2022, s.63-85.

Bu dönemde devlet merkezileşirken hukuk sistemi, eğitim yapısı ve sosyal kurumlar yeniden düzenlenmiş, Avrupa'daki kurumlar Osmanlı bünyesine uyarlanmaya başlanmıştır.²⁸⁶ 1838 tarihli Ceza Kanunu, toprak kanunları ve hatta Osmanlı İmparatorluğu'nda yer almayan bir meslek olarak avukatlık bile 1879'da kabul edilmiştir.²⁸⁷ Bu yeni kurumlar, Osmanlı'nın modernleşme sürecindeki dönüşümün hukuki ve sosyal altyapısını oluşturmuştur.

Eğitim ise modernleşmenin vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı döneminde sınırlı eğitim fırsatlarına rağmen, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki alfabe değişikliği, okuryazar oranını hızla arttırmak için atılmış radikal bir adım olmuştur. 1928 harf devrimi, Cumhuriyet ideolojisinin kendi yurttaşını yaratma amacı doğrultusunda şekillenmiştir.²⁸⁸ Tanzimat ile başlayan bu "ulus inşası" süreci, Yusuf Akçura'nın Kahire'de yayınlanan makalesinde de vurguladığı gibi, resmî ideoloji ve toplumsal modernleşmenin Osmanlı Devleti'nden beri süregelen bir miras olduğunu göstermektedir.²⁸⁹ Bu süreçte, eğitim kurumları aracılığıyla doktriner birey yetiştirilmiş; devletin merkezileşmesiyle beraber birey, eğitim yoluyla topluma entegre edilmiştir.

Osmanlı toplumunda büyük kırılmaların ve dönüşümlerin yaşandığı II. Abdülhamit dönemini, Tanzimat modernleşme sürecinin devamı olarak değerlendirmek mümkündür. II. Abdülhamit modern devlet kurumlarının, eğitim ve sağlık gibi kamu hizmetlerinin gelişmesine ön ayak olmuş; demiryolu ve kamu binaları gibi altyapı yatırımlarını teşvik etmiştir.²⁹⁰ Moderniteye dayalı bu çaba, Osmanlı sınırlarında Avrupa emperyalizmine karşı bir savunma stratejisinin de parçası olarak yorumlanabilir. Örneğin, Avrupa güçlerinin etkisi altındaki Suriye gibi bölgelere yatırımlar yapılmış; böylece Osmanlı Devleti, kendi sınırları içinde merkezîyetçi bir yönetim oluşturarak farklı etnik ve dini toplulukları bir arada tutmayı amaçlamıştır.²⁹¹ Bu anlamda modernleşme, ekonomik ve politik alanları dönüştürmekle kalmamış; Osmanlı toplumunun tüm dokularına sirayet etmiştir. 19. yüzyıl Osmanlı bireyi ile 20. yüzyıl Cumhuriyet bireyi aynı sosyal dokuyu paylaşmasa da her ikisi de modernleşmenin şekillendirdiği bir dünyada var olmuşlardır. Tanzimat'tan Cumhuriyete

²⁸⁶ Berkes, 311.

²⁸⁷ Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s.311.

²⁸⁸ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 223.

²⁸⁹ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976, s.10-46.

²⁹⁰ Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.132.

²⁹¹ Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S:28, Yıl:1995, s.85-108.

uzanan bu süreç, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e taşınan kurumsal bir dönüşümün ve toplum inşasının izlerini taşımaktadır.

İlerleyen süreçte Balkan Savaşları'nın sonuçları ise Osmanlı toplumu için bir dönüm noktası olmuş, Türkler ve Osmanlı'daki diğer Müslüman unsurlar arasındaki bağları güçlendirme çabası ivme kazanmıştır. Balkan Savaşları'nın ardından, askeri okulların daha geniş bir sosyal tabana açılmasıyla Osmanlı bürokrasisinde orta sınıf kimliği güçlenmiştir. Mustafa Kemal Atatürk ve döneminin diğer önemli aydınları, Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında şekillenen toplumsal ve ideolojik birikimle yetişmişlerdir. Bu dönemde askeri okullara artık sadece Osmanlı yönetici sınıfına mensup ailelerden değil, orta sınıf ailelerden de öğrenciler alınmaya başlanmıştır. Bu yeni sınıf, geleneksel elitlerin bağlılıkları yerine, kendilerine yeni alan açma ve modernleşmeyi sağlama çabasında olan genç bir kuşağı temsil etmektedir.²⁹²

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen toplumsal ve psikolojik değişimlerle, cumhuriyetçi fikirler de daha fazla yer bulmuştur. 1923'te Cumhuriyet'in ilanı, askeri ve sivil bürokratların ittifakıyla gerçekleşmiştir. Cumhuriyet'in erken döneminde, tek parti rejiminin otoriter eğilimlere sahip olması beklenirken, bu bürokratik-askeri ittifak sayesinde sınıfsal denge korunmuş ve rejim daha esnek bir yapı kazanmıştır. Bu ittifak sayesinde, Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki büyük toprak sahipleri toprak reformuna sınırlı düzeyde destek vermiş, böylece toprak mülkiyetinde daha radikal reformlar gecikmiştir. Aynı zamanda kadın hakları ve diğer modernleşme reformları da bu ittifakın önceliklerine göre şekillendirilmiştir.²⁹³

Osmanlı son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan bu dönüşüm süreci, sadece bir devlet yapısını değil, yeni bir birey ve yurttaş tipi inşa etmeyi amaçlamıştır. Bu yeni yurttaşlık anlayışı, 19. yüzyılda Osmanlı aydınlarının modernite ve Batı ile kurduğu ilişkiler üzerinden şekillenmiş ve bu dönüşüm ulus devlet idealiyle birleşerek Cumhuriyet'in pozitivist temelli ideolojik zeminini oluşturmuştur. Bu süreç, 19. yüzyıldan beri süregelen toplumsal değişim ve dönüşüme dair daha önceki gözlemlerimizi doğrulayan bir nitelik taşır. Osmanlı toplum yapısını durağan bir yapıdan ibaret olmayan, her yüzyılda yaşanan krizlere karşı kendisini uyarlayan, direnç kaynaklarını geliştiren bir

²⁹² Erkan Arslan, "Bürokrasiye Eleman Yetiştiren Yöneticilik Okulu Olarak Enderun Mektebi: Kurumsal Bir Değerlendirme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:2, Yıl:2021, s.940-964.

²⁹³ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s.105-108.

toplum olarak tanımlamak mümkündür. 19. yüzyılda yönlendirmelerle modernleşme sürecine giren Osmanlı toplumu, bu süreçte farklı bir yapıya bürünmüştür. Cumhuriyet dönemini de 19. yüzyılda ortaya çıkan bu yeni yapının toplumsal bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu noktada Reşat Nuri Güntekin'in *Çalılıkusu* romanı, Osmanlı modernleşmesinin yarattığı yeni sınıfların bir portresini sunar. Romanın kahramanı Feride, taşra Anadolu'da Bursa ve diğer bölgelerde karşılaştığı Maarif müdürü, mal müdürü, doktor ve öğretmen gibi aydın sınıfı temsilcileriyle etkileşime girer. Bu bireyler, Osmanlı modernleşmesinin yetiştirdiği yeni bürokrat sınıfının birer örneğidir.²⁹⁴ Romanda yer alan bu karakterler, Osmanlı taşrasında 150 yıl önce bulunmayan, modern bir düşünce yapısına sahip figürlerdir. Bu figürler, taşra toplumunu dönüştüren bir zihniyet değişiminin ve sosyal yapının temsilcileridir.

4.2. Türk Modernleşmesinin Pozitivist Kökenleri

Auguste Comte tarafından sistematik hale getirilen pozitivizm, insan düşüncesinin teolojik ve metafizik aşamalardan geçerek nihai olarak bilimsel aşamaya ulaştığını savunan bir felsefi anlayış olarak yalnızca bireysel düşüncenin değil, aynı zamanda toplumların da gelişimini açıklamaya yönelik bir model sunmuştur. Pozitivizm, bilginin nesnel, gözlemlenebilir ve ölçülebilir verilere dayanması gerektiği fikrini savunmasıyla Osmanlı aydınlarının Batı medeniyetinin üstünlüğünü anlamlandırmaya çalıştıkları bir dönemde, özellikle eğitim, hukuk ve yönetim reformlarında etkili olmuştur.

Bu dönemin aydınları arasında pozitivist düşüncenin etkisi, özellikle Batı'da eğitim almış veya Batılı düşünceyi özümsemiş isimlerde belirgin bir şekilde görülmektedir. Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Abdullah Cevdet gibi Tanzimat aydınları, Osmanlı toplumunun ilerlemesi için bilimsel ve rasyonel düşüncenin önemine vurgu yapmışlardır.²⁹⁵ Ancak pozitivistizmin Osmanlı'daki en açık yansıması, daha sonraki süreçte tarih sahnesine çıkacak olan Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti çevresinde görülür. Bu mahfillerdeki aydınlar, pozitivistizmin önerdiği bilimsel ve seküler yaklaşımı, toplumsal reformların temel aracı olarak benimsemişlerdir. Ziya Gökalp, Durkheim temelli sosyolojiden etkilenecek toplumun bilimsel temellere dayalı bir şekilde yeniden inşasını savunmuş, pozitivist düşüncüyü bir toplumsal mühendislik aracı olarak görmüştür. Bununla birlikte Jön Türkler

²⁹⁴ Reşat Nuri Güntekin, *Çalılıkusu*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2024.

²⁹⁵ Kenan Özkan, "Türk Modernleşmesinde Pozitivistizmin Bilim Algısı", *Belgi Dergisi*, S:7, Yıl:2014, s.923-951.

arasında, pozitivistizmin tanıtılması ve yayılması konusunda çaba harcayan önemli isimler öne çıkmıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde Spencer'ın organizmacı görüşlerinden etkilenen Ahmet Şuayp, İttihat ve Terakki'nin yayın organı olarak Paris'te *Meşveret Gazetesini* çıkaran ve Comte'un düşüncelerine hayranlığıyla bilinen Ahmed Rıza, Comte'un toplumsal görüşlerini telif ve tercümeleriyle sistemli bir şekilde tanıtan Salih Zeki, ateist ve evrimci bir perspektife sahip baytar yüzbaşı Suphi Ethem, Durkheim'ın fikirlerinden ilham alan Bedii Nuri, Marksist sosyolojinin ilk temsilcilerinden Mustafa Suphi ile Mehmet Cavit ve Rıza Tevfik bu isimler arasındadır. *Şura-yı Ümmet, Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* ve *Servet-i Fünun* gibi dergilerde yazdıkları makaleler ile telif ve tercüme ettikleri eserler sayesinde Jön Türkler, pozitivist düşüncenin Cumhuriyet dönemi sosyologlarına aktarılmasında da kilit bir rol üstlenmişlerdir.²⁹⁶

4.2.1. Toplumsal Dönüşüm Aracı Olarak Pozitivizm

Türk modernleşmesinde pozitivistizmin etkisi, siyasal ve toplumsal dönüşüm projelerinde de kendini göstermiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde pozitivist anlayış, bireylerin ve toplumun yeniden yapılandırılmasında rehber bir ideoloji işlevi görmüştür. Laiklik ilkesinin benimsenmesi, hukuk sisteminin seküler temelde yeniden düzenlenmesi ve kadın hakları alanında yapılan reformlar, pozitivist düşüncenin toplumsal uygulamalarına örnek teşkil etmektedir. Bu dönüşüm aynı zamanda Osmanlı toplumunda dini referanslarla şekillenen geleneksel yapının yerini bilimsel ve rasyonel bir yapıya bırakmasını hedeflemiştir.²⁹⁷ Pozitivizm, bu süreçte hem bir yöntem hem de bir ideoloji olarak işlev görmüştür. Bilimsel bilginin rehberliğinde, geleneksel unsurların tasfiye edilmesi ve modern, rasyonel bir toplum inşa edilmesi nihai hedef olmuştur. Türk modernleşmesinin temelinde yatan pozitivist düşünce, Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geniş bir etki yaratmıştır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreçte pozitivism, toplumsal dönüşümün en önemli entelektüel kaynaklarından biri haline gelmiş, eğitimden hukuka, siyasetten toplumsal yaşama kadar pek çok alanda etkili bir ideoloji olarak kendini göstermiştir. Bu bağlamda Türk modernleşmesini pozitivistizmin bilimsel, rasyonel ve laik temelleri üzerine inşa edilmiş bir modernleşme projesi olarak değerlendirmek mümkündür. Bu süreçte pozitivist düşüncenin Batı'dan alınarak yerel koşullara uyarlanması, modern Türkiye'nin oluşumunda da belirleyici bir rol

²⁹⁶ Bekir Balkız, "Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, S:2, Yıl:2015, s.123-149.

²⁹⁷ Yücel Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair", *Sosyoloji Dergisi*, S:19, Yıl:2009, s.151-166.

oynamıştır.²⁹⁸ Bu bağlamda Osmanlı dünyasında modernleşmenin felsefi temelleri, Osmanlı entelektüel çevrelerinde Batı'nın bilimsel ve düşünsel mirasına müspet bakış açılarıyla belirginleşmiştir. Bu anlamda Aydınlanma felsefesinin Osmanlı düşünce dünyasına girişinde özellikle Fransız etkisi önemli bir yer tutmaktadır. Montesquieu, Voltaire, Rousseau gibi Aydınlanma düşünürlerinin eserleri, tercüme faaliyetleri aracılığıyla Osmanlı coğrafyasına girmiş ve bu eserler devletin ve toplumun çağın gereklerine uygun olarak yeniden inşa edilmesi gerektiği düşüncesini desteklemiştir.²⁹⁹ Modernleşmenin arkasında yatan temel felsefi yapı ise akılcılık (rasyonalizm), deneycilik (empirizm) ve ilerleme (progress) fikri olmuştur. Bu anlamda Osmanlı aydınları pozitivist bir "meşrulaştırma" aracı olarak kullanmış, akılcılık ve bilimsel düşüncüyü, modernleşmenin vazgeçilmez unsurları olarak benimsemişlerdir. Pozitivizmin laik bir dünya görüşünü benimsemesi, özellikle devlet ve toplum düzeninin modernleşmesinde dinin kamusal alandaki rolünün yeniden değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Bu süreçte Tanzimat ve sonrasında yapılan reform hareketleri, pozitivist düşüncenin uygulamadaki yansımalarını göstermektedir. Eğitim alanında modern bilimlerin müfredatlara eklenmesi, yeni okulların açılması ve medreselerin dönüştürülmesi gibi adımlar, pozitivistin pratik sonuçlarını göstermede önemli örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁰ Bunun yanı sıra bürokratik düzenlemeler, modern hukuk sistemine geçiş ve ekonomik reformlar, pozitivistin ilerleme fikri doğrultusunda şekillendirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu içinde cereyan eden fikir akımları yalnızca Batı ile rekabet etmek için bir araç olarak görülmemiş aynı zamanda Osmanlı toplumunun kendi içinde bir yeniden inşa sürecini başlatmak için gerekli bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Ahmet Rıza, Beşir Fuad ve diğer bazı Osmanlı pozitivistleri, bilimsel yöntemin ve rasyonel düşüncenin yalnızca bireysel yaşamda değil, toplumsal yapıların dönüşümünde de esas alınması gerektiğini savunmuşlardır.³⁰¹ Bu anlayış, özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında etkisini artırmış ve modern Türkiye'nin kurucu ideolojisinin yapı taşlarından biri olmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde pozitivistin belirleyici etkisi, modernleşmenin felsefi temellerini oluşturan akılcılık, bilimsel yöntem ve ilerleme kavramları çerçevesinde

²⁹⁸ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s.94-97.

²⁹⁹ Kaan Durukan, "Prens Sabaddin ve İlm-i İçtima Türk Liberalizminin Kökenleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt 1*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.143-152.

³⁰⁰ Füsün Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt 1*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.166-169.

³⁰¹ Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi Cilt 1*, Der: T. Bora ve M. Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.214-217.

şekillenmiştir. Pozitivizmin bir modernleşme aracı olarak benimsenmesi, Türkiye'nin tarihsel gelişiminde bilimsel, rasyonel ve laik bir perspektifin kurumsallaşmasına olanak sağlamış; bu perspektif günümüze kadar etkilerini sürdürmüştür.

4.3. Yeni Osmanlı Düşüncesi ve Pozitivizm

Yeni Osmanlılar Hareketi, Osmanlı tarihindeki önemli örgütlü muhalefet hareketlerinden biri olarak, Tanzimat dönemine damgasını vuran önemli bir fikri ve siyasi teşkilatlanmadır. Bu hareket, Tanzimat Fermanı'nın uygulanış biçimlerine ve dönemin hâkim siyasi paradigmasına yönelik eleştiriler üzerinde şekillenmiştir. Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ın Batı medeniyetine yaklaşımında taklitçiliği ön planda tutmak suretiyle Osmanlı toplumunun özgün koşullarını dikkate almamasına karşı çıkmışlardır. Tanzimat döneminin, mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'dan sonraki uygulayıcıları olan Ali ve Fuat Paşaların liderliğinde sürdürülen politikaların halkın özgürlük taleplerine yanıt vermediği ve Batı'nın asıl ilerleme kaynağı olan özgürlükçü ve parlamenter düzeni kavrayamadıkları düşünülmüştür.³⁰²

Yeni Osmanlılar hareketi, Genç İtalya, Genç Fransa ve Genç Almanya gibi Batıdaki gençlik hareketlerinden esinlenmiştir. Mustafa Fazıl Paşa'nın Nord Gazetesinde yayınlanan bir haber üzerine yaptığı düzeltme yazısında "Genç Türkiye" terimini kullanması, bu hareketin isimlendirilmesine zemin hazırlamıştır.³⁰³ Daha sonra bu ifade Türkçeye çevrilip yaygınlaşınca, "Yeni Osmanlılar" adı benimsenmiştir. 1860'larda, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınların liderliğinde ilk sistematik eleştirilerini geliştiren Yeni Osmanlılar, Tanzimatçı paşaları toplumu anlamamak ve yalnızca seçkin bir sınıf yaratmakla suçlamışlardır.³⁰⁴

Yeni Osmanlı hareketi temelde Tanzimat uygulamalarını reddeden ve bu uygulamalara özgürlükçü bir perspektif kazandırılması gerektiğini savunan bir doktrin ortaya koymuştur. Onlara göre Batı medeniyetinden alınması gereken unsurlar, sadece bilimsel ve teknik yeniliklerdir. Kültürel ve manevi üstünlüğün Doğu'da olduğuna inanan bu muhafazakâr Batılılaşmacı yaklaşım, hareketin temel görüşlerinden birini oluşturmuştur.³⁰⁵ Bu bağlamda, Namık Kemal ve Şinasi gibi önde gelen isimler, basın yoluyla toplumsal sorunları gündeme taşıyarak Tanzimat'a eleştiriler yöneltmişlerdir. İbrahim Şinasi,

³⁰² Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, S:186, Yıl:1983, s.563-82.

³⁰³ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019, s.23-28.

³⁰⁴ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.128-130.

³⁰⁵ Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 89.

Tercüman-ı Ahval gazetesindeki yazılarında hem kültürel meseleleri hem de toplumsal sorunları ele almış, bu yazılarıyla Yeni Osmanlılar hareketinin entelektüel zeminini güçlendirmiştir.

Yeni Osmanlılar, siyasi ilericilik ile kültürel muhafazakârlığı bir arada savunmuşlardır. Bu bağlamda İslam'ı, özgürlük ve anayasal yönetim gibi evrensel ilkeler çerçevesinde yeniden yorumlamaya çalışmışlardır.³⁰⁶ Şerif Mardin'in de belirttiği gibi, bu yaklaşımları Niyazi Berkes gibi bazı tarihçiler tarafından eleştirilse de Yeni Osmanlıların İslami ve Osmanlı kültürel bağlamını anlamadan hareketin entelektüel boyutunu değerlendirmek eksik bir yorum olarak kalmaktadır.³⁰⁷ Namık Kemal, hareketin önde gelen isimlerinden biri olarak, Paris'te Fazıl Paşa ile birlikte Yeni Osmanlılar Cemiyetini kurmuş ve Batılı özgürlükçü değerleri Osmanlı bağlamına uyarlamaya çalışmıştır.

Hareketin ideolojik ve siyasi etkileri, sonraki dönemde Jön Türkler üzerinde de etkili olmuştur. Yeni Osmanlılar ile Jön Türkler arasındaki temel fark siyasal anlayıştaki değişimdir. Yeni Osmanlılar, Osmanlılık ve İslamcılık fikrini ön planda tutarken, Jön Türkler daha çok Osmanlılık ve Türkçülük fikirlerine ağırlık vermişlerdir. Ancak bu düşünsel ayrımlara rağmen, Yeni Osmanlıların ortaya koyduğu ideolojik arka plan, Jön Türk hareketine ilham kaynağı olmuştur. Jön Türkler, Yeni Osmanlıların bilim ve teknik odaklı Batılılaşma anlayışını devam ettirmiştir.³⁰⁸

Yeni Osmanlılar hareketi, Tanzimat döneminin saf Batıcılığına karşı çıkarak ve Osmanlı toplumunun özgünlüğünü koruyarak modernleşme arayışlarını şekillendirmiştir. Bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde bir dönüm noktası olmuş ve hem özgürlükçü fikirlerin yayılmasına hem de sonraki kuşakların entelektüel birikimine zemin hazırlamıştır.

19.yüzyıl'a gelindiğinde, Auguste Comte'un pozitivist ilkeleri, özellikle genç Osmanlı aydınları arasında büyük ilgi görmüş, toplumsal düzenin bilimsel yöntemlerle yeniden yapılandırılabilceği fikri öne sürülmüş ve bu durum Osmanlı bürokrasisinde ve entelektüel çevrelerinde modernleşmenin ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Tanzimat

³⁰⁶ Ayşenur Yılmaz, Rüya Telli, "Osmanlı'nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırılması", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:3, Yıl:2021, s.1401-1417.

³⁰⁷ Onur Baltu, "Niyazi Berkes ve Şerif Mardin: Türk Modernleşme Literatürü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Tarih Yazımı Dergisi*, S:2, Yıl:2023, s.326-350.

³⁰⁸ M. Veysel Karataş, "Batılılaşma Kısacasında Türk Modernleşmesi", *Tezkire Dergisi*, Yıl:2022, s.49-69.

dönemi reformlarının ardında da bu tür bir bilimsel ve akılcı düzen arayışının etkili olduğunu söylemek mümkündür.³⁰⁹

Osmanlı modernleşmesinin felsefi temelleri, aynı zamanda İslam ve Batı düşüncesi arasındaki ilişki üzerinden de şekillenmiş bir olgudur. Bu bağlamda İslam'ın modernleşme ile bağdaştırılması gerektiği fikri özellikle Namık Kemal, Şinasi, Ahmet Rıza, Prens Sabahaddin, Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp gibi öncü isimler üzerinden tartışılmıştır. Yeni Osmanlı Düşüncesinin fikri önderlerinden olan Şinasi, Tanzimat dönemi Osmanlı toplumu üzerindeki etkili fikirleri ve eserleriyle Osmanlı toplumundaki yeni fikir sahasının öncüsü olması sebebiyle önemli bir yer edinmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu modernleşme çabalarını hem kurumlar düzeyinde hem de entelektüel alanda yoğunlaştırırken Şinasi'nin fikirleri bu dönüşüm sürecine edebi eksen de yön vermiştir.³¹⁰ Onun çalışmaları Batılılaşma, halkın eğitimi ve akılcı bir toplumsal düzenin inşası konularında bir öncü niteliği taşımış, özellikle dil, edebiyat ve düşünce alanındaki yenilikçi yaklaşımları, Osmanlı toplumunun modernleşme yolculuğuna katkı sağlamıştır.

Şinasi, modernleşmenin en temel unsurlarından biri olan bilgi ve aklın merkezde olduğu bir toplumsal yapı idealini savunarak düşüncelerinde Aydınlanma Çağı'nın temel prensiplerini benimsemiş ve bunu Osmanlı toplumunun ihtiyaçlarına uyarlamıştır.³¹¹ Onun Fransız edebiyatı ve felsefesiyle olan yakın teması, pozitivizm ve sekülerizm gibi Batılı fikirlerin Osmanlı coğrafyasına taşınmasında etkili olmuştur. Şinasi'nin fikirleri ve eserleri, Osmanlı toplumunu modernleşme sürecine hazırlayan zihniyet dönüşümünü hızlandırmıştır. 1860 yılında Agah Efendi ile birlikte yayımladığı *Tercüman-ı Ahval*, Türk basın tarihindeki ilk özel gazete olarak kamuoyunun oluşumunda dönüm noktası niteliği taşır. Şinasi, bu gazetede halkın eğitilmesi, bilinçlendirilmesi ve Batı'daki modernleşme örneklerinin Osmanlı toplumuna tanıtılması amacıyla yazılar kaleme almıştır.³¹² Gazete, Osmanlı entelektüel çevresinin halkla buluşmasında ve toplumsal meselelerin tartışılmasında önemli bir araç olmuştur.

³⁰⁹ Auguste Comte'un Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya yazmış olduğu Osmanlı ülkesini pozitivist dine davet ettiği mektup. Paşanın bu mektuba cevap verip vermediği bilinmiyor. Davide De Sanctis, "Auguste Comte a Mustafa Reşid Pasha İslam, Religione Positiva e Potere Spirituale", *Filosofia Politica*, S:1, Yıl:2018, s.157-170.

³¹⁰ Alim Kahraman, "Şinasi", *elektronik İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (Erişim: 06.12.2024)

³¹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 61.

³¹² Tayyib Yusuf, "Tercüman-ı Ahval Gazetesi Üzerine Bir Değerlendirme", *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S:3, Yıl:2011, s.119-136.

Şinasi'nin düşünce dünyasında akıl ve bilim önemli bir yer tutar. O, toplumsal düzenin rasyonel temellere oturtulması gerektiğine inanmış fakat dini inançla bahse konu yeni fikir akımları arasında hiçbir çelişki olmadığını söylemiştir.³¹³ Şinasi'nin Aydınlanma düşüncesinden etkilenerek kaleme aldığı yazılarında, Batı'daki siyasal ve toplumsal düzenin bilimsel temellere dayanmasının Osmanlı modernleşmesi için bir model teşkil edebileceği vurgulanır. Şinasi'nin bu yaklaşımları, Tanzimat aydınlarının pozitivist düşünceyle temasını güçlendirmiş ve sonraki dönem modernleşme projelerine entelektüel bir zemin hazırlamıştır.

Şinasi'nin Türk modernleşmesine bir diğer önemli katkısı da hukuk ve toplumsal eşitlik konularına olan ilgisidir. Onun eserlerinde, Batı'daki modern hukuk düzenine duyduğu hayranlık sıkça vurgulanır.³¹⁴ Şinasi, adaletin, özgürlüklerin ve birey haklarının savunulması gerektiğine dair düşüncelerini eserlerinde dile getirmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı toplumunda birey ve devlet arasındaki ilişkinin modernleşmesi gerektiğini savunmuş, toplumsal eşitlik fikrinin önemini vurgulamıştır.

Tanzimat dönemi Osmanlı toplumunda aydınlanma ideallerinin savunucusu olan Namık Kemal ise Batı'daki özgürlük, eşitlik ve hukuk devleti gibi kavramları Osmanlı fikir dünyasına taşıyarak toplumsal dönüşüm sürecine katkı sağlamıştır. Şiirden tiyatroya, gazetecilikten siyasi eleştirilere kadar geniş bir alanda etkili olan Namık Kemal, modernleşme sürecinin hem entelektüel hem de toplumsal temellerinin atılmasında önemli bir rol oynamıştır.³¹⁵ Onun fikirleri, Tanzimat modernleşmesinin birey odaklı bir dönüşümle daha geniş kitlelere ulaşması ve bu süreçte Batılı değerlerin uyarlanması açısından yol gösterici olmuştur.

Namık Kemal'in özgürlük anlayışı, reformların gerekliliğine olan inancıyla yakından ilişkilidir. Batı'daki liberal düşüncelerden etkilenen Namık Kemal, birey haklarının korunması ve özgürlüklerin genişletilmesi gerektiğini savunarak Tanzimat Fermanı'nın ötesinde daha radikal reformların gerekliliğini dile getirmiştir.³¹⁶ Namık Kemal'e göre bir toplumun ilerleyebilmesi için özgür bireylerden oluşması gereklidir. Bu düşünce, onun gazetecilik faaliyetlerinde ve edebi eserlerinde sıkça vurgulanmıştır. Namık Kemal,

³¹³ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.60.

³¹⁴ Tülay Alim Baran, "İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti", Der: Cemil Öztürk, İstek Yayınları, İstanbul 2018, s.271.

³¹⁵ Roderich H. Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi*, Çev., M. Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s.247.

³¹⁶ Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi*, 190.

1868’de Ziya Paşa ve Ali Suavi ile çıkardığı *Hürriyet* gazetesinde özgürlük, adalet ve halkın yönetime katılımı gibi konuları ele alarak modernleşme sürecine entelektüel bir zemin hazırlamıştır.³¹⁷

Yeni Osmanlıların fikirleri, Osmanlı kültürel modernleşmesinin sınırlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra bu hareketin siyasal düşünceleri, Osmanlı siyasal yapısının gelişim sürecindeki rolleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Tanzimat devlet adamlarından farklı olarak, Yeni Osmanlılar yalnızca siyasal teoriyle değil, İslam hukuku ve düşüncesinin çeşitli alanlarıyla da derinlemesine ilgilenmişlerdir. Liberal siyasal teorinin temel unsurlarını aktarmak için İslami kavramları kullanmaları, yalnızca eski terimlerin yeni anlamlar yüklenerek yeniden kullanımından ibaret değildir. Bu yöntemle, savundukları reformların İslami hükümlere uygun olduğunu göstermek istemişlerdir. Örneğin, Namık Kemal, temsili hükümet anlayışını Kur'an'daki “Bazı işlerini ashabına danış” ayetine dayandırarak meşrulaştırmaya çalışmıştır. Halk egemenliği ve hükümetin sorumluluğu gibi kavramları ise, biat (yeni bir halifenin atanması sırasında verilen bağlılık yemini) olgusunu bir sözleşme çerçevesinde yorumlayarak temellendirmiştir. Adalet ve hukuka yönelik talepleri ise şariat hükümleri üzerine yoğunlaşmış, Tanzimat dönemi hukukunun laikleşme eğilimlerine karşı çıkmıştır.³¹⁸ Bu yaklaşımlarında, eski ve yeni kavramlar adeta bir bütünlük içerisinde sunulmuştur. Örneğin, temsili hükümeti savunurken Kur'an kaynaklı öğretileri Batılı siyaset felsefecilerinin görüşleriyle harmanlamıştır. Ayrıca, Kur'an'daki meşveret hükümlerinde yer almasa da Osmanlı'nın siyasal gereksinimlerini karşılayacak şekilde farklı dini cemaatleri kapsayan meclislerin kurulmasını açıkça savunmuştur.³¹⁹

Yeni Osmanlılar, Tanzimat'a yönelik eleştirilerini yeni-muhafazakâr bir perspektiften geliştirmiş ve ölçsüz Batılılaşmaya karşı İslami bir süzgeç önerirken, moderniteyle de derin bir bağ kurmuşlardır. 19. yüzyılın ilerleme fikrine olan inançları, bu bağın en önemli göstergelerindendir. Edebiyat anlamında geleneksel şiir tarzının karmaşıklığını reddederken, hem yeni edebi türler ve iletişim araçları aracılığıyla farklı bir okur kitlesine hitap etmişler hem de yazılarında duygusal bir etki yaratmayı amaçlamışlardır. Yaptıkları, yalnızca bilgilerini sergilemekten ibaret olmayıp, okurlarını heyecanlandırmayı da

³¹⁷ Sedat Doğan, “Tanzimat Düşüncesinde Hürriyet Fikri”, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S:5, Yıl:2016, s.138-157.

³¹⁸ Halil Kanadıkırık, “Tanzimat Dönemi Boyunca Türk Siyasal Hayatında Değişim ve Süreklilik”, *TROYACADEMY Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2020, s.231-246.

³¹⁹ Büşra Kadioğlu, “Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler’de Meşveret Kavramı (Hürriyet ve Meşveret Gazeteleri Bağlamında)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S:22, Yıl:2023, s.53-76.

hedeflemiştir. Aynı zamanda, Osmanlı vatanseverliğine ilişkin söz dağarcığını da zenginleştirmişlerdir. Namık Kemal, “vatan” kavramını “anayurt” olarak, “hürriyet” kavramını ise “özgürlük” anlamında yeniden tanımlamış ve vatanseverliğin temel dayanaklarını detaylandırmıştır. Bununla birlikte, Namık Kemal'in kimlik anlayışı, Osmanlıcı kozmopolitizm, İslam dayanışması ve Türk milli bilinci arasında gidip gelen bir nitelik taşımış ve bu belirsizlik imparatorluğun son dönemlerine kadar Osmanlı aydınları arasında etkisini sürdürmüştür.³²⁰

Namık Kemal'in Türk modernleşmesine katkılarında biri de siyasal düşüncelerindeki yenilikçi yaklaşımlardır. Osmanlı yönetim sisteminin merkeziyetçi yapısını eleştiren Namık Kemal, anayasal bir yönetim biçiminin gerekliliğini savunmuştur.³²¹ Onun bu düşünceleri, II. Abdülhamid dönemindeki Meşrutiyet hareketlerine ilham vermiştir. 1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin fıkırsel arka planında, Namık Kemal ve onun gibi düşünen aydınların anayasal düzen talepleri etkili olmuştur. Namık Kemal halkın yönetime katılımını, hukukun üstünlüğünü ve devletin birey haklarını koruma görevini temel alan bir siyasal düzen arayışını sürdürmüştür. Bu yönüyle, Tanzimat dönemi reformlarının birey merkezli bir yapıya dönüşmesine katkı sağlamıştır.

Bu dönemde Batı'nın pek çok bilimsel ve ideolojik akımı 19.yüzyıl Türkiye'sinde etkili olmuş ve aydınlar arasında çeşitli destekçiler bulmuştur. Bu düşünce akımları arasında, Ziya Gökalp'in temsil ettiği Durkheim metodu, Ahmed Şuayb ve Satı Bey'in savunduğu Spencer'in organizmacı toplum anlayışı ve Prens Sabahaddin ile Abdullah Cevdet'in etkisiyle gündeme gelen Le Play ekolü yer almaktadır. Cumhuriyet'in ideolojik temelinde ise Ziya Gökalp'in temsil ettiği Durkheim temelli düşünce belirleyici olmuştur.³²²

4.4. Jön Türk Düşüncesi ve Pozitivizm

Jön Türkleri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde imparatorluğun çöküşünü önlemeye yönelik çabalarıyla öne çıkan ve çoğu kez birbirinden farklı fikirlere sahip olan bir grup ıslahatçı entelektüel olarak tanımlamak ve Yeni Osmanlı fikri düşüncesinin devamı olarak nitelemek mümkündür.³²³ Osmanlı toplumunun modernleşme ve batılılaşma sürecinde oynadıkları rol nedeniyle tarihsel ve sosyolojik anlamda büyük bir önem taşımışlardır. Bu

³²⁰ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çev., G. Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.104-106.

³²¹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 186.

³²² Zübeyde Demircioğlu, “Türkiye’de Sosyolojik Düşüncenin Doğuşu: Düşünürler, Düşünce Çevreleri ve İlişkiler”, *DTCF Dergisi*, S:2, Yıl:2020, s.653-671.

³²³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.30.

grubun temel amacı, Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemek ve kuvvetler ayrılığı ilkesini esas alan modern bir devlet yapısı oluşturmaktır. Ancak bu amaca ulaşma yolları ve izledikleri stratejiler çoğu zaman çatışmalara ve fikir ayrılıklarına yol açmıştır.

Jön Türkleri fikir ayrılıkları noktasında adem-i merkeziyetçilik ve merkeziyetçilik gibi iki temel düşünsel gruba ayırmak mümkündür. Bu farklılaşmanın temelinde, imparatorluk içindeki etnik ve dini çeşitliliğin yönetimi konusunda ortaya çıkan farklı yaklaşımlar yer almaktadır. Âdem-i merkeziyetçilik, yerel yönetimlerin güçlendirilmesini ve ferdi teşebbüsün önemini savunurken, merkeziyetçilik imparatorluğun özellikle Fransız modeli olan merkezi devlet yapısıyla ayakta tutulabileceği görüşünü benimsemiştir.³²⁴ Bu ayrışma, özellikle 1902 ve 1908 kongrelerinde daha belirgin hale gelmiştir.

1902 Kongresi, Jön Türk hareketinin yapısında fikri dönüşümlere yol açan önemli bir toplantı olmuştur. Bu kongrede özellikle Ahmed Rıza ile Prens Sabahaddin arasındaki fikir ayrılıkları belirginleşmiş ve bu iki liderin temsil ettiği akımlar öne çıkmıştır. Ahmed Rıza'nın savunduğu merkeziyetçi anlayış Batılı çizgide pozitif bilimlere dayalı bir ilerleme modelini öngörürken, Prens Sabahaddin ise adem-i merkeziyetçiliği, liberal ekonomi politikaları ve bireycilik üzerine yoğunlaşan bir kalkınma modeli olarak öne çıkartmıştır.³²⁵

1908 Devrimi ise Jön Türkler'in ideolojik olarak birleştikleri nadir anlardan biridir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi, Jön Türkler'in çeşitli grupları arasında kısa süreli bir dayanışma yaratmıştır. Ancak devrim sonrası dönemde birlikteliğin çabuk dağıldığı görülmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti, özellikle iktidarı ele almasından sonra merkeziyetçi politikaları benimsemiş ve bu durum âdem-i merkeziyetçi gruplarla olan gerilimi artırmıştır. Bu gerilim hem ideolojik hem de politik bir ayrışma olarak Osmanlı modernleşmesinin geleceği üzerinde önemli etkilere neden olmuştur.³²⁶

Jön Türkler'in Osmanlı modernleşmesi üzerindeki etkisini, bu hareketin çatışmalarından ve ideolojik ayrışmalarından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Hareketin içinde yaşanan fikir ayrılıkları, bir yandan Osmanlı toplumunun geleceği için farklı perspektifler sunarken, diğer yandan da hareketin bir bütün olarak etkinliğini sınırlamıştır. Jön Türkler hem Osmanlı'nın modernleşme çabalarında hem de Cumhuriyet döneminin entelektüel yapısını şekillendiren bir miras bırakmışlardır. Jön Türk olarak isimlendirilen Osmanlı aydınların

³²⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.604.

³²⁵ Ahmet Tezel, "Prens Sabahaddin'in Toplumsal Dönüşüm İdealinin Başarısızlığı", *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2023, s.203-228.

³²⁶ Burak Beşcan, "Ahmet Rıza Bey'in Düşünce Dünyasında Batı Algısı", *Journal of Political Administrative and Local Studies*, S:2, Yıl:2019, s.109-128.

Türk modernleşmesi üzerindeki tesirleri çeşitli veçhelerde gerçekleşmiştir. Bunlardan en temeli olarak görülen pozitivistizmin başat bir aktör olarak Osmanlı fikir dünyasında fiili olarak yer bulması ise yine Ahmed Rıza ve Prens Sabahaddin'in düşünceleri çerçevesinde olmuştur. Bu bağlamda Prens'in düşüncelerini Ziya Gökalp'ten ziyade Ahmed Rıza liderliğindeki Jön Türklere bir alternatif olarak görmek mümkündür. 1902 yılında düzenlenen 1. Jön Türk Kongresi sırasında Prens fikirlerini net bir şekilde ifade ederken, Ziya Gökalp henüz Türk sosyolojisi alanındaki etkisini kazanmamıştır. Gökalp'in fikirlerinin şekillenip Türk sosyolojisinde öncü ve kurucu bir rol oynaması ise 1908 sonrasına rastlamaktadır. Bu nedenle, farklı ekollerin incelenmesine Prens Sabahaddin'den başlanması, daha tutarlı bir analiz çerçevesi sunacaktır.³²⁷

Prens Sebahaddin'in Osmanlı'nın nasıl kurtulacağına dönük yaklaşımı, monografik çalışmalardan öteye gitmemiş, teorik düzeyde bir toplum analizi olarak kalmıştır.³²⁸ Çalışmalarında öncelikli hedefi Osmanlı'nın kurtuluşu olan Prens Sabahaddin, gözlem ve monografiye dayalı pozitivist bir metodoloji benimsemiştir.³²⁹ Jön Türk hareketinin liberal kanadına liderlik eden Prens Sabahaddin, yakın dostu Edmund Demolins'in *Anglosaksonların Üstünlüğü Nereden Geliyor* adlı eserindeki fikirleri Osmanlı toplumunun modernleşme sorunlarına uyarlamaya çalışmıştır. Demolins, Anglosaksonların başarısını bireyin özgüvenine ve bireysel girişimcilik yeteneğine dayandırırken, diğer toplumların daha çok kolektif yapılara güvendiğini ifade etmiştir. Bu fikirden hareket eden Prens Sabahaddin, toplumları sosyolojik açıdan iki temel tipe ayırmıştır: Refah ve özgürlüğü kolektif yapılar aracılığıyla arayan "kolektivist" toplumlar ve sosyal ve ekonomik ilerlemeyi bireyin gelişimine dayandıran "bireyci" toplumlar.³³⁰ Prens Sabahaddin'in düşünceleri, toplumu iki temel tipe ayırarak incelemek üzerine kuruludur: "kamucu, iştiraki" ve "bireyci, fertçi" toplum modelleri. İlk modelde bireyden ziyade aile, kabile, klan veya devlet gibi kolektif yapılar ön plandadır. Bu tür toplumlarda bireyler, sorumluluk üstlenmekten uzak, devlete bağımlı ve kendi kendini yönetemeyen bir yapıya sahiptir. Ona göre merkezi otoritenin bireysel özgürlükleri kısıtlaması, fertleri dar

³²⁷ Ekin Erdem, "Jön Türkler'den Cumhuriyet'e Osmanlı-Türk Siyasal Düşüncesinde Fransız Etkisi ve Kuramsal Perspektifler: Liberalizm, Pozitivizm, Solidarizm", *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, S:1, Yıl:2015, s.5-20.

³²⁸ Ömer Aytaç, "Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahattin", *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, S:12, Yıl:2018, s.75-120.

³²⁹ Cihan Ballıkaya, "Pozitivizm Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S:33, Yıl:2015, s.87-106.

³³⁰ Der: Mehmet Ö. Alkan, "Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne", Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.265.

bir hareket alanına hapseder ve bu durum, toplumun Batı karşısında geride kalmasına, hatta Batılılaşmaya mecbur olmasına neden olur. Bu model, Doğu toplumlarının karakteristiği olarak tanımlanır.

İkinci model ise sosyal yapının merkezine bireyi ve bireysel çabaları yerleştirir. Özel hayat, bireysel girişimlere dayanır, merkezi otorite ya zayıflamış ya da tamamen dağılmıştır. Bu toplumlarda âdem-i merkeziyet gibi ilkeler, toplumsal düzenin temelini oluşturur. Birey, geniş bir özgürlük alanına sahiptir ve toplumsal yapının aktif bir aktörü olarak öne çıkar. Bu tür toplumlar ise Batı'yı temsil eder.

Prens Sabahaddin, bu iki modelden yola çıkarak az gelişmiş bölgeleri Asya, Doğu, Güney Avrupa, Güney Amerika ve Afrika şeklinde sınıflandırmış ve bu görüşlerini Osmanlı toplumunun modernleşme sürecine uyarlamaya çalışmıştır. Bu ayrım doğrultusunda bireyci toplumu "Tecemmü-i İnfiradi" terimiyle ifade etmiştir.³³¹ Prens'in düşünceleri hem döneminin mevcut fikirlerinden hem de o güne kadar benimsenen yaklaşımlardan daha radikal ve özgün bir nitelik taşımaktadır. Ancak bu özgünlük aynı zamanda bu akımın başarısız kalmasında ve yeterince etkili olamamasında da önemli bir rol oynamıştır. İmparatorluğun uzun süredir var olan merkezi yapısının yerine yerel yönetimlere dayalı bir federatif sistemi savunması, bu düşünce akımının "bölücülük" eleştirilerine maruz kalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte daha önemli bir sorun, Anglosakson toplumlarına özgü bir kalkınma modelinin Osmanlı'nın toplumsal yapısına uygun hale getirilmeye çalışılmasıdır. Bu uyumsuzluk, akımın uygulanabilirliğini büyük ölçüde sınırlandırmıştır.³³² Türk sosyolojisinde Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin, iki temel akımın temsilcileri olarak görülmektedir. Gökalp'in Durkheim, Sabahaddin'in ise Le Play geleneğini benimsediği düşüncesinden hareketle, bu iki yaklaşımın belirli değişimlerle günümüzde de etkisini sürdürdüğü ifade edilebilir. Durkheim temelli yaklaşım daha çok teorik çalışmalara odaklanırken, Le Play geleneği ise ampirik verilere dayalı sosyoloji araştırmalarının temel kaynağı olarak kabul edilmektedir.³³³

Prens Sabahaddin'in ferdiyetçi toplum görüşüne göre, Osmanlı'nın geri kalmasının en önemli nedeni, bireysel yaratıcılığı engelleyen kolektivist bir toplum yapısına sahip olmasıdır. Ona göre Osmanlı toplumu yalnızca sosyal ve kültürel alanda köklü bir

³³¹ Muhammed Raşit Akgün, "Prens Sabahaddin'in Görüşlerinin Liberalizm Bağlamında Değerlendirilmesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2023, s.245-263.

³³² İlyas Sucu, "Türk Sosyolojisinin Kimliği: Kuruluş Döneminde Türk Sosyolojisinin Karakteristik Özellikleri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S:8, Yıl:2016, s.259-280.

³³³ Ümmet Erkan, "Sosyolojik Bir Disiplin Olarak Klinik Sosyoloji", *İMGELEM*, S:11, Yıl:2022, s.365-392.

dönüşümle Batı seviyesine ulaşabilir ve varlığını sürdürebilirdi. Bu bağlamda Tanzimat reformlarının başarısız olmasının temel nedeninin kişilerden değil, Osmanlı toplumunun kökleşmiş sosyal yapısından kaynaklandığını söyler ve bu bağlamda sorunun kökenin siyasi değil, toplumsal olduğunu vurgular.³³⁴ Sonuç olarak Prens Sabahaddin'e göre, "para alan buyruk da alır" anlayışı, mutlak bağlılığın mutlak itaati zorunlu kıldığını ifade eder. Ona göre Osmanlı devlet geleneği, bireyin özgürleşmesinin önünde her zaman bir engel teşkil etmiştir. Kolektif ruha dayalı bu sistem, dayanışma ve itaat beklentisiyle bireyleri tüketim odaklı bir yaşama yönlendirmiş ve memuriyet düzeninin sürekliliğini sağlamıştır. Bu durum özgür bireylerden ziyade, dışarıdan tanımlanmış bir kimlik yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Prens Sabahaddin bu engellerin aşılmasının bireyin özgür düşüncesini merkeze alan bireyci bir toplum yapısıyla mümkün olabileceğini savunmuştur. Ona göre bireyci bir yapı, kişisel gelişim ve bağımsızlığa doğru kararlı bir yönelim sağlar.³³⁵ Çok partili hayata geçişle birlikte, muhafazakâr ve liberal çizgideki partilerin iktidar olmasıyla Prens Sabahaddin'in liberal düşünceleri siyaset sahnesinde etkili hale gelmiş ve belirgin bir rol oynamaya başlamıştır.³³⁶

Türk modernleşmesinin pozitivist kökenleri konusunda başka bir önemli aktör olarak Ahmed Rıza, Osmanlı dünyasındaki çeşitli fikir gruplarının ortak bir yol haritası çizebilmek umuduyla toplandıkları Fransa'da düzenlenen 1902 tarihli Jön Türk Kongresinde pozitivist programını açık şekilde ifade etmiştir. Kongrede yaşanan fikir ayrılıkları neticesinde kendi yol haritasını çizen Ahmed Rıza kurduğu cemiyete Comte'un pozitivisminden etkilenerek, Fransız düşünürün sosyal statüğü temel alan "düzen (ordre)" ilkesini, imparatorluk halklarının birliğini simgeleyen "İttihat (union)" kavramıyla değiştirmiş; sosyal dinamiği öne çıkaran "Terakki (progress)" prensibini ise olduğu gibi koruyarak, üyesi olduğu cemiyete "İttihat ve Terakki" adını vermiştir.³³⁷ Ahmed Rıza'nın Comte'un pozitivisminden etkilenmesinin bir diğer nedeni olarak Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda yaşadığı çalkantılar ile Fransa'da 1789 Devrimi sonrası ortaya çıkan kaos ortamı arasındaki benzerlik olduğunu söylemek mümkündür. Bu paralelliklerden yola çıkan Ahmed Rıza, pozitivist toplum teorisinin Osmanlı'nın içinde bulunduğu düzensizliklere

³³⁴ İlyas Söğütü, "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2014, s.1-28.

³³⁵ Feyzullah Ünal ve Soner Kavuncuoğlu, "Prens Sabahaddin ve Adem-i Merkeziyetçilik Anlayışı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:45, Yıl:2015, s.118-130.

³³⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri Cilt 2*, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul 1999, s.77.

³³⁷ Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivism ve Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 459.

çözüm sunabileceğine inanmış ancak Osmanlı'nın tarihsel ve toplumsal gerçekliği, Fransa'nın koşullarından oldukça farklı bir görüntü sergilediği için fikirleri o dönemde görece geri planda kalmıştır. Osmanlı'da toplumsal sınıfların bulunmaması, sanayileşme henüz manifaktür düzeyini aşmaması ve devrimsel bir dönüşüm yaşanmamış olması ve imparatorluğun verdiği varlık mücadelesi gibi sorunlarla pozitivistlere atfedilen kurtarıcı rolün Osmanlı bağlamında gerçekçi olmadığını ifade etmek mümkündür.³³⁸ Ahmed Rıza, *Vazife ve Mesuliyet* adlı eserinde hükümet etme sanatının ancak belirli bir seçkinler grubunun varlığıyla mümkün olabileceğini savunmuş ve bu görüşünü, toplumun seçkin bir kesim tarafından yeniden şekillendirilebileceği fikriyle, yani “toplum mühendisliği” kavramıyla açıklamıştır. Pozitivist düşüncenin etkilerinin açıkça görüldüğü bu yaklaşım, vatanseverlik ve görev bilinci üzerine temellendirilmiştir. Ahmed Rıza, “yeni elit” anlayışını askeri sınıf üzerinden geliştirmiştir ve bu durum, askerlerin sorumluluk ve görev bilinci ile vatanseverlik duygularını güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Ona göre, askerler geleneksel “gaza” anlayışından ziyade, modern bir vatanseverlik bilinciyle hareket etmelidir³³⁹

Pozitivizmin Türk fikir dünyasındaki önemli temsilcilerinden biri olarak değerlendirilen Abdullah Cevdet ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde Türk modernleşme tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Doktor, yazar, çevirmen ve düşünür kimlikleriyle çok yönlü bir entelektüel olan Abdullah Cevdet, Tanzimat'tan itibaren başlayan modernleşme çabalarının Batı'ya yönelik artan ilgisi bağlamında bir köprü işlevi görmüştür. Pozitivizmi yalnızca bilimsel bir yaklaşım olarak değil, aynı zamanda toplumsal bir dönüşüm aracı olarak gören Cevdet, bu felsefeyi modernleşmenin temeli olarak değerlendirmiştir.

Abdullah Cevdet'in pozitivist dünya görüşü, toplumların ilerlemesinin akıl ve bilimin rehberliğinde mümkün olacağını öne sürer ve bu anlamda geleneksel yapıları ve dini düşünceleri, ilerlemeyi engelleyen unsurlar olarak değerlendirir. Bilimsel düşüncenin toplumsal yaşamın tüm alanlarına nüfuz etmesi gerektiğini savunarak pozitivistlerin sekülerleşme ile uyumlu olduğunu öne sürmüştür.³⁴⁰ Bu bağlamda Batılılaşmayı, yalnızca

³³⁸ Hasan Selçuk Tandoğan ve Fikret Çelik, “Osmanlı Son Dönem Siyasi ve Toplumsal Düşüncesinde Pozitivizmin İzleri”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, S:61, Yıl:2021, s.202-231.

³³⁹ İlyas Söğütü, “Jön Türkler ve Siyasal Elitizm: Ahmet Rıza Bey Özelinde Bir İnceleme”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, S:54, Yıl:2018, s.97-114.

³⁴⁰ Saniye Vatandaş ve Celalettin Vatandaş, “Abdullah Cevdet'te Batılılaşmanın Kapsamı ve Yöntemi Sorunu”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, S:11, Yıl: 2023, s.3-29.

teknolojik ve ekonomik kalkınma ile sınırlı görmemiş; zihinsel ve kültürel bir dönüşüm olarak ele almıştır.

Abdullah Cevdet'in Türk fikir dünyasına en önemli katkılarından biri, pozitivist düşüncenin Osmanlı-Türk aydınları arasında yaygınlaşmasında oynadığı roldür. *İctihad* dergisi aracılığıyla yayımladığı yazılar ve çeviriler, bu düşüncenin halk ve aydınlar arasında tanınmasını sağlamıştır. Özellikle Auguste Comte ve Ernst Haeckel gibi Batılı düşünürlerin eserlerini Türkçe'ye kazandırarak Batı'nın düşünsel birikimini Türk okuruna taşımıştır.³⁴¹ Bu çeviriler, yalnızca felsefi metinler olmaktan ziyade aynı zamanda bilim, tıp ve sosyoloji gibi farklı alanlardaki yazıları da kapsamıştır. Böylece pozitivist yaklaşım entelektüel bir hareket olarak modernleşme projelerine rehberlik edecek bir araç olarak Osmanlı aydınları arasında kabul görmeye başlamıştır.

Abdullah Cevdet, Paris'te Gustave Le Bon ile yakın bir dostluk kurmuş ve Türkiye'de onun tanınmasına öncülük etmiştir. Le Bon'un sosyal psikoloji alanındaki eserlerini Türkçeye kazandıran kişi de Abdullah Cevdet olmuştur.³⁴² Abdullah Cevdet, toplumsal gelişmenin biyolojik elitlerin katkısıyla mümkün olabileceğini evrimsel bir perspektifle açıklamaktadır. Ona göre evrim yasaları uyarınca medeni toplumların kafatası yapıları ilkel toplumlardan daha büyük ve gelişmiş durumdadır ve bu büyüme süreci devam etmektedir. Kadınların erkeklere göre daha küçük kafatasına sahip olduklarını belirten Cevdet, eğitim yoluyla kadınların kafataslarının erkeklerinkine yaklaşacağını savunur. Le Bon'un Fransa'da yaptığı bir araştırmaya atıfta bulunarak, köylülerin kafatası ölçülerinin şehirdeki hizmetçilere göre daha küçük olduğunu ifade eder ve toplumlar arasındaki üstünlüğün, kafatası büyüklükleri ile ilişkili olduğunu ve milletlerin ilerlemesinin, bireylerin genel katkısından ziyade, birkaç üstün yetenekli bireyin çabalarına bağlı olduğunu ifade eder.³⁴³

Abdullah Cevdet'in pozitivist düşünceyi merkeze alan modernleşme anlayışı, Osmanlı-Türk aydın çevrelerinde tartışmalı bir etki yaratmıştır. Dini ve geleneksel değerlere yönelik eleştirileri, özellikle muhafazakâr kesimlerde tepkiyle karşılanmıştır.³⁴⁴ Ancak onun düşüncelerinin bir kısmını, Cumhuriyet'in erken dönem modernleşme projelerinde görmek

³⁴¹ İnanç Alikılıç, "Pozitivizm ve Postpozitivizm", *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İnsanat: Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi*, S:1, Yıl:2021, s.39-62.

³⁴² Ferihan Polat ve Aygegül Durmuş, "Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:5, Yıl:2015, s.310-328.

³⁴³ Zafer Toprak, *ATATÜRK Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s.348-350.

³⁴⁴ Celal Pekdoğan, "Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler", *Türkler*, C:14, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s.1088-1095.

mümkündür. Cevdet'in önerdiği laik eğitim ve hukuk reformları, Cumhuriyet'in temel reformları arasında yer almıştır. Bu yönüyle Abdullah Cevdet, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki fikir hareketlerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesine uzanan entelektüel çizgide kritik bir isim olarak değerlendirilebilir. Onun fikirleri, Türk modernleşmesinin Batılılaşma ve sekülerleşme süreçlerinde taşıdığı merkezi önemi ortaya koymaktadır. *İctihat* dergisi aracılığıyla softalık ve bağınazlıkla mücadele ederek, Türkiye'yi Avrupa seviyesine ulaştırmayı amaçlamış ve Türkçülerin Turan idealine karşılık, bilim ve kültürü simgeleyen “irfan” kavramını öne sürmüştür. Türkçülüğün şu dizelerle özetlenen vatan anlayışına:

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan"

Abdullah Cevdet şu şekilde yanıt verir:

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan,
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: İrfan!"³⁴⁵

Bu yaklaşımıyla Turan ülküsüne karşı bilimi, yani tekniği bir kalkınma modeli olarak önermiştir. Cevdet'in esas mücadelesi, dinin körü körüne yorumlanmasına, bilim ve akıl düşmanlığına karşıdır. Cevdet'in Özellikle *İctihat* dergisi aracılığıyla yürüttüğü tartışmalar ve “Turan” idealine karşı “irfan” kavramını ön plana çıkarması, onun bilim ve akıl merkezli bir toplumsal dönüşüm anlayışını yansıtır. Abdullah Cevdet, pozitivist rasyonel, bilimsel ve ilerlemeci yaklaşımını Osmanlı toplumunun modernleşme sürecine uyarlamayı hedeflemiştir. Ona göre, bu yeni ideale ancak üniversitelerden, fabrikalardan ve modernleşmiş toplumların izinden gidilerek ulaşılabilir.³⁴⁶

Abdullah Cevdet'in düşünce sistemi, pozitivist bilimin toplumsal ilerlemedeki merkezi rolüne vurgu yapmaktadır. Cevdet, “Turan” idealinin geleneksel ve kolektif bir toplum tahayyülünü temsil ettiğini savunarak, buna karşılık “irfan” kavramını bireysel akıl, eğitim ve bilimin üstünlüğünü ifade eden bir alternatif olarak sunmuştur. Pozitivist toplumu yeniden inşa etme çabası doğrultusunda, Cevdet'in “irfan”ı sadece bireysel özgürleşmeyi değil, aynı zamanda bilimsel düşüncenin toplumun her alanında hâkim kılınmasını temsil

³⁴⁵ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022. Akt. Mehmet Zeki İçsan, “Batıcıların İslamcılığı Hüseyin Cahit ve Celal Nuri'nin İslami Yenilik Düşüncesi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, S:14, Yıl:2022, s.12.

³⁴⁶ Pekdoğan, “Modernleşmeye Giden Yolda”, 965.

eder. Bu yönüyle “irfan”, Osmanlı’nın çağdaşlaşma arayışında pozitivistimin temel ilkelerinden biri olan bilimsel yöntemin önemini ortaya koymaktadır.³⁴⁷

Cevdet’in toplumsal eleştirileri, pozitivistimin dogmalardan kurtulma ve akli merkeze alma ilkelerine dayanmaktadır. Osmanlı toplumunun geri kalmışlığını geleneksel otoritelerin (örneğin şariat ve softalık) sorgulanmamasına bağlayan Cevdet, bu durumun ancak bilimsel bilgiye dayalı bir dönüşümle aşılabileceğini ileri sürmüştür. Abdullah Cevdet’in fikirlerinin temelinde yatan bu pozitivist çerçeve, Osmanlı modernleşme sürecinin yalnızca siyasi reformlarla değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel dönüşümlerle tamamlanması gerektiğini savunur. Bu doğrultuda, Cevdet’in düşünceleri, pozitivistimin Osmanlı-Türk modernleşmesinde nasıl bir işlev gördüğünü anlamak açısından önemli bir örnek sunmaktadır.

Türk modernleşmesi içerisinde pozitivist düşüncenin Osmanlı dünyasının fikir hayatına girişi ve ilk örnekleri hususunda adı geçen bu isimlerin yanında pozitivistime edebi anlamda katkı sunmuş isimleri zikretmek önem arz etmektedir. Bu cihetle Ahmet Şuayb, *Hayat ve Kitaplar* adlı eseriyle pozitivistimi felsefi, edebi ve tarihi boyutlarıyla ele alarak bu düşüncüyü sistemli bir şekilde açıklayan Osmanlı’nın ilk yazarlarından biri olmuştur.³⁴⁸ Osmanlı’da ilk pozitivist olarak kabul edilen Beşir Fuad ise pozitivistim ile materyalizm arasındaki bağlantıyı sorgulamış ve analiz etmiştir. Hüseyin Cahit ise pozitivistimin estetik ve edebiyatla ilişkili yönlerine odaklanarak bu alanlarda katkı sunmuştur.³⁴⁹ Yine Buchner’in *Madde ve Kuvvet* adlı eseri (Baha Tevfik tarafından) ve Abbe Meslier’in *Aklı Selim* isimli çalışması (Baron d’Holbach) Abdullah Cevdet’ten itibaren Türk aydınları üzerinde derin bir etki bırakmış en önemli iki kitap arasında yer almıştır.³⁵⁰

Tanzimat dönemi sonrasında modernleşme düşüncesinin önemli taşıyıcılarından biri olan Ziya Gökalp ise sosyoloji alanında Durkheim ekolüne dayalı fikirler ortaya koyarak modernleşme sürecinin sosyolojik alandaki tezahürlerine dair yeni bir çerçeve oluşturma çabasına girmiştir. Bu bağlamda Ziya Gökalp, Türk modernleşmesinin düşünsel temellerini atan önemli figürlerden biri olarak, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde toplumsal, kültürel ve siyasal dönüşümün yönünü belirleyen fikirler geliştirmiştir. Durkheim

³⁴⁷ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 11-4.

³⁴⁸ Mehmet Karakuş, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Ahmet Şuayb’ın Fikri Yapısı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:4, Yıl:2015, s.167-187.

³⁴⁹ Gürkan Yavaş, “Beşir Fuad’la Kırk Yıl Sonra Yeniden: Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Materyalisti”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, S:2, Yıl:2009, s.289-293.

³⁵⁰ Berkes, 238.

sosyolojisinden etkilenerek pozitivist ve pragmatik bir bakış açısıyla geliştirdiği düşünceler, Türkiye'nin modernleşme sürecinde hem teorik bir zemin oluşturmuş hem de Cumhuriyet dönemi reformlarına yön vermiştir.³⁵¹ Gökalp'in milliyetçilik, modernleşme ve toplumsal yapı üzerine geliştirdiği kavramlar, Türk toplumunun geleneksel yapısını modern bir ulus-devlete dönüştürme çabasının entelektüel çerçevesini sunar.

Ziya Gökalp'in Türk modernleşmesine katkıları esasen “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” formülünde ifadesini bulur. Bu üçlü formül, Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme döneminde toplumsal ve siyasal birliğin nasıl korunabileceğine dair bir çözüm önerisi olarak geliştirilmiştir. Gökalp'e göre Türk modernleşmesi, Batı medeniyetine entegre olurken Türk kimliği ve İslam'ın ahlaki değerleriyle uyumlu bir şekilde ilerlemelidir. Ona göre modernleşme, sadece Batılı kurumları taklit etmekten ibaret olmamalı, aynı zamanda bu dönüşüm sürecinin yerel değerlerle harmanlanmasını da içermelidir.³⁵² Bu yaklaşım, Türk modernleşmesinin temel özelliklerinden biri olan “yerli ve milli” bir modernleşme modelinin öncüsü olarak değerlendirilebilir.

Gökalp'in Türk modernleşmesine en önemli katkılarından biri, modern ulus-devlet anlayışını Türk toplumu için yeniden tanımlamasıdır. Durkheim'ın toplumsal dayanışma ve kolektif bilinç kavramlarından etkilenerek, Türk milletinin bir “hars” (kültür) ve “medeniyet” (uygarlık) ayrımı üzerinden inşa edilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁵³ Gökalp'e göre hars, bir toplumun yerel ve milli değerlerini, medeniyet ise evrensel bilimsel ve teknik ilerlemeleri ifade etmektedir. Bu ayrım Türk modernleşmesinin Batı medeniyetini benimserken kendi kültürel kimliğini koruma çabasını teorik olarak desteklemiştir. Gökalp'in bu yaklaşımı, özellikle Cumhuriyet dönemi kültür ve eğitim politikalarına büyük ölçüde etki etmiş ve Atatürk'ün modernleşme projelerinde rehberlik etmiştir.

Gökalp'in Türk modernleşmesine katkıları, aynı zamanda toplumsal yapı ve hukuk sistemine dair önerilerinde de kendini göstermektedir. Toplumun bilimsel yöntemlerle yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunarak sosyal bilimlerin modernleşme sürecindeki önemine dikkat çekmiştir. Toplumun geleneksel yapısının modern değerler doğrultusunda yeniden inşa edilmesi gerektiğini dile getiren Gökalp, kadınların toplumsal hayatta daha

³⁵¹ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.50.

³⁵² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce*, 175-200.

³⁵³ Halil İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2016, s.110.

aktif rol almasını ve kadın-erkek eşitliğini desteklemiştir.³⁵⁴ Bu düşünceleri, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen kadın hakları reformlarına ilham vermiştir.

Gökalp'in modernleşme anlayışı, dini ve seküler unsurlar arasında bir denge kurma çabasıyla da dikkat çeker. İslam'ın bir kültür unsuru olarak toplumsal dayanışmaya katkıda bulunabileceğini savunan Gökalp, modernleşme sürecinin laik bir temelde ilerlemesi gerektiğini de vurgulamıştır. Ona göre din, bireysel bir inanç meselesi olarak ele alınmalı, kamusal alan ise akıl ve bilimin rehberliğinde düzenlenmelidir. Bu yaklaşım, Türk modernleşmesinin sekülerleşme sürecine teorik bir zemin hazırlamış ve laiklik ilkesinin benimsenmesinde etkili olmuştur.³⁵⁵

Özetle Osmanlı aydınları bir yandan Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü taklit ederken, diğer yandan geleneksel İslam toplum yapısını koruma çabası içinde olmuşlardır. Bu çelişki, modernleşme sürecinde hem bir dinamizm yaratmış hem de düşünsel gerilimlere neden olmuştur. Bu çatışma modernleşme sürecinin her safhasında ön plana çıkmıştır. Osmanlı entelektüellerinin, Batı'nın felsefi temellerini eleştirel bir süzgeçten geçirmeksizin kendi toplumlarına uyarlamaya çabaları bu çatışmalarında temel nedenini oluşturmıştır.

4.5. Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinde Pozitivist Düşünce 1923-1945

Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde benimsenen modernleşme anlayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde şekillenen düşünsel mirasın devamı niteliğindedir.³⁵⁶ Ancak bu süreç, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinden köklü bir kopuşu ifade etmektedir. Osmanlı'nın Batılılaşma çabaları daha çok pragmatik bir ihtiyaçtan doğmuş ve Batı'yı yalnızca mevcut sorunlara çözüm getirebilecek bir kaynak olarak değerlendirmiştir.³⁵⁷ Buna karşın Cumhuriyet, Batılılaşmayı bir varoluş biçimi olarak benimsemiş, bu doğrultuda geçmişin Batılı değerlerle uzlaşmasına izin vermemiş ve Osmanlı mirasını büyük ölçüde inkâr ederek kendisini inşa etmiştir. Bu bağlamda

³⁵⁴ Ali Albayrak, "Ziya Gökalp'te Kadın ve Aile", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S:4, Yıl:2017, s.244-252.

³⁵⁵ Davut Işıkdogan, "Ziya Gökalp'in Din ve Dini Terbiye Anlayışı", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:29, Yıl:2022, s.380-398.

³⁵⁶ Seyfettin Aslan ve Mehmet Alkış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, S:1, Yıl:2015, s.18.

³⁵⁷ Taner Aslan, "Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma", *Erdem Dergisi*, S:55, Yıl:2009, s.1-32.

Cumhuriyet Batılılaşması, Osmanlı Batılılaşmasından daha bütüncül bir tercih ve daha somut sonuçlar doğuran bir proje olarak ortaya çıkmıştır.³⁵⁸

Cumhuriyetin pozitivist temeller üzerine inşası sürecinde sosyolojinin önemli bir rol oynadığı görülür. Osmanlı'nın son dönemlerinde devletin kurtarılmasına yönelik bir araç olarak kullanılan sosyoloji, Cumhuriyet döneminde yeni bir ulus kimliğinin inşası için bir araç haline gelmiştir.³⁵⁹ Ziya Gökalp'in temsil ettiği Durkheim ekolü, Cumhuriyet ideolojisinin düşünsel temelini oluşturmuş ve bu bağlamda toplumsal dayanışma (solidarizm) ilkesi siyasal ideolojiyi şekillendirmiştir.³⁶⁰ Durkheim'in solidarist yaklaşımı ne kapitalizm ne de sosyalizm tarafından temsil edilen bir üçüncü yol olarak korporatizmi gündeme getirmiştir. Bu anlayış, bireylerin bireyselleşmesini engellemek ve onları toplumsal dayanışmayı sağlayacak cemaatlere entegre etmek amacıyla bir bütüncül toplum projesini savunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin solidarizme yakınlığı, Cumhuriyet kadrolarının ise solidarist korporatizmi benimsemesi bu fikrin sürekliliğini göstermektedir.

Ziya Gökalp'in kültür ve uygarlık kuramı, Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Gökalp, Türk modernleşmesinin Batılı değerleri benimserken, aynı zamanda Orta Asya Türklüğü ile bir süreklilik sağlayabileceğini savunmuştur.³⁶¹ Bu bağlamda, Gökalp'in hars (kültür) ve medeniyet (uygarlık) ayrımı, Osmanlı geçmişinin inkârına rağmen tarihsel bir süreklilik yaratma çabasını yansıtır. Gökalp ayrıca ekonomide Alman Milli Okulu'nun görüşlerinin Türkiye'ye uygun olduğunu belirtmiş, bu yaklaşım Cumhuriyet döneminde de benimsenmiştir.³⁶²

Cumhuriyet ideolojisi, pozitivist epistemoloji temelinde şekillenmiş ve bu epistemoloji Kemalizm'de somut bir form kazanmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) altı temel ilkesi olan cumhuriyetçilik, laiklik, devletçilik, halkçılık, milliyetçilik ve inkılapçılık, bu ideolojinin temel prensiplerini oluşturur. Bu ilkelerden ilk üçü düzeni, son üçü ise ilerlemeyi temsil etmektedir.³⁶³ Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi toplumundan doğmaması ne burjuvazi ne de işçi sınıfına sahip olmaması, Batı'daki modernleşme modellerinden

³⁵⁸ Ali Kazancıgil, "Türkiye'de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s.137-139.

³⁵⁹ H. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Birey Yayınları, İstanbul 2002, s.25.

³⁶⁰ Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, Bilgi Yayınları, Ankara 1990, s.55-56.

³⁶¹ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik*, 110.

³⁶² Kenan Demir, "Ziya Gökalp ve Milli İktisat", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:28, Yıl:2024, s.284-300.

³⁶³ Balkız, "Türk Modernleşmesi, Pozitivizm", 135-45.

ayrışan bir özelliğini ifade eder. Bu bağlamda Kemalizm bir “bitmemiş proje” olarak tanımlanabilir.

Cumhuriyet döneminde modernleşme anlayışı, Osmanlı’nın son dönemlerinde şekillenen entelektüel mirasın bir devamı olarak görülse de Cumhuriyetçi seçkinler Batılılaşmayı Osmanlı’dan farklı bir şekilde ele almıştır. Osmanlı modernleşmesi, genellikle bir arayış olarak kalmış ve Batı’ya hayranlık değil zorunluluk temelinde yaklaşmıştır. Buna karşılık Cumhuriyet modernleşmesi, Batı’yı bir medeniyet modeli olarak benimsemiş, bu tercihe karşı olan her unsuru tasfiye etmiştir. Bu süreçte pozitivism, modernleşme projesinin temel felsefesi haline gelmiştir. Bryan Robert Wilson’un ifadesiyle, sosyoloji modern toplumun teolojisi olarak kabul edilmiş ve modernleşen Türkiye toplumu için din yerine geçen bir öğretinin temelini oluşturmuştur.³⁶⁴

Cumhuriyet’in inşa süreci, Osmanlı’nın son dönem aydınlarının entelektüel birikimi üzerine kurulmuştur. Bu süreçte Osmanlı-Türk modernleşmesinin sürekliliği vurgulanırken, aynı zamanda radikal bir kopuş gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet kadrolarının Batı medeniyetini bilim ve kuvvetin merkezi olarak görmesi ve bu doğrultuda yenilenmeyi durağanlık teşvik eden alışkanlıkları terk ederek gerçekleştirme çabası, bu modernleşme anlayışının temelini oluşturmaktadır.³⁶⁵

Türkiye Cumhuriyeti’nin modernleşme sürecinde, özellikle kadınlar ve köylülere yönelik reformlar dikkat çekicidir. Tanzimat döneminde modernleşme daha çok elit erkekler ve kadınlarla sınırlı kalırken, Cumhuriyet modernleşmesi toplumun geniş kesimlerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu bağlamda köycülük hareketi, Atatürk’ün ölümünden sonra romantik bir idealizme dönüşmüş ve özellikle Köy Enstitüleri, halkın aydınlatılması ve düzenin dönüştürülmesi amacıyla önemli bir araç olarak kullanılmıştır.³⁶⁶

Cumhuriyet’in Batılılaşma sürecine yönelik eleştiriler de bulunmaktadır. Baykan Sezer’e göre Batılılaşma hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde Batı çıkarlarına hizmet eden ve Türk toplumunu sürekli geriye götüren bir süreç olmuştur.³⁶⁷ Sezer, Cumhuriyet

³⁶⁴ Mehmet Ali Kirman, Ömer Faruk Darend, “Wilson’a Göre Sekülerleşme”, *Journal of Turkish Studies*, S:10, Yıl:2017, s.81-100.

³⁶⁵ Tahir Anıl Güngördü, “1919-1950 Arası Dönemde Türkiye’de Muhalefetin Benzer Siyasal Argümanları”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Bölümü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2020, s.1-19.

³⁶⁶ Beşir Ayvazoğlu, “1980 Sonrasında Kültüre Farklı Bir Bakış”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C:13, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.831.

³⁶⁷ Yüksel Yıldırım, “Baykan Sezer Düşüncesinde Batıcılılaşma Olgusu”, *Sosyologca*, S:26, Yıl:2023, s.163-176.

Batılılaşmasının Osmanlı mirasının inkârı üzerine kurulduğunu vurgulamış ve bu süreci başarısız bir deneyim olarak değerlendirmiştir. Buna karşın Yusuf Akçura, Batı medeniyetini bilim ve kuvvetin temeli olarak kabul etmiş ve yenilenmenin temel koşulunun bilimsel düşünceye dayalı bir anlayış olduğunu savunmuştur.³⁶⁸

Cumhuriyet modernleşmesi, Osmanlı modernleşmesinden devralınan mirası inkâr ederken, aynı zamanda bu mirasın izlerini taşıyan bir projedir. Pozitivist bir temele dayanan Cumhuriyet ideolojisi, Türkiye'nin Batılılaşmasını bir medeniyet tercihi olarak benimsemiş ve bu doğrultuda radikal bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu süreçte sosyoloji, modernleşme ve ulus inşasında temel bir araç olarak kullanılmış ve modern Türkiye'nin entelektüel kimliğinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.³⁶⁹

Cumhuriyet modernleşmesi sadece siyasi ve ekonomik boyutlarda değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal düzeyde de köklü bir dönüşümü hedeflemiştir. Bu bağlamda Cumhuriyet kadrolarının temel hedeflerinden biri, toplumu cemaat yapısından çıkararak birey temelli, modern bir topluma dönüştürmek olmuştur. Bu dönüşüm süreci, pozitivist düşüncenin rehberliğinde, laiklik ilkesine dayanan bir toplumsal yapı inşasını öngörmüştür. Laiklik hem dinin devlet işlerinden ayrılması hem de bireyin özgürleşmesi anlamında yorumlanmıştır.³⁷⁰ Bu doğrultuda Cumhuriyet'in Batılılaşma hamleleri, eski Osmanlı düzeninin din merkezli yapısına karşı bir tepki niteliği taşımış ve dinin toplumsal etkisini sınırlamayı amaçlamıştır.

Cumhuriyet'in pozitivist ve modernist yapısının entelektüel temelleri arasında Fransız Devrimi'nin etkileri de açıkça görülmektedir. Fransız düşünür Jean-Jacques Rousseau'nun cumhuriyetçi fikirleri, Kemalist reformların arka planında yer almıştır.³⁷¹ Yine bu bağlamda, Kemalizm'in "*Türkiye'yi kurduk, sıra Türk toplumunu kurmaya geldi*" söylemi, Massimo d'Azeglio'nun İtalya'nın birliğini tamamladıktan sonra "*İtalya'yı kurduk, şimdi İtalyanları yaratmalıyız*" ifadesine benzer bir misyonu yansıtır.³⁷² Cumhuriyet'in

³⁶⁸ Ozan Kuyumcuoğlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Siyasi Seçkinlerin Coğrafya-Medeniyet İlişkisi Algısı", *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, S:2, Yıl:2021, s.205-221.

³⁶⁹ Doğan Ergun, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C:13, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.2160-2163.

³⁷⁰ Nur Betül Çelik, "Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 85-87.

³⁷¹ M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.278.

³⁷² Yavuz Yıldırım, "*Yeni Devlet İdeolojisinin Toplumsal Yansımaları: Cumhuriyet Dönemi Kurumları ve Semboller*", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2021, s.57-58.

reformları yalnızca hukuki ve idari bir dönüşümü değil, aynı zamanda bireylerin düşünce ve yaşam biçimlerinde de köklü bir değişimi hedeflemiştir. Bu süreçte eğitim, kültür ve sanat alanında yapılan reformlar, Cumhuriyet modernleşmesinin en dikkat çekici unsurlarından biridir. Hasan Âli Yücel'in öncülüğünde kurulan Tercüme Bürosu, dünya klasiklerinin Türkçeye çevrilmesiyle modern bir entelektüel birikim oluşturmayı hedeflemiştir. Bu çabalar, Türk Rönesansı olarak adlandırılan bir sürecin parçası olarak değerlendirilmiş ve modern bireylerin yetiştirilmesi için gerekli kültürel zemini hazırlamıştır.³⁷³ Batılı klasiklerin çevrilmesi, sadece bir kültürel açılım değil, aynı zamanda Cumhuriyet'in ideolojik temellerini sağlamlaştırma çabası olarak görülmüştür.

Modernleşme sürecinin toplumsal yansımaları arasında kadınların kamusal alana katılımı ve köylülerin eğitim yoluyla aydınlatılması gibi hedefler de öne çıkar. Tanzimat döneminde elit erkekler bağlamında sınırlı kalan modernleşme, Cumhuriyet döneminde geniş halk kitlelerine yayılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Köy Enstitüleri hem halkın eğitimi hem de kırsal kesimdeki modernleşme hareketlerinin aracı olmuştur. Ancak bu projeler zamanla idealist bir romantizme dönüşmüş ve özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra daha az gerçekçi bir yaklaşım benimsenmiştir.³⁷⁴ Bu bağlamda erken Cumhuriyet döneminde pozitivist düşünce ve Batılılaşma arasındaki ilişki, Türkiye'nin modernleşme sürecinin merkezinde yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasını devralan Cumhuriyet, bu mirası büyük ölçüde reddetmiş, ancak Batılılaşma projesini hayatta kalmanın bir aracı olarak kullanmıştır. Modernleşme, yalnızca bir reform hareketi değil, aynı zamanda bir kimlik inşa süreci olarak değerlendirilmiştir. Bu süreçte Batılılaşma, yeni bir ulusal kimliğin inşası için bir zemin oluşturmuş ve bu doğrultuda radikal reformlar gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet modernleşmesi, Osmanlı'dan miras alınan modernleşme çabalarının bir devamı olmasının yanı sıra, bu mirası inkâr eden ve daha radikal bir Batılılaşma projesine dayanan bir süreçtir. Pozitivist epistemoloji, bu modernleşme anlayışının temelini oluşturmuş ve Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Sosyoloji, bu sürecin hem teorik temellerini sağlamak hem de toplumsal değişimin bir aracı olarak işlev görmek gibi çok boyutlu bir rol oynamıştır. Cumhuriyet'in Batılılaşma çabaları,

³⁷³ Arslan Kaynardağ, "Türkiye'de Felsefenin Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C:13, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.768.

³⁷⁴ Betül Batır, "Cumhuriyet'in Oluşumunda Atatürk ve Sonrası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S:43, Yıl:1999, s.333-360.

Türkiye'nin modernleşme yolunda attığı adımları belirlemiş ve bu süreçte toplumsal, kültürel ve siyasi yapıyı dönüştüren bir paradigma değişikliği gerçekleştirilmiştir.

4.6. Demokrat Parti Döneminde Pozitivist Düşünce

1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye siyasal, ekonomik ve kültürel alanda önemli değişimler yaşanmıştır. Tek parti döneminin katı merkezîyetçi ve devletçi politikalarına karşılık DP iktidarı liberal bir ekonomi ve daha çoğulcu bir siyasal yaklaşım izlemiştir. Bu dönüşüm sürecinde pozitivist düşüncenin etkisi açıkça görülse de bu etki erken cumhuriyet döneminin ideolojik çerçevesinden çok daha pragmatik ve teknik bir modernleşme anlayışı çerçevesinde kendini göstermiştir.³⁷⁵ Demokrat Parti dönemindeki modernleşme ve batılılaşma pratikleri pozitivist yöntemlere, teknik ve bilimsel gelişmelere dayanmakla birlikte pozitivistimin ideolojik açıdan önemli bir referans noktası olma niteliğini yitirdiği bir döneme işaret etmektedir. Buna karşılık, pozitivism karşıtı eleştiriler bu dönemde çeşitlenmiş ve pozitivistimin modernleşme projelerinde oynadığı rol sorgulanmaya başlanmıştır.³⁷⁶ Muhafazakâr ve İslamcı düşünce çevreleri, pozitivistimi toplumun tarihsel ve kültürel yapısıyla uyumsuz bir düşünce sistemi olarak değerlendirmiştir. Bu anlayışa göre pozitivism, metafizik ve manevi değerleri dışlayarak bireyi yalnızca rasyonel ve deneysel bir çerçevede tanımlamaya çalışmakta, bu yönüyle insanın manevi boyutunu göz ardı etmektedir. Bu eleştiriler, özellikle dönemin bazı entelektüel ve düşünürleri tarafından sıkça dile getirilmiştir.

Necip Fazıl Kısakürek, dönemin önde gelen eleştirmenlerinden biri olarak, pozitivist düşünceyi Batı'dan ithal edilmiş, topluma yabancı ve kültürel köklerden kopuk bir anlayış olarak nitelendirmiştir. Ona göre pozitivist yaklaşım, ahlaki çözümü hızlandıran, toplumun ruhunu zedeleyen bir zihniyet biçimidir. Bu tür eleştiriler, Büyük Doğu ve Sebilürreşad gibi yayın organlarında geniş bir şekilde yer bulmuştur.

Positivism erken cumhuriyet döneminde doğrudan ideolojik liderlik rolü oynarken, Demokrat Parti döneminde daha çok modernleşme politikasının araçsal bir unsuru olarak varlığını sürdürmüştür. 1923 ile 1946 arasında pozitivist düşünce, özellikle devlet tarafından toplumsal dönüşümün ve bilimsel yöntemlerle kontrolün anlaşılmasının temel

³⁷⁵ Abdullah Takım, "Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, S:2, Yıl: 2012, s.178-179.

³⁷⁶ Halil Sarı, 2. *Dünya Savaşı Türkiye'si ve Demokrat Parti'nin Doğuşu*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s.51.

taşlarından biri olarak kabul edilmiştir.³⁷⁷ Ancak 1950'den sonraki dönemde modernleşme, toplumun değişen taleplerine ve demokratik süreçlerin gerekliliklerine göre şekillenmiştir.

Demokrat Parti'nin öncelikli modernizasyon projeleri sanayileşme, altyapı yatırımı, eğitim politikası ve kırsal kalkınmaya odaklanmıştır.³⁷⁸ Bu bağlamda, köylerde elektrik ve su altyapısının genişletilmesi, yol yapım projeleri ve tarımsal makineleşme gibi uygulamalar, teknik bilgiye dayalı modernizasyon anlayışının devam ettiğini göstermektedir. Ancak bu projeler erken Cumhuriyet döneminde olduğu gibi ideolojik bir çerçevede değil, ekonomik kalkınmayı hızlandırmayı amaçlayan pragmatik yaklaşımlarla gerçekleştirilmiştir.

Pozitivizmin modernleşme politikaları üzerindeki etkisi, altyapı projelerinde ve bilimsel bilgiye dayalı endüstrileşme çabalarında belirgin hale gelmiştir. Ancak bu dönemde, bilimsel bilginin toplumun genel gelişimindeki rolü daha teknik bir düzeyde ele alınmış ve devletin ideolojik modernleşmenin bir aracı olarak bilimsel düşüncüyü yayma misyonu belli ölçüde zayıflamıştır.³⁷⁹ Bu durum, devletin 1930'larda üstlendiği sekülerleşme ve bilim odaklı toplumsal mühendislik projelerinin Demokrat Parti hükümeti döneminde daha yumuşak bir çerçevede ele alındığını göstermektedir.

Demokrat Parti döneminin eğitim politikası pozitivist bilim anlayışını sürdürse de köy enstitülerinin kapatılması gibi bazı açılardan erken Cumhuriyet dönemindeki politikalarından farklıdır. 1946'da köy enstitülerinin kapatılması, bilimsel bilgiye dayalı kırsal kalkınma anlayışının bir ölçüde sonunu getirmiş olsa da DP yönetimi bilimsel eğitimin yaygınlaştırılmasına ve teknik eğitimin geliştirilmesine vurgu yapmaya devam etmiştir.³⁸⁰

Eğitim reformları mesleki ve teknik eğitimin geliştirilmesine öncelik vermiş, bilimsel eğitimi desteklemiş ve üniversitelerin akademik özerkliğini korumuştur. Ancak bu politika erken Cumhuriyet döneminin pozitivist reformlarının bir devamı olarak değil, piyasa ekonomisine entegre olabilen bireyler yetiştirmeyi amaçlayan modernleşmeye doğru pragmatik bir adım olarak görülmelidir.

Bu dönemde anti pozitivist eleştiriler özellikle eğitim politikalarına yöneliktir. Muhafazakâr gruplar, eğitime yönelik pozitivist yaklaşımın yerel değerleri göz ardı ettiğini

³⁷⁷ Nuray Karaca, *1923-1945 Arası Türk Sosyolojisinde Pozitivist Eğilimler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004, s.146.

³⁷⁸ Mehmet Evsile, "Demokrat Parti Döneminde Sanayileşme Faaliyetlerinin Günlük Hayata Yansımaları", *History Studies*, S:4, Yıl:2022, s.872.

³⁷⁹ Yusuf Ziya Keskin, "Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Yıl:2012, s. 113.

³⁸⁰ Zafer Tangülü, "Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları 1950-1960", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, S:2, Yıl:2012, s. 400.

ve kültürel çeşitliliği yeterince hesaba katmadığını savunmuştur.³⁸¹ Bilim ve akla dayalı bir topluma yönelik pozitivist proje, Demokrat Parti döneminde daha esnek bir çerçeveye oturtulmuş ve bilimsel eğitimin toplum üzerindeki ideolojik etkisi zayıflatılmıştır.

1950 sonrası dönemde pozitivist eleştirisi daha sistematik hale gelmiş ve çeşitli ideolojik gruplardan gelen direnç de bu anlamda artmıştır. Anti pozitivist düşünce üç ana eksen boyunca gelişmiştir. Muhafazakâr eleştiri: Pozitivizmin toplumsal gelenekleri ve dini değerleri dışlayan bir yaklaşımı izlediği ileri sürülmektedir. Bu eleştiri, DP'nin daha ılımlı bir sekülerleşme politikası izlemesi nedeniyle siyasi bir karşılık bulmuştur. Geleneksel yapılar içindeki pozitivist eleştirisi, özellikle toplumsal mühendislik projelerinin “Batılı” karakterine yöneliktir. Milliyetçi eleştiri: Milliyetçi düşünürler, pozitivist evrensel bilimsel yasalar çerçevesinde toplumu şekillendirme çabalarını ulusal kimliği ve benzersiz kültürel değerleri göz ardı etmek olarak görmüşlerdir.³⁸² Bu dönemde yerel ve ulusal kalkınmaya daha fazla vurgu yapılmış ve pozitivist evrenselci anlayışı yerine, kültürel ve ulusal unsurlara daha fazla öncelik veren modernleşme yaklaşımları öne çıkmıştır. Sol/sosyalist eleştiri: Sosyalist düşünürler, DP dönemindeki pozitivist modernleşme projelerinin sınıf eşitsizliklerini derinleştirdiğini ileri sürmüşlerdir. Bilimsel ve teknolojik gelişmeler, toplumsal zenginliği adil bir şekilde dağıtmak yerine sermaye birikimi ve piyasa ekonomisine dayalı bir kalkınma modeline hizmet ettiği için eleştirilmiştir. Bu bağlamda, pozitivist modernleşme yaklaşımı sosyalist çevrelerde toplumsal adaleti göz ardı eden “teknokrat elitizm” olarak değerlendirilmiştir.³⁸³

Demokrat Parti dönemi, bu anlatılanlar ışığında pozitivist Türk modernleşmesi üzerindeki etkisinin önemli ölçüde azaldığı, ancak tamamen ortadan kalkmadığı bir geçiş dönemini temsil eder. Pozitivist düşünce artık ideolojik bir modernleşme projesinin dayanağı olmaktan çıkmış, teknik ve ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda daha pragmatik bir araç olarak kullanılmıştır. Ancak 1950'den sonra modernleşme sürecinde anti pozitivist eleştirinin çeşitlenmesi, pozitivistin daha eleştirel bir şekilde tartışılmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'de 1950 sonrası modernleşme süreci, pozitivistin ideolojik hegemonyasını büyük ölçüde yitirdiği, ancak pozitivist metodolojinin teknik ve bilimsel araçlarını kullanmaya devam ettiği bir dönem olarak görülebilir.

³⁸¹ Tanel Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021, s.112

³⁸² Mehmet Akıncı, *Türk Muhafazakar Düşüncesinde Ana Temalar 1946-1980 Dönemi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s.92.

³⁸³ Demirel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı*, 107.

Pozitivizmin bu dönüşüm sürecinde modernleşme pratiği üzerindeki etkisi hem sürekliliklerle hem de kopuşlarla ilişkilidir. Erken cumhuriyet döneminde ideolojik temel olarak hizmet eden pozitivist yaklaşım, DP hükümeti altında daha kalkınma odaklı ve pragmatik bir çerçeveye dönüşmüş ancak modernleşme sürecinde bilimsel ve teknik bilginin kritik rolü devam etmiştir.³⁸⁴ Ancak bu dönemde modernleşme pratiğinin temel motivasyonu artık bilimsel rasyonaliteye dayalı toplumsal değişim değil, ekonomik büyüme ve altyapının geliştirilmesidir.

Demokrat Parti dönemindeki modernleşme projeleri esas olarak bilimsel gelişme ve teknolojik ilerlemeye dayanmakla birlikte bu süreç artık devletin ideolojik bir dönüşüm aracı olmaktan çıkmış, doğrudan halkın ekonomik refahını artırmayı amaçlayan uygulamalar çerçevesinde şekillenmiştir. Elektrifikasyon, karayolu yapımı, tarımsal makineleşme ve sanayileşme politikaları, pozitivist düşüncenin temel unsurlarını içermekle birlikte, devleti modernleştiren ideolojik yönelimden uzaklaşarak piyasa mekanizmalarına ve özel sektör teşviklerine dayalı bir sistem içinde ele alınmıştır.³⁸⁵ Pozitivist çerçevede, devletin bilim ve teknoloji yoluyla toplumu dönüştürme işlevi giderek kısıtlanmış ve rolü altyapı gelişimini destekleyen düzenleyici bir mekanizmaya indirgenmiştir.

Bu dönemde pozitivist düşüncenin kamusal alandaki etkisi, özellikle bilimsel bilgiye dayalı merkezi planlamanın arka plana itilmesi nedeniyle azalmıştır. Devletin ideolojik bir modernleşme programının parçası olarak bilimsel bilgiyi topluma yayma yetkisi, serbest piyasa koşulları altında ekonomik büyümeye yol açmıştır. Bu durum pozitivizmin erken cumhuriyet döneminin sosyo-teknik yaklaşımından uzaklaşmasına ve devletin bilimsel bilgiyi genel halka sistematik olarak yayma işlevi daha az önemli hale gelmesine yol açmıştır. Ancak DP iktidarı sırasında bilim ve teknolojideki gelişmeler tamamen ihmal edilmemiştir, bunların kullanımı ideolojik toplumsal dönüşümden ziyade ekonomik rasyonalite ve pragmatizme dayanmıştır.

Erken cumhuriyet döneminde bilim ve akılcılığa vurgu siyasi ve toplumsal reformların ana eksenini iken, DP döneminde bu vurgu yerini giderek ekonomik kalkınma, halkın yaşam standartlarının yükseltilmesi ve demokratik katılım gibi unsurlara bırakmıştır.³⁸⁶ Bu

³⁸⁴ Cemil Koçak, *İktidar ve Demokratlar Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.187.

³⁸⁵ Halil İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2016, s.69.

³⁸⁶ Sibel Küçükkuşlahlı, *1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018, s. 96.

bağlamda, Demokrat Parti'nin siyasi meşruiyet anlayışı pozitivist bir ideolojik çerçeve tarafından değil, halkın anlık ekonomik refahına dayalı bir hükümet anlayışı tarafından şekillendirilmiştir.

Öte yandan pozitivist-modernist paradigmanın zayıflaması, pozitivism karşıtı söylemlerin daha görünür hale gelmesinin ve çeşitli ideolojik grupların pozitivism'e yönelik eleştirilerini daha açık bir şekilde dile getirmesinin önünü açmıştır. Özellikle muhafazakâr ve dindar çevrelerden, pozitivist-modernist düşüncenin toplumu geleneksel değerlerden uzaklaştıran bir Batı sekülerleşme projesi olduğu yönünde artan eleştiriler gelmiştir.³⁸⁷ Bu eleştiriler, pozitivism'in toplumsal gerçekliklere fazla indirgemeci baktığı ve kültürel çeşitliliği göz ardı ettiği görüşüne dayanmaktadır. Demokrat Parti'nin sekülerleşme politikasına daha esnek yaklaşması ve dinsel söylemlere daha fazla alan açılması, pozitivism'in kamusal alandaki belirleyici etkisinin azalmasını hızlandırmıştır.

Benzer şekilde milliyetçi düşünce, pozitivism'in evrenselci doğasına yönelik bir eleştiri geliştirmiştir. Bu dönemde, pozitivist epistemolojinin ulusal kültürü ve kimliği yeterince hesaba katmadığı, modernleşmeyi evrensel bilimsel yasalar çerçevesinde gördüğü ve yerel unsurları arka plana ittiği görüşü daha belirgin hale gelmiştir. Milliyetçi çevreler, pozitivist-modernist paradigmanın Batı odaklı bir gelişme çizgisini izlediğini ve Türkiye'nin kendine özgü sosyo-kültürel yapısını yeterince hesaba katmadığını savunmaktadır.³⁸⁸

Demokrat Parti döneminde ekonomik büyüme politikalarının kapitalist gelişme doğrultusunda tasarlanmış olması ve işçi sınıfının çıkarlarını arka plana itmesi, pozitivism'in toplumsal değişimdeki rolüne yönelik sosyalist eleştiriye güçlendirmiştir.³⁸⁹ Pozitivist düşüncenin ekonomik büyümeyi bilimsel akılcılık ve teknik ilerleme temelinde gördüğü ancak toplumsal adalet ve eşitlik gibi unsurları göz ardı ettiği iddiası sosyalist aydınlar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir.

Tüm bu eleştiriler, pozitivist düşüncenin 1950 sonrası Türkiye'nin modernleşme sürecindeki konumunu önemli ölçüde zayıflatmış, ancak onu tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bilimsel bilgiye ve teknolojik ilerlemeye dayalı kalkınma kavramı modernleşme projelerini etkilemeye devam etmiştir fakat bunlara artık ideolojik bir

³⁸⁷ İsmail Kara, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Der: İ. Kara ve A. Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s.19.

³⁸⁸ Balkız, "Türk Modernleşmesi, Pozitivism", 124.

³⁸⁹ Osman Cenk Kanca, "1950-1960 Arası Türkiye'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:19, Yıl:2012, s.61.

bağlamda değil, ekonomik ve pratik kaygılarla uyumlu bir şekilde yaklaşıldığını söylemek mümkündür.

Bu bağlamda, DP döneminde Türkiye'nin modernleşme süreci, pozitivist düşüncenin giderek daha pragmatik ve teknik bir karakter kazandığı, ancak ideolojik bir kılavuz olarak önemini yitirdiği bir geçiş dönemi olarak görülebilir. Pozitivist epistemolojinin devlet politikası üzerindeki etkisi tamamen ortadan kalkmamış olsa da bilimsel bilginin toplumsal değişimdeki belirleyici rolü giderek azalmış ve yerini ekonomik büyümeye odaklı bir modernleşme yaklaşımına bırakmıştır. Aynı zamanda anti pozitivist söylemlerin yükselişi, pozitivistin tek taraflı ve mutlak bir modernleşme modeli olarak benimsenmesini zorlaştırmış ve modernleşme sürecinde farklı ideolojik yaklaşımların ön plana çıkmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak pozitivist Demokrat Parti döneminde teknik bir araç olarak kalmış ve modernleşme sürecinin artık temel yönlendirici unsuru olmadığı belirgin hale gelmiştir. Bu sürecin karakteristik bir özelliği, bilim ve akılcılığa dayalı modernleşme yaklaşımının yerini, halkın ekonomik refahına dayalı bir yönetim anlayışının almasıdır. Pozitivist modernleşme yaklaşımının ideolojik etkisinin azalması, modernleşme sürecini daha çoğulcu ve çok boyutlu hale getirmiş, ancak bilimsel bilgiye dayalı uzun vadeli dönüşüm projelerinin zayıflamasına da yol açmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin 1950 sonrası modernleşmesi, pozitivistin etkisinin kırıldığı, ancak bilim ve teknolojiye dayalı kalkınma yaklaşımının bir ölçüde varlığını sürdürdüğü bir dönem olarak görülmelidir.

4.7. 1950 Sonrası Ekonomik, Siyasi ve Kültürel Değişme

4.7.1. Ekonomik Değişim

Türkiye'nin ekonomik yapısının 1950 sonrası dönüşümü, küresel gelişmelerle ve iç siyasi ve toplumsal dinamiklerle yakından bağlantılı bir süreçtir. Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeni ve Türkiye'nin Batı bloğuna entegrasyonu ekonomi politikasının temel unsuru haline gelmiştir.³⁹⁰ Marshall Planı kapsamında sağlanan ekonomik yardım ve NATO üyeliğiyle güçlendirilen Batı ile siyasi bağlar, Türkiye'nin daha açık piyasa ekonomisine geçişine yol açmıştır. Bu dönemde devletçilik anlayışı giderek terk edilmiş ve yerini dış ticaretin serbestleştirilmesine ve

³⁹⁰ Koçak, *İktidar ve Demokratlar*, 13.

yabancı sermaye yatırımlarının teşvikine dayanan bir ekonomi politikası almıştır.³⁹¹ 1950-1960 yıllarında Demokrat Parti iktidarında bu politika, tarım sektöründe makineleşme odaklı yatırımlar ve kırsal altyapının geliştirilmesiyle desteklenmiştir.

1950'li yılların ekonomik kalkınma stratejisi, Türkiye'nin geleneksel olarak tarım sektörüne bağımlılığını güçlendirmiş ve sanayi sektörünü ihmal etmiştir.³⁹² Tarımın makineleşmesi köylerden kentlere göçü tetiklemiş, bu da büyük kentlerde yeni sosyal sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca ithalatın artması ve üretimin yeterince artırılmaması nedeniyle dış ticaret açığı ve dış borçlanma da büyük sorun haline gelmiştir.³⁹³

1960 darbesinden sonra Türk ekonomisine farklı bir yaklaşım getiren planlı kalkınma modeli hayata geçirilmiş, Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuş ve beş yıllık kalkınma planlarının uygulamaya konulmasıyla karma ekonomi yaklaşımı benimsenmiştir.³⁹⁴ Bu dönemde Sanayi sektörüne azami derece önem verilmiştir. Ancak 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizi ve küresel ekonomik dalgalanmalar, planlanan bu kalkınma stratejilerindeki hedeflerin çoğuna ulaşılamayacağı anlamına gelmiştir.³⁹⁵ 1980 sonrasında Turgut Özal önderliğinde uygulanan liberalleşme politikası, önceki dönemlerin dış ticaret rejimini kökten değiştirmiş ve küresel ekonomiye entegrasyonu hızlandırmıştır. Bu dönemde ihracata dayalı bir kalkınma modeli hayata geçirilmiş, özellikle imalat sektöründe yabancı yatırımlar artmış ancak ekonomik eşitsizlikler ve sosyal adaletsizlikler daha da belirginleşmiştir.³⁹⁶

Türkiye ekonomisi 1950'den sonra küresel koşullara uyum sağlama çabalarında çelişkili ve çoğu zaman dengesiz bir gelişme göstermiştir. Tarımdan sanayiye, en sonunda da hizmet sektörüne uzanan bu yapısal değişim sosyal, siyasal ve kültürel boyutlarda önemli izler bırakmıştır. 1950 sonrası dönemde pozitivizmin ekonomik anlamda etkisinin dolaylı olarak devam ettiği ancak bu etkinin niteliğinin değiştiği söylemek mümkündür.³⁹⁷

³⁹¹ Mete Kaan Kaynar, "Türkiye'nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s.14.

³⁹² Kaynar, "Türkiye'nin Ellili Yılları", 39.

³⁹³ Kaynar, 41.

³⁹⁴ Deniz Cenk Demir, "Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s.515.

³⁹⁵ Mete Kaan Kaynar, "Türkiye'nin Yetmişli Yılları Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s.18.

³⁹⁶ Mete Kaan Kaynar, "Türkiye'nin Seksenli Yılları Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye'nin 1980'li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s.54.

³⁹⁷ Kerem Yavaşca, "Şark Meselesinden Doğu Sorununa: Ellili Yıllarda Kürt Sorunu", *Türkiye'nin 1980'li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s.570.

Pozitivizm, erken cumhuriyet döneminde ekonomik ve sosyal modernleşme süreçlerine yön veren bir anlayış olarak ancak 1950 sonrası dönemde ekonomi politikası ve modernleşme anlayışını daha pragmatik ve Batı odaklı bir çerçeveye dönüştürmüştür. Bu bağlamda pozitivizmin ekonomik alandaki etkisini şu şekilde değerlendirmek mümkündür:

1960 darbesinden sonra planlanan kalkınma politikası, pozitivist düşüncenin akılcı ve bilimsel yöntemlerine yapılan vurguyla uyumluluk göstermektedir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması ve beş yıllık kalkınma planlarının uygulamaya konulması, sosyal ve ekonomik düzenlemelerde bilimsel yöntemlerin kullanılmasını teşvik etmiştir. Bu anlamda pozitivist düşüncenin etkisinin dolaylı olarak devam ettiğini söylemek mümkündür.

Pozitivist yaklaşımın teknolojiye ve bilime olan ilgisi özellikle tarımda makineleşmenin teşvik edilmesi, endüstriyel altyapıların oluşturulması gibi alanlarda belirgin olmuştur. 1950'lerde tarımda makineleşmenin hızlanması ve 1980'den sonra teknolojiye ve ihracata dayalı büyüme stratejilerinin daha görünür hale gelmesi, pozitivist modernleşme ideolojisinin bir nevi ekonomik ayna görüntüsü olarak görülebilir.

1980'den sonraki liberalleşme politikaları, ekonomik karar almada daha çok piyasa dinamiklerine ve bireysel inisiyatiflere dayanan bir yaklaşımı teşvik etmiştir.³⁹⁸ Bu durum pozitivist düşüncenin temelinde yer alan devletin rasyonel planlama anlayışını zayıflatmıştır. Bu dönemde pozitivizmin ekonomik etkisi azalmış ve yerini daha piyasa odaklı bir paradigmaya bırakmıştır. 1950 sonrası dönemde pozitivizmin ekonomik modernleşme üzerindeki etkisi farklı biçimler almış ve giderek dolaylı hale gelmiştir. Ancak rasyonel planlama ve bilime dayalı kalkınma anlayışı bu dönemin belirli evrelerinde pozitivist mirasın etkisiyle şekillenmeye devam etmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere bu dönüşüm süreci aynı zamanda anti pozitivist eleştirilerin de yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Ekonomik kalkınmanın bilimsel planlama ve rasyonel karar alma süreçleriyle sağlanabileceği inancı, ekonomik faaliyetlerde ve piyasa dinamiklerinde bireyin rolünü ihmal ettiği gerekçesiyle anti pozitivistler tarafından eleştirilmiştir. Merkezi planlamanın insan doğasıyla bağdaşmadığını savunan Friedrich Hayek gibi düşünürlerin etkisi bu dönemde daha fazla yankı bulmuştur.

³⁹⁸ Tanıl Bora ve Aybars Yanık, "Seksenli Yıllarda Türkiye'nin Siyasi Düşünce Hayatı", *Türkiye'nin 1980'li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s.372.

4.7.2. Siyasi Değişim

1950'den sonra Türk siyasi hayatı hem küresel dinamiklerin hem de iç siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin etkisi altında büyük bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm süreci esas olarak modernleşme süreçleri bağlamında ele alınsa da pozitivist düşüncenin etkileri tartışmalıdır. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren uygulanan pozitivist yaklaşımların 1950 sonrası çok partili siyasi yaşamda ne ölçüde etkili olduğu sorusu ideolojik, kurumsal ve sosyal boyutlarının incelenmesini gerektiren önemli bir konudur. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Türkiye'deki siyasi ortam çoğulcu rejim ve piyasa ekonomisi ekseninde yeniden şekillenmiştir.³⁹⁹ Bu dönemde pozitivist düşüncenin etkileri daha çok devletin modernleşme ve kalkınma politikalarında görülmüş ancak bu etkiler Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki kadar belirgin olmamıştır. Atatürk döneminde benimsenen pozitivism odaklı ilkelerin yerini 1950'den sonra daha pragmatik ve çoğunluğa dayalı siyasi kavramlar almıştır. Ancak bu dönemde modernizasyon projelerinin merkezinde bilimsel gelişme ve teknolojik ilerleme gibi konular olmuştur. Pozitivizmin etkisinin, 1950'den sonra siyasi seçkinlerin politika ve söylemlerinde dolaylı olarak hissedildiği söylenebilir. Örneğin, Demokrat Parti döneminde köylerde elektrik ve su gibi altyapı hizmetlerinin sağlanması, çözüm arayışında teknik ve bilimsel bilginin yeri ile ilgili bir modernleşme kavramına dayanmaktadır. Bu durum, erken Cumhuriyet dönemindeki pozitivist devlet düşüncesine benzer, ancak ideolojik bir çerçeveden ziyade pragmatik bir uygulama anlayışını ifade eder. 1950 Sonrası dönemde pozitivist miras, özellikle bilimsel bilginin toplumsal sorunlara uygulanması, sanayileşme ve kalkınma politikalarında öne çıkmıştır. Ancak bu politikaların uygulanmasında genellikle ekonomik kalkınmaya ve siyasi popülizme öncelik verilmiş, bilimsel bilgiye dayalı uzun vadeli planlama ikincil planda kalmıştır. Bu, pozitivist düşüncenin 1950'den sonra siyasi yaşamın belirleyici unsurlarından biri olarak konumunu kaybetmesine yol açmıştır. Ek olarak, 1950 sonrası dönemde ortaya çıkan ideolojik çeşitlilik ve politik kutuplaşma, pozitivismin toplum üzerindeki etkisinin daha da dağılmasına yol açmıştır. Sosyalist, muhafazakâr ve milliyetçi ideolojilerin artan etkisi, bilimsel bilgiye dayalı modernleşme kavramının giderek ideolojik terimlerle ifade edilmesine yol açmıştır. Bu durumda pozitivismin etkisinin bilimsel ve teknik alanlardan çok ideolojik tartışmalarda referans noktası olarak görülmesine yol açmıştır. Pozitivizmin 1950 sonrası Türk siyasi yaşamındaki etkisi, erken Cumhuriyet dönemindeki kadar belirgin olmasa da modernleşme ve kalkınma politikaları yoluyla

³⁹⁹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 2*, Yenigün Matbaacılık, İstanbul 1997, s.114-115.

dolaylı olarak hissedilmiştir. Bununla birlikte, çok partili siyasi yaşamdaki ideolojik farklılıklar ve pragmatik yaklaşımlar, pozitivist düşüncenin daha belirgin ideolojik rehberlik sağlama yeteneğini sınırlamıştır. Pozitivizmin bilimsel bilgi ve teknik ilerleme yoluyla modernleşme sürecinde oynadığı rol bu dönemde de devam etmiş, ancak daha pragmatik ve uygulama odaklı bir çerçevede gerçekleşmiştir. Bu bağlamda 1950'den sonra Türkiye'nin siyasi yapısındaki değişimler, pozitivist ilkelerin etkisinin azaldığı bir döneme de işaret etmektedir. Anti pozitivistler, pozitivistin siyaset üzerindeki etkisini sorgulamışlar ve eleştirilerini “toplumsal gerçekliklerin karmaşıklığının aşırı basitleştirilmesi” ve “toplumsal manipülasyon” üzerine kurmuşlardır. 1960'tan sonra planlı ekonomik kalkınma modeline geçişte pozitivist yöntemler belirgin olsa da bu modelin sınırlamaları, özellikle toplumsal farklılıkları göz ardı etmesi ve bireyin iradesini sınırlaması anti pozitivistler tarafından eleştirilen konular olmuştur.

4.7.3. Kültürel Değişim

Türkiye'de 1950 sonrası kültürel değişim, toplumsal yapıdaki değişimler ve küresel etkilerle şekillenmiştir.⁴⁰⁰ Bu dönemde kültürel yaşam hem köklü geleneksel değerlerin hem de modernleşme çabalarının etkisiyle dinamik bir yapıya bürünmüştür. Pozitivizmin bu kültürel değişim sürecine etkisi, modernleşme projeleri, eğitim politikaları ve bilimsel yaklaşımın toplumda yaygınlaşması yoluyla dolaylı olarak hissedilmiştir.

1950'li yıllarda Türkiye'nin kırsal ağırlıklı nüfus yapısı çözülmeye başlamış ve kentleşme süreci hız kazanmıştır. Demokrat Parti iktidarında tarım sektörünün makineleşmesi, kırsal kesimde büyük bir göç dalgasını tetiklemiş, bu da kentlerde yeni bir toplumsal yapının oluşmasına neden olmuştur.⁴⁰¹ Kentleşme süreciyle birlikte geleneksel değerler ve yaşam pratikleri kentsel modernleşmenin getirdiği değişimlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde pozitivist düşüncenin izleri, özellikle şehirlerde eğitim ve bilim yoluyla modern yaşam tarzını teşvik eden reformlarda kendini göstermiştir.

Eğitim politikası bu dönemde kültürel değişimin en önemli araçlarından biri haline gelmiştir. Pozitivizmden etkilenen eğitim sistemi, bireyleri rasyonel ve bilimsel düşünmeye yönlendirmeyi amaçlamıştır.⁴⁰² 1946 yılında köy enstitülerinin kapatılmasıyla birlikte reformist eğitim anlayışı gerilemiş ancak bilimsel eğitime verilen önem devam

⁴⁰⁰ Lütfi Sunar, “Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim”, *Sosyoloji Dergisi*, S:29, Yıl:2014, s.92.

⁴⁰¹ Demirel, 144.

⁴⁰² Onur Çakmak, “Pozitivizmin Türkiye Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemine Etkisi”, *Etüt Dergisi*, S:9, Yıl:2024, s.119-131.

etmiştir. Eğitim ve bilim politikası aracılığıyla kültürel alanda modernleşme projelerinin teşvik edilmesi, anti-pozitivist eleştirilerin de odak noktası haline gelmiştir. Anti pozitivistler, kültürel değişimi yalnızca bilimsel ilerlemeye bağlayan yaklaşımların yerel gelenekleri ve inançları dışladığını ve dolayısıyla toplumsal barışı tehlikeye attığını savunmuşlardır. Bu bağlamda, pozitivistin kültürlerarası çeşitliliği yeterince hesaba katmadığı ve modernleşmeye giden tek bir "doğru" yolu yaydığı görüşünün eleştirisi önem kazanmıştır.

4.7.4. Bireyselleşme

Modernleşme süreçleri, bireyselleşme, neoliberalizm ve pozitivism, 1950 sonrasında toplumsal ve düşünsel yapılarda köklü değişimlere yol açmıştır. Bu dönemde modernleşme, Batı dışı toplumların da yoğun olarak yaşadığı bir dönüşüm sürecine dönüşmüş ve bireyselleşme olgusu bu sürecin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.⁴⁰³

Bireyselleşme, geleneksel toplumsal yapıların çözülmesine ve modern kapitalist ekonominin yaygınlaşmasına paralel olarak ortaya çıkan bir olgudur.⁴⁰⁴ 1950'den sonraki dönemde neoliberalizmin yükselişi bu süreci hızlandırmış, bireysel çıkarları önceleyen piyasa odaklı yaklaşım ve politikalar toplumsal örgütlenme biçimlerini değiştirmiştir. Devletin ekonomideki etkinliğinin azalması, özelleştirme politikaları ve serbest piyasa dinamiklerinin öne çıkmasıyla birey daha fazla özerklikle karşı karşıya kalmış, bu da toplumsal dayanışma örgütlerinin çöküşüne yol açmıştır.⁴⁰⁵

Bu dönemde pozitivism hem modernleşmenin hem de neoliberalizmin bir bileşeni olarak çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır. Pozitivist düşünce kalıpları 19. yüzyılda ilerlemenin bilimsel bilgi ve akıl yoluyla mümkün olduğu fikrine dayanırken, bu yaklaşıma yönelik eleştiriler 20. yüzyılın ikinci yarısında postmodernizmin etkisiyle daha belirgin hale gelmiştir.⁴⁰⁶ Pozitivizmin bireyselleşme sürecine katkıda bulunarak rasyonel birey kavramını güçlendirdiği söylenebilir ancak post modern eleştirmenler bu kavramın evrensel bir gerçekliği temsil etmediğini ve çoğulculuğa yer vermediğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁰⁷

⁴⁰³ M. Hakan Koçak, "Ellili Yıllarda Emek Rejimi ve Emek Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2019, s.69.

⁴⁰⁴ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005, s.61.

⁴⁰⁵ Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, 240.

⁴⁰⁶ Ömer Faik Anlı, "Pozitivist Bilim Tarihi Disiplinine ve Popperci Bilim Tarihine Olanaklılığına Dair Epistemolojik Bir İnceleme", *Dört Öge*, S:8, Yıl:2015, s.111-140.

⁴⁰⁷ Ballıkaya, "Pozitivizm Tarihsel Süreç", 101.

Neoliberal dönemde bireyselleşme aynı zamanda kültürel bir yeniden tanımlama sürecini de başlatmıştır. Geleneksel aidiyetlerin yerini bireysel tercihler ve tüketim odaklı yaşam tarzları almış, bu da bireyin toplumdaki konumunu kökten değiştirmiştir.⁴⁰⁸ Ancak bu değişim süreci aynı zamanda sosyal eşitsizliklerin artmasına ve insanların yaşadıkları sosyal alanlarda dezavantajlı konuma düşmelerine yol açmıştır.

Özellikle Batı dışı toplumlarda 1950 sonrası modernleşme süreçlerinin bir diğer boyutu da bu sürecin hegemonik Batı modernite anlayışı çerçevesinde gerçekleştirilmesidir. Bu toplumlarda batılılaşmış birey anlayışını benimsemek için çeşitli reformlar yapılmış ve geleneksel yapılar bu reformların etkisiyle ya dönüşmüş ya da yıkılmıştır.⁴⁰⁹ Ancak bu süreç çoğu zaman batılılaşmış yaklaşımlardan kaynaklanan çelişiklere ve yerel kimliklerin marjinalleşmesine yol açmış, bireyselleşme sürecine karşı direnç olarak kolektivist değerlerin yeniden canlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren modernleşme sürecinin küresel etkileri sadece sosyal ve ekonomik yapılarla sınırlı kalmamış, siyasi ideolojilerde de belirgin izler bırakmıştır. Bu dönemde Batı ve Doğu bloklarının modernleşme stratejileri, Soğuk Savaş'ın da etkisiyle farklı eksenlerde gelişmiş, bölgesel ve küresel bir güç dengesizliğine yol açmıştır.⁴¹⁰ Teknolojinin hızla gelişmesi ve bilimsel yeniliklerin yaygınlaşması modernleşmenin teknik altyapısını güçlendirmiş, ancak bu ilerlemeler toplumsal faydalar ile özel çıkarlar arasında bir gerilime yol açmıştır. Ayrıca, sürecin çevresel etkisi ve ekolojik maliyeti de modernleşmenin sorgulanması gereken bir başka boyutudur. Sanayileşmiş toplumun artık küresel ölçekte uygulanabilir olmadığı gerçeği 1970'lerden itibaren giderek daha açık hale gelmiş ve sürecin çevresel sürdürülebilirlik perspektifinden yeniden ele alınması gerekmiştir. Bu bağlamda modernleşmenin ekonomik büyüme ile sınırlı bir olgu olmadığı, çevresel, sosyal ve etik değerlere uygun olarak yönetilmesi gerektiği savunulmuştur.⁴¹¹

Özetle, 1950 sonrası modernleşme süreçlerinin bireyselleşme, neoliberalizm ve pozitivizmin etkileri ya da bu faktörlerin eleştirisi ile karakterize edilen karmaşık bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemin toplumsal yapılar üzerindeki

⁴⁰⁸ Murat Bayhan, "Tüketim Toplumunda Kimlik İnşası", *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2022, s.48-55.

⁴⁰⁹ D. Mehmet Doğan, *Batılılaşma İhaneti*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s.138-140.

⁴¹⁰ Ivan T. Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev., S. Çağlayan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s.368.

⁴¹¹ Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat*, 409.

etkileri sadece birey ve devlet arasındaki ilişkilerde değil, aynı zamanda kültürel değişimlerde ve eşitsizliklerin küresel düzeyde yoğunlaşmasında da izlenebilir. Bu anlamda, bireyselleşme ve neoliberalizmin modernleşme sürecine katkıları, eleştirilerle birlikte, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki modernleşme teorilerinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte 1950'den sonraki bireyselleşme süreçleri, bireyi rasyonel bir varlık olarak gören pozitivist düşüncenin yaklaşımına karşılık gelse de anti pozitivist fikirler bu anlayışa meydan okumuştur. Postmodernizm ve özellikle eleştirel teori, bireyi toplumsal yapıdan izole bir şekilde ele almanın onun gerçekliğiyle uyumadığını savunmuştur. Anti pozitivistler, bireyselleşmenin toplumsal uyumu zayıflattığını ve ekonomik eşitsizlikleri derinleştirdiğini vurgulayarak bu sürece eleştirel bir bakış açısı getirmişlerdir.

5. SONUÇ

Pozitivizmin tarihsel gelişimi ve düşünsel kökenleri incelendiğinde bu felsefi hareketin Antik Yunan'dan modern bilime ve oradan da Türk modernleşmesinin başladığı 18. ve 19.yy'lara uzandığı görülür. Pozitivizmin bilginin ancak deney, gözlem ve akıl yoluyla elde edilebileceği fikrine dayandığı düşünüldüğünde ise bu felsefi hareketin temellerini bilim ve akla vurgu yapan Antik Yunan filozoflarına kadar götürmek mümkündür. Ancak pozitivizmi sadece bilimsel bir metodoloji olarak değerlendirmek eksik kalır. Pozitivizm aynı zamanda bir dünya görüşü olarak da nitelendirilmiştir.

Antik Yunan felsefesinde bilginin nesnel ve sistematik bir şekilde araştırılmasına dayanan bir düşünce geleneği vardır. Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes gibi ilk filozoflar, evreni doğal nedenlerle açıklamaya çalışan bir bilim anlayışına öncülük etmişlerdir. Daha sonra Demokritos'un atomistik görüşleri ve Aristoteles'in deney ve gözleme dayalı bilim anlayışı pozitivist epistemolojinin ilk unsurlarını ortaya çıkarmıştır. Antik düşüncenin bu mirası sadece modern bilimin ortaya çıkmasına değil, aynı zamanda bilimsel bilginin meşrulaştırılmasına da katkıda bulunmuştur. 17. ve 18. yüzyıllarda Bacon, Descartes, Locke, Newton ve Hume gibi düşünürlerin çalışmaları bilimsel metodolojinin ve ampirizmin sistematik hale gelmesine yol açmış ve bu gelişme 19. yüzyılda pozitivizmi felsefi bir sistem olarak geliştiren Auguste Comte'un önünü açmıştır. Comte'un sosyal olayları doğa bilimlerinin yasalarına benzer bir şekilde analiz etme ve toplumu bilimsel yöntemlerle açıklama çabaları pozitivizmin modern sosyal bilimlerdeki etkisini güçlendirmiştir. Ancak pozitivizmin sosyal bilimlerdeki etkisi, bireylerin ve toplumların mekanik süreçlere indirgenmesi gibi eleştirilere de yol açmıştır. Pozitivizm, doğa bilimleri ve sosyal bilimlerde nesnelliğe, gözleme, deneye ve olgusal verilere dayanan bir bilgi anlayışını temsil etmektedir. Aydınlanma düşüncesinin getirdiği rasyonel ve ilerlemeci bakış açısı pozitivizmin epistemolojik temellerini güçlendirmiş ve bilimsel bilginin toplumun ilerlemesi için bir araç olarak kullanılması görüşünü desteklemiştir. Ancak pozitivizmin akıl ve bilim dışındaki bilgi biçimlerini dışlaması, özellikle etik, estetik ve metafizik gibi alanlarda sınırlamalara yol açmıştır.

20. yüzyılda pozitivizmin indirgemeci katı bilim anlayışına çeşitli düşünürler tarafından meydan okunmuştur. Örneğin Karl Popper bilimsel bilgiyi doğrulamanın imkânsız olduğunu ve hipotezlerin yalnızca yanlışlanabilir olması gerektiğini savunurken, Thomas Kuhn bilimin doğrusal olarak değil, devrimler şeklinde paradigmatik değişimler yoluyla

geliştiğini ileri sürmüştür. Bu yaklaşımlar pozitivistizmin mutlak nesnellik fikrine ve evrensel yasalarına meydan okumuş ve bilim felsefesi için yeni bir çerçeve oluşturmuştur. Bu sayede günümüz bilim anlayışı dönüşüme uğramış ve pozitivist paradigma anti pozitivist yönelimlerle eleştiriye tabi tutulmuştur.

Pozitivizmin sınırlılıkları olsa ve eleştirilse dahi, bilimin ve toplumun gelişimi üzerindeki etkisi göz ardı edilemez. Bu bağlamda pozitivistizmin tarihsel seyri ve felsefi temelleri bilimsel düşüncenin gelişimi için önemli bir çerçeve oluşturmaktadır. Ancak günümüz bilim felsefesinde pozitivistizmin katı determinizmi yerine bilimsel bilginin tarihsel, kültürel ve paradigmatic boyutlarını içeren daha geniş bir bakış açısı benimsenmektedir.

Tarihsel sosyoloji perspektifinden bakıldığında Türk modernleşmesi yalnızca siyasi ve ekonomik reformlarla sınırlı olmayan aynı zamanda toplumsal yapıyı birey ve devlet arasındaki ilişkileri ve kültürel kimliği yeniden şekillendiren çok katmanlı bir dönüşüm süreci olarak görülmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e tevarüs eden bu süreç Batı ile kurulan ilişki biçimleri, entelektüel yönelimler ve toplumsal dinamiklerden doğrudan etkilenmiş ve farklı düşünce akımları ve çeşitli toplumsal aktörler tarafından değişik şekillerde yorumlanmıştır. Tarihsel süreçte Türkiye'de modernleşme olgusu Batılılaşma ile iç içe geçmiş bir kavram olarak ele alınmış ve büyük ölçüde yukarıdan aşağıya reformlarla uygulanmıştır. Bu bağlamda Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet dönemleri ve Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren Cumhuriyet reformları, modernleşme sürecini kurumsal ve yasal bir çerçevede şekillendirmeye çalışmıştır. Ancak bu sürecin toplum tabanına yayılması ve toplumun geniş kesimleri tarafından içselleştirilmesi süreci çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Modernleşme sürecinin toplum üzerindeki etkisi, siyasal elitlerin ve aydınların bu süreci nasıl yorumladıklarına bağlı olarak değişmiştir. Çeşitli düşünürler Türk modernleşmesine ilişkin farklı bakış açıları geliştirmişlerdir. Mümtaz Turhan modernleşmeyi zihniyet değişimine bağlamış ve bilimsel düşüncenin yaygınlaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ona göre modernleşme teknolojik ve ekonomik gelişmelerle sınırlı olmamalı, aynı zamanda toplumun kültürel değerleriyle de uyumlu hale getirilmelidir. Şerif Mardin ise modernleşmeye merkez-çevre ilişkisi bağlamında bakmış ve bu sürecin toplumsal dinamikleri nasıl etkilediğini analiz etmiştir. Analizlerinin temel taşlarından biri, modernleşmenin devletin merkezi gücünü güçlendirdiği, ancak bunun çevrede bir tepkiye yol açtığı görüşüdür. Erol Güngör, Türk modernleşmesine yönelik eleştirisini kimlik ve kültür eksenine odaklamış, Batılılaşmanın kültürel köklerle bir kopuşa yol açtığını ileri sürmüştür. Ona göre uygun bir modernleşme yerel değerlerle

uyumlu bir dönüşümü gerektirmektedir. Öte yandan Baykan Sezer, modernleşmeyi Batı'dan etkilenen bir süreç olarak değerlendirmiş ve bu sürecin Türkiye gibi Batı dışı toplumlarda toplumsal yabancılaşmaya yol açtığını savunmuştur. Sezer'in eleştirisi, modernleşmenin ithal bir model değil, tarihsel ve sosyolojik bağlamla uyumlu bir süreç olması gerektiği fikrinin altını çizmektedir.

19. yüzyıl Osmanlı aydınları arasında yaygın bir fikir akımı olan pozitivism, modernleşmenin bilimsel ve rasyonel bir çerçeveye dayanması gerektiğini savunmuştur. Jön Türkler ve erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının pozitivismi bir ilerleme aracı olarak benimsemelerine karşın bu ideolojik yönelimin zaman zaman toplumsal yapıyla uyumsuz uygulamalara yol açtığı görülmüştür. Modernleşme sürecinin eleştirel bir değerlendirmesi, bu sürecin başarılarını ve eksikliklerini anlamamızı sağlar. Türkiye'nin modernleşme deneyimi, Batı'nın tarihsel koşulları altında ortaya çıkan bir modelin doğrudan uygulanmasından ziyade, yerel koşullar tarafından şekillendirilen ve tarihsel bir sürekliliğe sahip bir süreci ifade etmektedir. Bu nedenle modernleşme teknik ve idari reformlarla sınırlı kalmamalı, aynı zamanda toplumsal yapı, birey ile devlet arasındaki ilişkiler ve kültürel kimlik gibi unsurları hesaba katmalıdır. Özetle, Türk modernleşmesinin tarihsel ve sosyolojik analizleri bu sürecin basit bir Batılılaşma hareketi olmadığını, çok katmanlı ve dinamik bir dönüşüm süreci olduğunu göstermektedir. Modernleşmenin sürdürülebilir ve kapsayıcı olabilmesi için yerel toplumsal dinamiklerin dikkate alınması, bireylerin ve toplumsal grupların bu sürece etkin katılımının sağlanması ve kültürel değerler ile modernleşme arasındaki ilişkinin daha sağlıklı bir şekilde kurulması gerekmektedir.

Türk modernleşme sürecinde pozitivist düşüncenin etkisi sadece entelektüel düzeyde felsefi bir yönelim olarak değil, aynı zamanda toplumsal değişim için teorik bir temel ve kapsam olarak da görülmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e kadar olan modernleşme sürecinde pozitivism bilimsel düşünceye egemen olmayı, rasyonel yönetim ilkelerini benimsemeyi ve laikleşme sürecini hızlandırmayı amaçlayan ideolojik bir temel oluşturmuştur. Bu çerçevede pozitivism, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Jön Türkler ve İttihat ve Terakki gibi reformist hareketler aracılığıyla devlet yönetimine nüfuz etmiş ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla da modernleşmenin temel ilkelerinden biri haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme girişimleri başlangıçta pragmatik ve zorunluluk odaklı bir yaklaşıma dayanmak suretiyle, ancak 19. yüzyılda Osmanlı aydınları tarafından Batı'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeler ışığında modernleşmenin teorik ve felsefi temelleri tartışılmaya başlanmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla yasal ve idari

reformlar uygulanırken eğitim, hukuk ve kamu yönetimi alanlarında Batı sistemleri model olarak kullanılmıştır. Ancak bu reformlar toplumsal değişimi sağlamak için yeterli olmamış ve Osmanlı aydınları modernleşmenin toplumsal ve kültürel boyutlarını içerecek ideolojik bir çerçeve aramaya başlamışlardır. Pozitivizmin Osmanlı entelektüel dünyasına girişi de bu noktada gerçekleşmiştir.

19. yüzyılda Şinasi, Namık Kemal, Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet gibi Osmanlı aydınları, entelektüel tartışmalar yoluyla pozitivizmin etkisini Osmanlı toplumuna taşımışlardır. Özellikle Jön Türk hareketiyle pozitivist düşünce siyasallaştırılmış ve devletin yeniden yapılandırılma sürecinde rehber olarak benimsenmiştir. Ahmet Rıza, pozitivizmi Osmanlı İmparatorluğunun kurtuluşu için temel bir düşünce sistemi olarak görmüş ve bilimin ve akılcılığın rehberliğinde toplumsal bir dönüşümün kaçınılmaz olduğunu savunmuştur. Öte yandan bireyci, liberal yaklaşımıyla Prens Sabahaddin, pozitivizmi daha çok yerel yönetimleri güçlendirme ve bireysel girişimciliği teşvik etme bağlamında değerlendirmiştir. Jön Türk hareketi içindeki bu farklı yaklaşımlar pozitivizmin Osmanlı modernleşmesi üzerindeki çok boyutlu etkisini göstermektedir.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte pozitivist düşünce yeni devletin kurucu ideolojisinin merkezine oturmuştur. Ziya Gökalp'in Durkheim sosyolojisine dayanan fikirleri, Cumhuriyet'in modernleşme anlayışını şekillendirmiş ve eğitimden hukuka, iktisat politikasından kültürel reformlara kadar birçok alanda pozitivist ilkeler benimsenmiştir. Pozitivizmin bilimsel ve akılcı yöntem anlayışı özellikle hukuk sisteminin laikleştirilmesinde, eğitim reformlarında ve ekonomik kalkınma stratejilerinde belirgin hale gelmiştir. Klasik edebiyat eserlerinin çeviri faaliyetleri, laik eğitim kurumları ve köy enstitüleri kurulması gibi projeler, pozitivist ilkelerin modernleşme sürecindeki somut uygulamaları olarak görülmelidir. Pozitivizmin Türk modernleşmesi üzerindeki etkileri yalnızca bununla sınırlı kalmamış ve kendi antitezini de üretmiştir. Pozitivist yaklaşımın aşırı deterministik ve toplum mühendisliğine dayalı yapısı, toplumun geniş kesimlerinin modernleşme sürecine entegre edilmesinde sorunlara yol açmıştır. Türk toplumunun tarihsel ve kültürel dinamikleri dikkate alınmadan uygulanan reformlar dirençle karşılaşmış ve bu durum modernleşme sürecinin toplumun tüm kesimlerine eşit şekilde yayılmasını engellemiştir. Bu bağlamda Baykan Sezer'in modernleşmenin Batılı bir modelin doğrudan aktarılması yoluyla değil, yerel sosyolojik koşullara uygun olarak gerçekleştirilmesi gerektiği yönündeki eleştiriler dikkat çekicidir.

1950 sonrası Türkiye’de modernleşme süreci, çok partili sisteme geçişin konsolide olmaya başlaması ve piyasa ekonomisinin güçlendirilmesi ile dünya ile rekabet edebilmenin bir gereği olarak ele alınmıştır. Bu modernleşme süreci Talcott Parsons gibi yapısal işlevselci kuramcılar tarafından savunulan modernleşme modeli çerçevesinde değerlendirildiğinde Türkiye’nin bu süreçte “geleneksel” toplumdan “modern” topluma evrilme sürecinin hızlandığını söylemek mümkündür. Bağımlılık kuramcıları ve Immanuel Wallerstein’ın dünya sistemi analizi perspektifinden bakıldığında ise Türkiye’nin 1950 sonrası modernleşme sürecini büyük ölçüde küresel kapitalist sistemin çevre ya da yarı çevre konumuna uyum sağlama çabası olarak değerlendirmek de mümkündür. Marshall Planı kapsamında sağlanan ekonomik yardımlar ve dışa bağımlı kalkınma stratejileri, Türkiye’nin modernleşme sürecinin merkez ülkelerin ekonomik ve siyasal çıkarları doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Bu bağlamda modernleşme sürecini yalnızca içsel dinamiklerle değil, küresel yapılarla olan ilişkisellikte değerlendirmek gerekmektedir.

Modernleşme sürecinin yalnızca Batı’nın kurumsal ve teknolojik modellerini ithal etmekle sınırlı olmadığı, aynı zamanda yerel koşulların, tarihsel bağlamın ve ideolojik yönelimlerin de bu süreci şekillendirdiği açıkça görülmektedir. Bu bağlamda, modernleşmenin Batılılaşmadan ibaret olup olmadığı sorusu hem tarihsel hem de teorik düzeyde önemli bir tartışma konusu olmuştur.

Tezin ulaştığı en önemli sonuçlardan biri, modernleşmenin yerel bağlamdan bağımsız bir süreç olmadığı ve her toplumun kendi tarihsel ve kültürel koşullarına göre farklı modernleşme modelleri geliştirdiğidir. Batılılaşma, Türk modernleşmesinde önemli bir rol oynamış olsa da bu süreçte ulusal kimlik inşası, sekülerleşme ve merkeziyetçi devlet anlayışı gibi unsurlar, modernleşmenin yalnızca Batılı değerlerin benimsenmesiyle açıklanamayacağını göstermektedir. Modernleşmenin, Batı’nın belirli tarihsel koşullarda geliştirdiği bir model olduğu düşünülse de her toplum bu süreci kendi ihtiyaçları ve tarihsel gerçeklikleri çerçevesinde şekillendirmiştir.

Tez, Türk modernleşmesinin Batılılaşma ile örtüşen ancak ondan bağımsız dinamiklere de sahip bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Epistemolojik manada Batılılaşma, modernleşmenin bir bileşeni olsa da onun tamamı değildir. Türk modernleşmesi, Batı’dan esinlenen ancak kendi tarihsel, siyasal ve toplumsal bağlamı içinde özgünleşen bir model olarak değerlendirilmelidir.

6. KAYNAKÇA

- Acun, Fatma, “Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne: Değişme ve Süreklilik”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:16, Özel Sayı, Yıl:1999, ss.155-167.
- Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev., N. Ülner vd, Kabalcı Yayınları, Ankara 2014.
- Adorno, Theodor W. ve Horkheimer, Max, *Teori ve Pratik Üzerine Bir Tartışma*, Çev., O. Kılıç, Metis Yayınları, İstanbul 2013.
- Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.
- Akgün, Muhammed Raşit, “Prens Sabahaddin’in Görüşlerinin Liberalizm Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:10, S:1, Yıl:2023, ss.245-263.
- Akgün, Sibel, “Siyasi Tarih Eğitiminde Annales Okulu ve Yöntemi”, *Journal of Educational Science*, C:3, S:4, Yıl:2015, ss.17-29.
- Akıncı, Mehmet, *Türk Muhafazakar Düşüncesinde Ana Temalar 1946-1980 Dönemi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.
- Akpolat, Yıldız, *Türk Sosyolojisinde Kuramsal Tartışmalar ve Dergicilik*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2014.
- Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 2*, Yenigün Matbaacılık, İstanbul 1997.
- Aktar, Cengiz, *Türkiye’nin Batılılaştırılması*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.
- Aktaş, Ümit, “Türk Siyasetinin Muhalif İki Akımı İslamcılık ve Sosyalizm”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Akyol, Taha, “İnsan, Alim ve Düşünür Yönleriyle Ağabeyim Erol Güngör”, *Erol Güngör*, Der: M. Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.

- Albayrak, Ali, “Ziya Gökalp’te Kadın ve Aile”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, C:6, S:4, Yıl:2017, ss.244-252.
- Ali Taşkın ve Metin Becermen, *Rönesans, Yeniçağ ve 19.yy Felsefesi Tarihi*, Sentez Yayınları, Ankara 2013, s.11.
- Alikılıç, İnanç, “Pozitivizm ve Postpozitivizm”, *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İnsanat: Sanat Tasarım ve Mimarlık Araştırmaları Dergisi*, C:1, S:1, Yıl:2021, ss.39-62.
- Alkan, Mehmet Ö., “Prens Sabahaddin Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne”, Der: M.Ö. Alkan Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Alperen, Abdullah, “Said Halim Paşa’da İslam Dünyasında Geri Kalmışlık ve Geri Kalmışlıktan Çıkış Yolları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:14, Yıl:2019, ss.9-35.
- Alptekin, M. Yavuz, “Erol Güngör”, *Türkiye’de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.
- Altun, Fahrettin, “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, S:8, Yıl:2000, ss.123-186.
- Amicis, Edmondo De, *İstanbul 1874*, Çev., B. Akyavaş, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev., İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 2007.
- Anlı, Ömer Faik, “Pozitivist Bilim Tarihi Disiplinine ve Popperci Bilim Tarihinin Olanaklılığına Dair Epistemolojik Bir İnceleme”, *Dört Öge*, S:8, Yıl:2015, ss.111-140.
- Anteplioğlu, Dilara, “Japonya’da Meiji Dönemi Toplumsal Sınıflarda Değişim”, *Journal of Turkish Civilization Studies*, C:3, S:1, Yıl:2022, ss.52-62.
- Apalı, Yasemin, “Toplumsal Değişme Bağlamında Bilginin Değişimi ve Dönüşümü”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:8, S:17, Yıl:2016, ss.395-405.
- Arlı, Alim, *Oryantalizm, Oksidentalizm ve Şerif Mardin*, Küre Yayınları, İstanbul 2018.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

- Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi Cilt 4*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Arslan, Erkan, “Bürokrasiye Eleman Yetiştiren Yöneticilik Okulu Olarak Enderun Mektebi: Kurumsal Bir Değerlendirme”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:18, S:2, Yıl:2021, ss.940-964.
- Aslan, Seyfettin ve Alkış, Mehmet, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçişte Türkiye’nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C:6, S:1, Yıl:2015, ss.18-33.
- Aslan, Taner, “Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma”, *Erdem Dergisi*, S:55, Yıl:2009, ss.1-32.
- Avcıoğlu, Gürcan Şevket, “Erol Güngör’ün Toplumsal Değişme Anlayışı ve Günümüze Dair Bazı Değerlendirmeler”, *NOSYON: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, S:5, Yıl:2020, ss.61-73.
- Ayan, Ergin, “Türk Tarih yazımının Evriminde Annales Kuramının Yorumu,” *Tarih Okulu Dergisi*, C:2011, S:11, Yıl:2010, ss.75-101.
- Aygün, Mehmet, *Mümtaz Turhan ve Batılılaşma Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.
- Aytaç, Ömer, “Türk Sosyolojisinde Bir Öncü İsim: Prens Sabahattin”, *Çekmece İzü Sosyal Bilimler Dergisi*, C:6, S:12, Yıl:2018, ss.75-120.
- Aytekin, Arif, “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2013, S:30, Yıl:2013, ss.313-329.
- Ayvazoğlu, Beşir, “1980 Sonrasında Kültüre Farklı Bir Bakış”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C:13, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Balibar, Etienne, *Marx’ın Felsefesi*, Çev., Ö. Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul 1996.
- Balkız, Bekir, “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, C:5, S:2, Yıl:2015, ss.122-149.
- Balkız, Bekir, “Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, C:5, S:2, Yıl:2015, ss.123-149.

- Ballı, Mehmet Mesut, “Gürsoy Akça’nın Çalışmaları Işığında Osmanlı’dan Günümüze Toplumsal Değişme ve Modernleşme”, *Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, S:5, Yıl:2020, ss.295-321.
- Ballıkaya, Cihan, “Pozitivizm Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S:33, Yıl:2015, ss.87-106.
- Baltu, Onur, “Niyazi Berkes ve Şerif Mardin: Türk Modernleşme Literatürü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Tarih Yazımı Dergisi*, C:5, S:2, Yıl: 2023, ss.326-350.
- Baran, Tülay Alim, “İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti”, Der: Cemil Öztürk, İstek Yayınları, İstanbul 2018.
- Batır, Betül, “Cumhuriyet’in Oluşumunda Atatürk ve Sonrası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C:15, S:43, Yıl:1999, ss.333-360.
- Bauman, Zygmunt, *Bireyselleşmiş Toplum*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005.
- Bayhan, Murat, “Tüketim Toplumunda Kimlik İnşası”, *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, C:3, S:1, Yıl:2022, ss.47-57.
- Baykent, Ufuk Özen, “Bilginin Olanaklılığı Problemi Açısından Hume’da ve Kant’ta Nedensellik Sorunsalı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:55, Yıl:2018, ss. 132-141.
- Belge, Murat, *Militarist Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Berend, Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, Çev., S. Çağlayan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Berger, Peter L., Brigitte Berger ve Hansfried Kellner, *Modernleşme ve Bilinç*, Çev., C. Cerit, Pınar Yayınları, İstanbul 1985.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Beşcan, Burak, “Ahmet Rıza Bey’in Düşünce Dünyasında Batı Algısı”, *Journal of Political Administrative and Local Studies*, C:2, S:2, Yıl:2019, ss.109-128.
- Bilgili, Alper, *Sosyal Etkenlerin Bilimsel Bilginin Oluşumundaki Rolünün Analizi: Kuhn ve Güçlü Program Örneği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.

- Bilgin, Oğuzhan, “Erol Güngör”, *Türk Sosyologları*, Der: N. Avcı ve E. Aksoy, Lisans Yayınları, İstanbul 2017.
- Bilton, Tony, Kevin Bonnett, Pip Jones, Tony Lawson, David Skinner, Michelle Stanworth, Andrew Webster, *Sosyoloji*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2008.
- Bloch, Ernst, *Rönesans Felsefesi*, Çev., H. Portakal, Cem Yayınevi, İstanbul 2002.
- Bora, Tanıl ve Yanık, Aybars, “Seksenli Yıllarda Türkiye’nin Siyasi Düşünce Hayatı”, *Türkiye’nin 1980’li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.
- Bottomore, Tom, Robert Nisbet ve Antony Giddens, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Kırmızı Yay, İstanbul 2006.
- Bulut, Yücel, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair”, *Sosyoloji Dergisi*, C:3, S:19, Yıl:2009, ss.151-166.
- Burke, Peter, *Avrupa’da Rönesans Merkezler ve Çeperler*, Isık Yayınları, İstanbul 2016.
- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, Çev., M. Küçük, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2006.
- Bülbül, Kudret, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Prens Said Halim Paşa*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi Gölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Cengiz, Can, “Tarihsel Sosyolojide Yöntemi Bulmak Ya Da Doğan Ergun Üzerine Bir Deneme”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, C:17, S:66, Yıl:2011, ss.189-207.
- Cevizci, Ahmet, *17.yy Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2016.
- Cevizci, Ahmet, *Aydınlanma Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul 2017.
- Cihan Ballıkaya, “Pozitivizm, Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S:33, Yıl:2015, s.87-106.
- Clarke, Desmond M, *Descartes*, Çev., N. Nirven ve Berkay Ersöz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Collins, Randall, *Dünya Felsefe Tarihinin Oluşumu*, Çev., T. Göbekçin, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.

- Come, Auguste, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, Çev., E. Ataçay, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2015.
- Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi-Fransız Aydınlanmasından Kant'a Cilt 6*, İdea Yayınları, İstanbul 1989.
- Coşkun, İsmail, “Modernleşme Kuramı Üzerine”, *Sosyoloji Dergisi*, C:3, S:1, Yıl:2012, ss.289-314.
- Cottingham, John, *Descartes'i nasıl okumalıyız?* Çev., F. Erkek, Runik Kitap, İstanbul 2021.
- Çakmak, Onur, “Pozitivizmin Türkiye Cumhuriyet Dönemi Eğitim Sistemine Etkisi”, *Etüt Dergisi*, S:9, Yıl:2024, ss.119-131.
- Çav, Erkan, “Türkiye’de Toplum ve Devlet: Cahit Tanyol ile Şerif Mardin’in Yaklaşımları Üzerinden Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S:40, Yıl:2018, ss.328-373.
- Çelik, Ezgi Ece, “Bir Dis/Ütopya Olarak Pozitivizm Karşısında Farklı Bilimsel Yaklaşımlar”, *DTCF Dergisi*, C:58, S:2, Yıl:2018, ss.1609-1627.
- Çelik, Nur Betül, “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Çetinkaya, Y. Doğan, “Hüseyin Cahit Yalçın”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Çiğdem, Ahmet, “Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, Dedalus Kitap, İstanbul 2017.
- Çüçen, A. Kadir, *Bilgi Felsefesi*, Sentez Yayınları, İstanbul 2012
- Çüçen, A. Kadir, *Heidegger’de Varlık ve Zaman*, Asa Yayınları, Bursa 2003.
- Damrosch, Leo, *Jean Jacques Rousseau*, Çev., Ö. Özköprülü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, Çev., B. Çığman vd, İmge Yayınevi, Ankara 2006.

- Davison, Roderich H., *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923 Batı Etkisi*, Çev., M. Moralı, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- Delacampagne, Christian, *20.yy Felsefe Tarihi*, Çev., D. Çetinasap, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Demir, Abdullah, *Aristoteles'in Siyaset Felsefesinde Polis-İnsan İlişkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020.
- Demir, Deniz Cenk, "Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat'tan Adalet Partisi'ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Demir, Kenan, "Ziya Gökalp ve Milli İktisat", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:28, Yıl:2024, ss.284-300.
- Demircioğlu, Zübeyde, "Türkiye'de Sosyolojik Düşüncenin Doğuşu: Düşünürler, Düşünce Çevreleri ve İlişkiler", *DTCF Dergisi*, C:60, S:2, Yıl:2020, ss.653-671.
- Demirel, Tanel, *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2021.
- Deringil, Selim, *Simgeden Millete II. Abdulhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Diakov, Vladimir Nikolayeviç ve Kovalev, Sergey İvanoviç, *İlkçağ Tarihi Cilt 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul 1987.
- Diderot, Denis ve d'Alembert, Jean le Rond, *Ansiklopedi*, Çev., S. Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Doğan, Cabir, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkezîyetçi Bürokratik Yapısının Kurulması ve Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:33, Yıl:2014, ss.55-58.
- Doğan, D. Mehmet, *Batılılaşma İhaneti*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Doğan, Necmettin, *Alman Sosyoloji Geleneği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- Doğan, Sedat, "Tanzimat Düşüncesinde Hürriyet Fikri", *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, S:5, Yıl:2016, ss.138-157.

- Durkheim, Emile, *Hobbes Üzerine*, Çev., M. Odabaş, Alfa Yayınları, İstanbul 2012.
- Durukan, Kaan, “Prens Sabaddin ve İlm-i İctima Türk Liberalizminin Kökenleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi Cilt 1*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Eco, Umberto ve Fedriga, Riccardo, *Felsefe Tarihi Hellenizm’den Augustinus’a*, Çev., L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Eğribel, Ertan ve Özcan, Ufuk, “Baykan Sezer”, *Türkiye’de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.
- Eisenstadt, Shmuel Noah, *Modernleşme, Başkaldırı ve Değişim*, Çev., U. Coşkun, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2007.
- Erdem, Ekin, “Jön Türkler’den Cumhuriyet’e Osmanlı-Türk Siyasal Düşüncesinde Fransız Etkisi ve Kuramsal Perspektifler: Liberalizm, Pozitivizm, Solidarizm”, *Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, C:11, S:1, Yıl:2015, ss.5-20.
- Erdoğan, Aynur, “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak”, *Ziya Gökalp*, Der: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- Erdoğan, Mustafa, *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Orion Yayınları, Ankara 2006.
- Ergun, Doğan, “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C:13, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Ergut, Ferdan ve Uysal, Ayşen, *Tarihsel Sosyoloji*, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.
- Erkan, Ümmet, “Sosyolojik Bir Disiplin Olarak Klinik Sosyoloji”, *İMGELEM*, C:6, S:11, Yıl:2022, ss.365-392.
- Evsile, Mehmet, “Demokrat Parti Döneminde Sanayileşme Faaliyetlerinin Günlük Hayata Yansımaları”, *History Studies*, C:14, S:4, Yıl:2022, ss.871-885.
- Ewald, Oskar, *Fransız Aydınlanma Felsefesi*, Çev., G. Aytaç, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2010.
- Fettahoğlu, Kübra, “Bir “Ölü Doğum” Hikayesi: 1875 Adalet Fermanı ve Meclis-i Ali-i İcraat’ın Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Yıl:2023, ss.185-226

- Fidan, Serdal, Kamil Şahin ve Fikret Çelik, “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Olgularından Biri: Bürokrasi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:23, Yıl:2011, ss.113-128
- Findley, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, Çev., G. Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Gencer, Sedat, “Erol Güngör Düşüncesinde Sahih Bir Modernleşmeyi Mümkün Kılacak Bir Unsur Olarak Milli Kültür”, *İnsan ve İnsan Dergisi*, C:11, S:38, Yıl:2024, ss.47-65.
- Giddens, Anthony ve Sutton, Philip W. *Sosyolojide Temel Kavramlar*, Çev., A. Esgin, Phoenix Yayınları, Ankara 2018.
- Giddens, Anthony, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, Çev., T. Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2008.
- Girgin, Orçun, “Türk Modernleşmesini Kavramsal Olarak Çözümlemeye Yönelik Bir Tartışma”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:64, Yıl:2020, ss.227-246.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2024.
- Göksel, Oğuzhan, “Mümtaz Turhan’ın Batılılaşma Düşüncesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:15, Yıl:2024, ss.1076-1084.
- Göle, Nilüfer, “Batı Dışı Modernlik: Kavram Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Günay, Selçuk, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:17, S:28, Yıl:1995, ss.85-108.
- Güngör, Erol, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür ve Milliyetçilik*, Yer-Su Yayınları, İstanbul 2019.
- Güngör, Erol, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Yer-Su Yayınları, İstanbul 2020.
- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

- Güngördü, Tahir Anıl, “1919-1950 Arası Dönemde Türkiye’de Muhalefetin Benzer Siyasal Argümanları”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Bölümü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2020.
- Güntekin, Reşat Nuri, *Çalığışu*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2024.
- Habermas, Jürgen, *İletişimsel Eylem Kuramı Cilt 1*, Çev., Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınları, Ankara 2001.
- Hobsbawm, Eric J, *Fransız Devrimine Bakış*, Çev., O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul 2009.
- Hof, Ulrich Im, *Avrupa’da Aydınlanma*, Literatür Yayınları, İstanbul 2004.
- Işıkdoğan, Davut, “Ziya Gökalp’in Din ve Dini Terbiye Anlayışı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:29, Yıl:2022, ss.380-398.
- İbişi, Arzu, *Giambattista Vico’da Tarih Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.
- İbrahim, Abdülazim, “Tanzimat Sonrası Gayrimüslim Osmanlı Tebaasının Hukuki Durumu”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:5, S:1, Yıl:2022, ss.63-85.
- İnalcık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2016.
- İnalcık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2016.
- İsmail Dursunoğlu, “Sosyal Darwinizm”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:1, Yıl:2016, s.211-220.
- İşcan, Mehmet Zeki, “Batıcıların İslamcılığı Hüseyin Cahit ve Celal Nuri’nin İslami Yenilik Düşüncesi”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C:3, S:14, Yıl:2022, ss.9-24.
- Kabakçı, Enes, “Durkheim ve Gökalp: Tarih, İdeoloji ve Sosyolojinin Özerkliği Meselesi”, *Ziya Gökalp*, Der: Korkut Tuna ve İsmail Coşkun, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Birey Yayınları, İstanbul 2002.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Birey Yayınları, İstanbul 2002.

- Kadioğlu, Büşra, “Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler’de Meşveret Kavramı (Hürriyet ve Meşveret Gazeteleri Bağlamında)”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S:22, Yıl:2023, ss.53-76.
- Kahraman, Alim, "Şinasi", *elektronik İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sinasi> (Erişim: 06.12.2024)
- Kahraman, Hasan Bülent, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Kahraman, Hasan Bülent, “Bir Zihniyet, Kurum ve Kimlik Kurucusu Olarak Batılılaşma”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Kamil, Mehmed, Melceü’t Tabbahin (Aşçıların Sığınağı), *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları*:57, Der: Günay Kut ve Turgut Kut, İstanbul 2015.
- Kanadıkırık, Halil, “Tanzimat Dönemi Boyunca Türk Siyasal Hayatında Değişim ve Süreklilik”, *TROYACADEMY Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C:5, S:1, Yıl:2020, ss.231-246.
- Kanca, Osman Cenk, “1950-1960 Arası Türkiye’de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:9, S:19, Yıl:2012, ss.47-63.
- Kantar, Gökmen, “Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler”, *SSAD Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C:3, S:3, Yıl:2019, ss.365-380.
- Kantar, Gökmen, “Modernleşme Kuramı ve Osmanlı İdari Yapısında Modernleşme Süreci Hakkında Bazı Tespitler”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:3, S:3, Yıl:2019, ss.368.
- Kara, İsmail, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Üzerine Birkaç Not”, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Der: İ. Kara ve A. Öz, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

- Karaca, Nuray, *1923-1945 Arası Türk Sosyolojisinde Pozitivist Eğilimler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.
- Karakuş, Mehmet, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Ahmet Şuayb’ın Fikri Yapısı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:3, S:4, Yıl:2015, ss.167-187.
- Karaömerlioğlu, M. Asım, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, C:2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Karataş, M. Veysel, “Batılılaşma Kıskaçında Türk Modernleşmesi”, *Tezkire Dergisi*, Yıl:2022, ss.49-69.
- Karpat, Kemal H., *İslam’ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Kaya, Miyase Koyuncu, “Emmanuel Le Roy Ladurie’s Approach to History”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:12, S:22, Yıl: 2009, ss.140-154.
- Kaya, Tülay, “Immanuel Wallerstein, Bir Tarihsel Sosyal Bilimci”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:43, Yıl: 2018, ss.46-65.
- Kaynar, Mete Kaan, “Türkiye’nin Ellili Yılları Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Kaynar, Mete Kaan, “Türkiye’nin Seksenli Yılları Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiye’nin 1980’li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.
- Kaynar, Mete Kaan, “Türkiye’nin Yetmişli Yılları Üzerine Bazı Notlar”, *Türkiye’nin 1970’li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Kaynardağ, Arslan, “Türkiye’de Felsefenin Evrimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C:13, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Kazancıgil, Ali, “Türkiye’de Modern Devletin Oluşumu ve Kemalizm”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Der: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.
- Kelly, John Maurice, *A Short History of Western Legal Theory*, Oxford University Press, London 1992.

- Keskin, Yusuf Ziya, “Demokrat Parti İktidarı ve Günümüze Yansımaları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:2, S: 2, Yıl:2012, ss.107-130.
- Keyman, E. Fuat, “Şerif Mardin’i Okumak: Modernleşme, Yorumbilgisel Yaklaşım ve Türkiye”, *Şerif Mardin’ Armağan*, Der: Ahmet Öncü ve Orhan Tekelioğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Kıvrak, Ensar, “Bir Modernleşme Reçetesi: Mümtaz Turhan’da Bilim Zihniyeti Kavramı”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, C:4, S:1, Yıl: 2018, ss.41-48.
- Kirman, Mehmet Ali ve Darende, Ömer Faruk, “Wilson’a Göre Sekülerleşme”, *Journal of Turkish Studies*, C:12, S:10, Yıl:2017, ss.81-100.
- Koç, Mustafa, “Kopernik’ten Newton’a Bilimsel Devrim Süreci”, *Akademik Matbuat*, C:7, S:1, Yıl: 2023, ss.174-190.
- Koçak, Cemil, *İktidar ve Demokratlar Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Koçak, M. Hakan, “Ellili Yıllarda Emek Rejimi ve Emek Hareketi”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2019.
- Koray, Enver, “Yeni Osmanlılar”, *Belleten*, C:47, S:186, Yıl:1983, ss.563-582.
- Korkmaz, Abdullah, “Mümtaz Turhan’ın Milliyetçiliğe ve Modernleşmeye Bakışı”, *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C:5, S:30, Yıl:2022, ss.45-58.
- Korkmaz, Abdullah, “Mümtaz Turhan”, *Türkiye’de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.
- Korkmaz, Ali ve Bilici, İbrahim E., “Şerif Mardin’in Sosyal Değişim ve Kültürel Tartışmalarında Modernleşme, İletişim ve Dil Bağlantısı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:1, S:31, Yıl:2011, ss.31-51.
- Korlaelçi, Murtaza, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi Cilt 1*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan ve Bozkurt, Recep, “Yerli Sosyolojinin İmkânı Olarak Baykan Sezer”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:7, S:4, Yıl:2019, ss.93-100.
- Köker, Levent, *İki Farklı Siyaset*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1990.

- Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yay, İstanbul 1993.
- Kuper, Adam, *İlkel Toplumun İcadı*, Çev., İ. Türkmen, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Kurtdaş, M. Çağlar, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:29, S:1, Yıl: 2019, ss.399-411
- Kurtdaş, M. Çağlar, “Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:29, S:1, Yıl:2019, ss.399-411.
- Kutluer, İlhan, “Pozitivizm”, *İslam Ansiklopedisi*, C:34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss.335
- Kuyumcuoğlu, Ozan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Siyasi Seçkinlerin Coğrafya-Medeniyet İlişkisi Algısı”, *Reflektif Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2, S:2, Yıl:2021, ss.205-221.
- Küçükalp, Kasım ve Cevizci, Ahmet, *Batı Düşüncesi-Felsefi Temeller*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2010.
- Küçükkülahlı, Sibel, *1950-1960 Dönemi İktisat Politikalarının Toplumsal Hayata Etkileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2018.
- Latouche, Serge, *Dünyanın Batılılaşması*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.
- Mahi, Yacob, “Yürüyen Medeniyet Tasavvuru Roger Garaudy”, *Yüceltme ve Reddiye Arasında Medeniyeti Anlamak Sempozyumu Bildirileri*, Der: Süleyman Güder ve Yunus Çolak, İhlas Gazetecilik, İstanbul 2013, ss.53-65.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Mardin, Şerif, *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Marx, Karl, *Das Kapital Cilt 1*, Yordam Kitap, İstanbul 2021.

- McPhee, Peter, *Robespierre*, Çev., S. Sertabiboğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.
- Meeker, Michael E., “Müslüman Aydın ve Okuyucuları: Türkiye Cumhuriyeti’ndeki İnananlar Arasında Yeni Bir Yazar ve Okur Biçimi”, *Ortadoğu’da Kültürel Geçişler*, Çev., B. Koçak, Der: Ş. Mardin, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2007.
- Moles, Abraham, *Belirsizin Bilimleri*, Çev., N. Bilgin, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Mumyalmaz, Alper, “Doğa Bilimleri, Sosyal Bilimler ve Metot Problemi”, *Journal of Islamic Research*, C:8, S:1, Yıl:2015, ss.87.
- Mumyalmaz, Alper, “Şerif Mardin”, *Türk Sosyologları*, Der: N. Avcı ve E. Aksoy, Lisans Yayınları, İstanbul 2017.
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği*, Bilgi Yayınları, Ankara 1990.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Oskay, Ülgen, “Sosyoloji ve Tarih”, *Sosyoloji Dergisi*, S:1, Yıl:1987, ss.1-9.
- Ökten, Kaan H, *Aristoteles*, Say Yayınları, İstanbul 2007.
- Özçelik, Tacettin Gökhan, “Batı-Dışı Modernleşme Kavramı Temelinde Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modernleşme Çabaları”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:6, S:2, Yıl:2019, ss.308-326.
- Özdalga, Elisabeth, *Tarihsel Sosyoloji*, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2011.
- Özkan, Kenan, “Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı”, *Belgi Dergisi*, S:7, Yıl:2014, ss.923-951.
- Özkan, Kenan, “Türk Modernleşmesinde Pozitivizmin Bilim Algısı”, *Belgi Dergisi*, S:7, Yıl:2014, ss.923-951.
- Özkurt, Cem, “Bir Şerif Mardin ve Mübeccel Kıray Okuması: Yakın Tarihimize Toplumsal Değişmeler ve Modernleşme Periyotları”, *Mavi Atlas*, C:8, S:1, Yıl:2020, ss.57-70.
- Özlem, Doğan, “Batılı Bilgi, Pozitivizm ve Felsefe Çerçevesinde Avrupamerkezci Tarih Anlayışının Temelleri”, *İnsan & Toplum Dergisi*, C:3, S:6, Yıl:2013, ss.7-24.
- Özlem, Doğan, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

- Özlem, Doğan, *Bilim Felsefesi*, Notos Kitap, İstanbul 2012.
- Özlem, Doğan, *Felsefe ve Doğa Bilimleri*, Notos Kitap, İstanbul 2013.
- Özsoy, Seda, “Bilim Tarihinin Temel Problemlerinden Biri Olarak Yöntem ve Newton’un Konuya Yaklaşımı”, *Dört Öge Dergisi*, S:1, Yıl:2013, ss.89-102.
- Özüçetin, Yaşar ve Karakaya, Onur Kaan, “Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinde Milliyetçiliğin İşlevi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:25, S:100, Yıl:2023, s.29-51.
- Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Parsons, Talcott, *Toplumsal Eylemin Yapısı Cilt 1*, Çev., A. Bölükbaşı, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya 2015.
- Parsons, Talcott, *Toplumsal Eylemin Yapısı Cilt 2*, Çev., A. Bölükbaşı, Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları, Sakarya 2015.
- Paul Langevin, *Pozitivizm Üzerine*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2012, s. 24.
- Pekdoğan, Celal, “Modernleşmeye Giden Yolda Bazı Fikirler”, *Türkler*, C:14, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002.
- Polat, Ferihan ve Durmuş, Aygegöl, “Türk Siyasi Düşüncesinde Gustave Le Bon Etkisi: Abdullah Cevdet Örneği”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:4, S:5, Yıl:2015, ss.310-328.
- Ritzer, George ve Stepnisky, Jeffery, *Sosyoloji Kuramları*, Çev., H. Hülür, Deki Yayınları, Ankara 2014.
- Ross, David, *Aristoteles*, Çev., A. Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2011, s.72-135.
- Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth*, Cambridge University Press, London 1991.
- Rousseau, Jean Jacques, *Emile*, Çev., Y. Avunç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Rude, George, *Fransız Devrimi*, Çev., A. Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi Cilt 1*, Alfa Yayınları, İstanbul 2020.
- Safa, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2022.

- Sağlam, Serdar, “Ziya Gökalp”, *Türkiye’de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.
- Sağlam, Şafak, “Tarihsel Sosyoloji Bütünü Görebilmek Adına Bir Yöntem”, *Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:1, S:1, Yıl:2018, ss.177-194.
- Salgar, Ercan, “Atomcu Felsefe ve Modern Bilim”, *Kilikya Felsefe Dergisi*, S:26, Yıl: 2022, ss.102-121.
- Sanctis, Davide De, “Auguste Comte a Mustafa Reşid Pasha İslam, Religione Positiva e Potere Spirituale”, *Filosofia Politica*, C:32, S:1, Yıl:2018, ss.157-170.
- Sarı, Halil, 2. *Dünya Savaşı Türkiye’si ve Demokrat Parti’nin Doğuşu*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.
- Savaşlar, Zekai, *Küreselleşme ve Sosyal Boyutu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- Sezer, Baykan, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.
- Sezer, Baykan, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, Sümer Kitabevi Yayınları, İstanbul 1988.
- Sezgin Kızılcıkelik, *Baykan Sezer’in Sosyolojik Anlayışı*, Anı Yayınları, Ankara 2000, s.155-157.
- Skocpol, Theda, “Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi”, *Tarihsel Sosyoloji Bloch’tan Wallerstein’a Görüşler ve Yöntemler*, Der: T. Skocpol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Smith, David Woodruff, *Husserl*, Çev., S. Bayazit, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- Solmaz, Bünyamin, “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:32, S:32, Yıl: 2011, ss.35-58.
- Söğütlü, İlyas, “Jön Türkler ve Siyasal Elitizm: Ahmet Rıza Bey Özelinde Bir İnceleme”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, C:15, S:54, Yıl:2018, ss.97-114.
- Söğütlü, İlyas, “Jön Türkler ve Türkiye’nin Batılılaşması”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:11, S:1, Yıl:2014, ss.1-28.

- Sönmez, S. Erdem, *Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi:Başlangıçtan 1980'e*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.
- Sucu, İlyas, “Türk Sosyolojisinin Kimliği: Kuruluş Döneminde Türk Sosyolojisinin Karakteristik Özellikleri”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S:8, Yıl:2016, ss.259-280.
- Sunar, Lütfi, “Türkiye’de Sosyal Bilimlerde Toplumsal Değişim”, *Sosyoloji Dergisi*, C:3, S:29, Yıl:2014, ss.83-125.
- Swingewood, Alan, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, Çev., O. Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998.
- Şan, Mustafa Kemal ve Şenkaloğlu, Sevcen, “Batı Sosyolojisi Karşısında Türkiye’de Yerli Sosyoloji Arayışı”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C:5, S:9, Yıl:2019, ss.35-59.
- Takım, Abdullah, “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C:67, S:2, Yıl: 2012, ss. 157-187.
- Tandoğan, Hasan Selçuk ve Çelik, Fikret, “Osmanlı Son Dönem Siyasi ve Toplumsal Düşüncesinde Pozitivizmin İzleri”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, C:17, S:61, Yıl:2021, ss.202-231.
- Tandoğan, Hasan Selçuk, *Osmanlı Modernleşmesinde Belirleyici Bir Anlayış Olarak Pozitivizm*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2018.
- Tangülü, Zafer, “Demokrat Parti Dönemi Eğitim Politikaları 1950-1960”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, C:10, S:2, Yıl:2012, ss. 389-410.
- Taşkın, Ali ve Becermen, Metin, *Felsefe Tarihi 2-Rönesans, Yeniçağ ve 19.yy Felsefesi Tarihi*, Sentez Yayınları, İstanbul 2012.
- Temizkan, Ömer, “Bir Toplumsal Hafıza İnşa Unsuru Olarak Ziya Gökalp’in Kültürel Ulusçuluk Yaklaşımı”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2022, ss.103-112.
- Tevfik, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kapı Yayınları, İstanbul 2019.

- Tezel, Ahmet, “Prens Sabahaddin’in Toplumsal Dönüşüm İdealinin Başarısızlığı”, *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, Yıl:2023, ss.203-228.
- Therborn, Göran, Frankfurt Okulu, Der: H. Bağçe, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2013.
- Timuçin, Afşar, *Descartes Felsefesine Giriş*, Bulut Yayınları, İstanbul 2014.
- Timur, Taner, *Felsefe, Toplumbilimleri ve Tarihçi*, Yordam Kitap, İstanbul 2011.
- Timur, Taner, *Mutlak Monarşi ve Fransız Devrimi*, Yordam Kitap, İstanbul 2016.
- Tocqueville, Alexis de, *Amerika’da Demokrasi*, DOĞUBATI Yayınları, Çev., Ö. Doğan, Ankara 2015.
- Toprak, Zafer, *ATATÜRK Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Batılılaşma Hareketleri Cilt 2*, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul 1999.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2015.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, Altınordu Yayınları, İstanbul 2015.
- Türküne, Mümtaz’er, “Erol Güngör: Önce Şüphe”, *Erol Güngör*, Der: M. Yılmaz, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- Uluocak, Şeref, “Şerif Mardin”, *Türkiye’de Sosyoloji Cilt 2*, Der: Ç. Özdemir, Phoenix Yayınevi, Ankara 2008.
- Usta, Ayşe, “Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış”, *Kastamonu İletişim Araştırmaları*, S:1, Yıl: 2018, ss.74-90.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Ünal, Feyzullah ve Kavuncuoğlu, Soner, “Prens Sabahaddin ve Adem-i Merkeziyetçilik Anlayışı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:45, Yıl:2015, ss.118-130.

- Üstel, Füsün, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi Cilt 1*, Der: T. Bora ve M. Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Varel, Anıl, “Pozitivizm ve Siyaset Yöntembilimsel Bir Eleştiri”, *AİD*, C:50, S:3, Yıl:2017, ss.1-25.
- Vatandaş, Saniye ve Vatandaş, Celalettin, “Abdullah Cevdet’te Batılılaşmanın Kapsamı ve Yöntemi Sorunu”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, C:6, S:11, Yıl: 2023, ss.3-29.
- Watson, Peter, *Fikirler Tarihi*, Çev., K. Atakay vd., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Weber, Max, *Bürokrasi ve Otorite*, Çev., B. Akın, Adres Yayınları, Ankara 2005.
- Woolhouse, Roger, *John Locke*, Çev., A. Terzi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Yavaş, Gürkan, “Beşir Fuad’la Kırk Yıl Sonra Yeniden: Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Materyalisti”, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, S:2, Yıl:2009, ss.289-293.
- Yavaşca, Kerem, “Şark Meselesinden Doğu Sorununa: Ellili Yıllarda Kürt Sorunu”, *Türkiye’nin 1980’li Yılları*, Der: M. K. Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.
- Yeğen, Ceren, “Annales Okulu, Marc Bloch ve “Tarih Savunusu: Veya Tarihçilik Mesleği” Yapıtı Üzerinden Bloch’un Tarih Anlayışı”, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:1, Yıl:2016, ss.25-39.
- Yetişgin, Memet, *Modern Avrupa Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2014.
- Yıldırım, Ayşe, “Ziya Gökalp’te Toplumsal Değişme: “Kültür-Uyarlık Tezi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:5, S:9, Yıl:2013, ss.1-20.
- Yıldırım, Cemal, *Bilim Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Yıldırım, Ergün, “Baykan Sezer’in Modernleşmeye Sosyolojik Eleştirisi: Niçin Modernleşme?”, *Sosyologca*, S:24, Yıl: 2022, ss.121-128.
- Yıldırım, Sefer, *Şerif Mardin’de Din ve Modernizm*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006.
- Yıldırım, Yavuz, “Yeni Devlet İdeolojisinin Toplumsal Yansımaları: Cumhuriyet Dönemi Kurumları ve Semboller”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2021.

- Yıldırım, Yüksel, “Baykan Sezer Düşüncesinde Batıcılışma Olgusu”, *Sosyologca*, S:26, Yıl:2023, ss.163-176.
- Yıldız, Erdal, *Annales Tarih Okulu’nun Bütünsel Tarih Anlayışı ve Fernand Braudel*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Bölümü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.
- Yılmaz, Ayşenur ve Telli, Rüya, “Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırılması”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:20, S:3, Yıl:2021, ss.1401-1417.
- Yusuf, Tayyib, “Tercüman-ı Ahval Gazetesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, S:3, Yıl:2011, ss.119-136.
- Yücefer, Hakan, “Aristoteles”, *Cogito Dergisi*, Der: K. Ökten, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Zelyut, Solmaz, *Dört Adalı: Hobbes, Locke, Berkeley, Hume*, DOĞUBATI Yayınları, Ankara 2010.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.